

**არქეოლოგია
კლასიკური ფილოლოგია
ბიზანტიზმის ფილოლოგია**

Контрольный экземпляр

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ИЗДАТЕЛЬСТВО ТБИЛИССКОГО УНИВЕРСИТЕТА
TBILISI UNIVERSITY PRESS

**АРХЕОЛОГИЯ
КЛАССИЧЕСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ
ВИЗАНТИНИСТИКА**

**ARCHAEOLOGY
CLASSICAL PHILOLOGY
BYZANTINE STUDIES**

**არქეოლოგია
კლასიკური ფილოლოგია
ბიზანტიზმისგია**

სარედაქციო კოლეგია

ა. ალექსიძე, რ. გორდეზიანი (რედაქტორი), თ. დოლიძე (პ/მ მდივანი),
ი. კიკვიძე, ა. ურუშაძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ი. შენგელია, ო. ჯაფარიძე.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

А. Д. Алексидзе, Т. И. Долидзе (отв. секретарь), Р. В. Гордезиани
редактор), О. М. Джапаридзе, С. Г. Каухчишвили, Я. А. Киквидзе,
А. В. Урушадзе, И. Г. Шенгелия.

EDITORIAL BOARD

A. Alexidze, T. Dolidze (secretary), R. Gordeziani (editor), O. Japaridze,
I. Kikvidze, S. Kaughchishvili, I. Shengelia, A. Urushadze.

ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის უტიმართობის საკითხისათვის აღრებრინჯაოს ხანაში*

ბიორბი ქავთარაძე

აღრებრინჯაოს ხანის როგორც ცენტრალურ ანატოლიაში, ასევე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში გვხვდება „სამეფო“ აკლდამები—კლასთა წარმოქმნის პროცესის მიმდინარეობის გამომატველი ნიშანი. „სამეფო“ აკლდამების აღმოცენებით ძირითადად ხასიათდებიან ის საზოგადოებები, რომელთა მეურნეობაშიც დიდად მესაქონლეობის ხვედრითი წონა. საქონელი—მოძრავი ქონების ადვილად გასხვისებადი ფორმა, ხელს უწყობდა ქონებრივი და სოციალური დიფერენციაციის ზრდას. მესაქონლეობაზე დაფუძნებულ საზოგადოებაში აუცილებელი ხდება ცხოვრების სამხედრო წესის არსებობა, რასაც საზოგადოების შიგნით არსებული კრიზისული მდგომარეობის პირობებში ხელი უნდა შეეწყოს მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის გამოყოფა—გადასახლებისათვის. ეს კი, თავის მხრივ, აჩქარებდა იმ საზოგადოებებში მიმდინარე კლასთა წარმოქმნის პროცესის მსვლელობას, სადაც შეაღწევდა მიგრირებული მოსახლეობის ნაკადი¹.

ვფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს ცენტრალურ ანატოლიაში კლასთა წარმოქმნის პროცესის დაჩქარება მივწეროთ ახალი მოსახლეობის ნაკადს, რომელიც მომდინარეობდა კლასთა წარმოქმნის (ანუ „სამხედრო დემოკრატიის“) ეტაპზე მყოფი საზოგადოების წიაღიდან. იმის გასარკვევად, თუ საიდან უნდა მომხდარიყო ახალმოსახლეთა შემოჭრა, აუცილებელია არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინება.

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გავრცელებული შეხედულების თანახმად, ცენტრალური ანატოლიის „სამეფო“ აკლდამების დაკრძალვის წესი, იარაღი, ლითონის ჭურჭელი, შემკულობის სახეობები და ცხოველთა ქანდაკებები უშუალოდ უახლოვედებიან ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურს². აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში, მაიკოპის კულტურის ყორღანებში დამოწმებული მასალა, თავის მხრივ, მიჩნეულია ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან შემოზიდულად. ა. ბრიუსოვის მიხედვით, ეს ნივთები შეძენილი უნდა იყოს ძარცვითი ხასიათის ომების შედეგად³. საკუთრივ არქეოლოგიური წყაროების საშუალებით ალებ-მიცემობის არსებობის დადგენა არ ხერხდება⁴. შესაძლებელია, ზოგიერთ შემთხვევაში შემოზიდული საგნები ვაჭრობის ან ალებ-მიცემობის შედეგს კი არ წარმოადგენდა, არა-

* წერილი წარმოადგენს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, 1975 წლის მაისში ჩატარებულ საკავშირო კონფერენციის მუშის („ანტიკური, ბიზანტიური და ადგილობრივი ტრადიციები აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ქვეყნებში“) დაწერილი მოხსენების ტექსტის ქართულ თარგმანს. შენიშვნებში შევეცადეთ შეძლებისდაგვარად გავკეთვალისწინებინა წერილის დაწერის შემდეგ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოსული ახალი მასალა.

მედ, სწორედ ლაშქრობების შედეგად იყო შექმნილი⁵. ომები და ლაშქრობები ამ ხანებში საზოგადოებრივი გაცვლა-გამოცვლის ერთ-ერთ საშუალებას წარმოადგენდა⁶. თუ ჩვენ დაუშვებთ, რომ მაიკოპის ყორღანების ინვენტარის განვითარება ნაწილი მართლაც ძარცვის საშუალებით იყო მოპოვებული, მაშინ იძულებული ვიქნებით, ვივარაუდოთ „მაიკოპელთა“ საბრძოლო ლაშქრობები ანატოლიაში. მათი სისტემატური ლაშქრობები შორეულ მცირე აზიაში, რა თქმა უნდა, ნაკლებად მოსალოდნელია, მაგრამ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მოსახლე ტომთა განსაკუთრებული ურთიერთობა ანატოლიასთან უცილობელია⁷.

ეტყობა, „მაიკოპელებს“ ანატოლია წარმოუდგებოდათ, როგორც ლითონებით მდიდარი კურთხეული ქვეყანა, რომელიც მათ უძველეს ცივილიზაციებთან აკავშირებდა. როგორც ჩანს, ჩრდილოეთ კავკასიაში ადგილობრივი ლითონების დამუშავებას გარკვეული პერიოდის განმავლობაში წინ უსწრებდა უფრო მოწინავე ქვეყნებიდან მზა ნაწარმის შემოტანა⁸. ამ კავშირებმა და სამხრეთიდან მომდინარე კულტურულმა ზეგავლენამ განაპირობა ბარბაროსული საზოგადოების განვითარების დაჩქარება და დიფერენციაციის პროცესის აღმოცენება⁹. სიმბტომატურია, რომ მაიკოპის კულტურის I ჯგუფის ლითონის ინვენტარისათვის დამახასიათებელია ნიკელის მაღალი შემცველობა, მაშინ როდესაც მთელ კავკასიაში სპილენძ-ნიკელის საბადოები არ არის¹⁰. ე. ჩერნიხის აზრით, I ჯგუფის ნაწარმი შემოზიდული ლითონისაგან უნდა იყოს დამზადებული, რომლის საბადოც საძებარია კავკასიის სამხრეთით—ანატოლიასა და ირანში¹¹. ეს ფაქტი კარგად ესადაგება „მაიკოპელთა“ ლითონის ინვენტარის მსგავსებას ჩრდილო სირიულ და ანატოლიურ საგნებთან, განსაკუთრებით, ალაჯა ჰუიუქისა და ტროა II კულტურებთან.¹² შესაძლოა, სწორედ ანატოლია აძლევდა სტიმულს მეტალურგიის განვითარებას ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში; ამარაგებდა მას როგორც მზა ლითონის ნაწარმით, ასევე ზოდებით.¹³ საინტერესოა ამას წინათ ე. ჩერნიხის მიერ გამოთქმული ვარაუდი, რომ ყოველი მეტალურგიული ცენტრიდან ლითონის გავრცელება უმთავრესად განისაზღვრებოდა გარკვეული ტომობრივი ჯგუფების კულტურული და ეთნიკური სიახლოვით იმ ლითონმწარმოებელ მოსახლეობასთან, რომლის ხელშიც იყო მოქცეული მადნის საბადოები¹⁴. საფიქრებელია, სწორედ ლითონის საბადოებით დაინტერესება იყო ერთ-ერთი მასტიმულირებელი მიზეზი მაიკოპის კულტურის მატარებელთა სავარაუდო გადასახლებისა მდინით მდიდარ ანატოლიაში და ამდენად ერთგვარი საფუძველიც ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ლითონდამმუშავებელი წარმოების შემდგომი ორიენტაციისა¹⁵.

სხვადასხვა კულტურას შორის გენეტიური ნათესაობის ძიებისას ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საიმედო კრიტერიუმია დაკრძალვის წესი, როგორც კულტურის განსაკუთრებით მდგრადი კომპონენტი, რომელიც წინარეისტორიულ ეპოქაში იცვლება მხოლოდ მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებებთან ერთად.

ალაჯა ჰუიუქისა¹⁶ და მაიკოპის¹⁷ აკლამები წარმოადგენენ სწორკუთხა, არცთუ ღრმა ორმოებს, გადახურულს ხის კოჭებით; კედლები მოპირკეთებულია ხით, ალაჯა ჰუიუქში—ზოგჯერ ქვითაც; ბევრია საერთო სამარხეულ ინვენტარშიც, რომელიც გვაოცებს „ბარბაროსული სიუხვით“; ორივე მემთხვევაში გვხვდება ბალდახინები. ზოგიერთი არქეოლოგის აზრით, ალაჯა ჰუიუქში აკლამების კულტურა გავრცელებულია მცირე აზიის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ ნაწილიდან, ჯანიკის მთებიდან¹⁸, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ რაიონში დღემდე აღმოჩენილი აკლამები ალაჯა ჰუიუქის აკლამებთან შედარებით გვიანდელია¹⁹ და განეკუთვნება ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს. მაგრამ, თუნდაც გავიზიაროთ ეს

შეხედულება, იგი არ გვიშლის ხელს ვივარაუდოთ მსგავს აკლდამათა ადრეული მკვადრობის ალაგად ჩრდილო-დასავლეთ კავკასია; ამავე დროს, ეს შეხედულება კიდევ ერთხელ მოწმობს იმ ფაქტს, რომ „სამეფო“ აკლდამები უშუალოდ ცენტრალურ ანატოლიაში ჩრდილოეთის მხრიდანაა გავრცელებული²⁰. აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ალაჯა ჰუიუქის კულტურის აკლდამები, უახლოვდებიან რა მაიკოპის კულტურის სამარხებს, სავსებით განსხვავდებიან თავისი ხასიათით ანატოლიისა და, კერძოდ, ცენტრალური ანატოლიის თანადროული სამარხებისაგან;²¹ და ეს მაშინ, როდესაც მაიკოპის კულტურაში ტომის ბელადთა ანალოგიური აკლდამები და მათი რიგითი თანამეგობრების სამარხები ავლენენ თითქმის სრულ მსგავსებას დაკრძალვის რიტუალის მხრივ²², რაც უნდა მიუთითებდეს მათ ეთნიკურ იდენტურობაზე.

ფართოდ გავრცელებული შეხედულებით მაიკოპის კულტურის მაიკოპური ეტაპი თარიღდება III ათასწლეულის შუა ხანებით²³, ხოლო ალაჯა ჰუიუქის აკლდამები ძვ. წ. 2400—2200 წწ.²⁴. ა. იესენი თვლის, რომ სამარხეული ინვენტარის შედარება გვიდასტურებს არამარტო მაიკოპური ეტაპის მეტ სიძველეს ალაჯასთან შედარებით, არამედ ნოვოსეობონდიას ეტაპისაც²⁵. ამრიგად, ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც არსებობს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ცენტრალურ ანატოლიაში „სამეფო“ აკლდამების კულტურა გავრცელდა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიიდან²⁶.

ანატოლიაში „სამეფო“ აკლდამების გამოჩენა, როგორც ჩანს, დაკავშირებული უნდა იყოს აქ მაიკოპის კულტურის მატარებელთა ვადიმოსახლებასთან;²⁷ მაგრამ თვით ფაქტი მათი აღმოცენებისა, ისევე როგორც ძველი სამყაროს სხვა მხარეებში, აქაც უნდა წმობდეს საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული ეტაპის არსებობას—პირველყოფილი-თემური წყობილების დაშლისა და ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებისა.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სწორედ ახალმოსახლეებმა მისცეს ბიძგი სოციალური დიფერენციაციის პროცესის გაღრმავებას, შექმნეს რა ახალი გაბატონებული კასტა. ეს მოსაზრება მტკიცდება ანთროპოლოგიური მასალებითაც. ალაჯა ჰუიუქის აკლდამების გათხრისას აღმოჩნდა, რომ მათში დაკრძალული იყვნენ ბრაქიკეფალები, მაშინ როდესაც ცენტრალური ანატოლიის ადგილობრივი მოსახლეობა დოლიქოკეფალური იყო²⁸, რაც კიდევ ერთხელ მიგვითითებს განსახილველი ხანის ცენტრალურ ანატოლიაში მნიშვნელოვან ეთნიკურ განსხვავებათა არსებობაზე. სამწუხაროდ, მაიკოპის ყორღანების ანთროპოლოგიური მასალები შემონახული არ არის, რაც მათ შეპირისპირებას ანატოლიურთან შეუძლებელს ხდის. მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ. წ. III—II ათასწლეულების მიჯნაზე კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი კავკასიის ყველა სხვა რაიონთან შედარებით, გ. დებეცის მიხედვით ხასიათდებოდა, როგორც „შედარებით ბრაქიკრანის ცენტრი“²⁹.

კლასთა წარმოქმნის პროცესი ცენტრალურ ანატოლიაში, სადაც გვაქვს შეზღუდული ირიგაციული მიწათმოქმედების ანატოლიური ტიპი³⁰, უნდა დაჩქარებულიყო ახალი მოსახლეობის ძირითადი სამეურნეო სარეწით—მესაქონლეობით, რომლის მნიშვნელობის ზრდას უპირატესად ძველ-მიწათმოქმედურ ცენტრალურ ანატოლიაში ავლენენ ისევ ალაჯა ჰუიუქის „სამეფო“ აკლდამები; აქ გარდა ხარების მრავალრიცხოვანა გამოსახულებებისა, ვხედავთ საქონლის რიტუალურ ხოცვას დაკრძალვის ცერემონიალის დროს³¹ და აკლდამების ზემოდან გადახურვას ცხოველთა ტყავებით, რისი კვალიც არქეოლოგიურ მასალებში შემონახულია

თავის ქალისა და ჩლიქების სახით; მრავალი საუკუნის განმავლობაში დაკრძალვის/ ანალოგიური წესით ხასიათდებოდნენ ჩრდილოეთის მესაქონლე ტომები³² ჩრდილოეთის
თუ დაფუძვებთ, რომ დაკრძალვის აღნიშნული წესი ანატოლიაში³³ ჩრდილოეთის
აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან გავრცელდა, შესაძლებელი ხდება იმის ვარაუ-
დიც, რომ მეურნეობა, რომლის საფუძველზეც ეს წეს-ჩვეულება აღმოცენდა, შე-
მოტანილი იყო (უფრო სწორად, განვითარებისათვის მიიღო ახალი იმპულსი)
ჩრდილოეთიდან. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, ფოთლოვანი ტყეებით მდიდარ
მხარეში, მეურნეობის საფუძველს ჯერ კიდევ ნეოლითიდან შეადგენდა მსხვილფეხა
რქოსანი საქონელი³⁴. მიწათმოქმედებას იქ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონ-
და, ხოლო ნადირობის როლი მეტად უმნიშვნელო იყო³⁴.

აღსანიშნავია, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ალიშარში³⁵ მსხვილფეხა რქოსანი
საქონლის რქის ნარჩენები უმთავრესად გვხვდება ალაჯა ჰეიუქის აკლამების ხა-
ნის ფენებში, რაც გვიჩვენებს მისი მნიშვნელობის ზრდას ამ ეპოქაში³⁶. როგორც
ჩანს, სოციალურ-ეკონომიური მონაცემები არ უნდა ეწინააღმდეგებოდნენ ზემოთ
გამოთქმულ მოსაზრებას ცენტრალურ ანატოლიაში მესაქონლეობაზე დაფუძნებუ-
ლი ახალი მოსახლეობის შემოჭრის შესახებ³⁷.

რაც შეეხება მატერიალური კულტურის მონაცემებს, ისინიც გვაძლევენ სა-
შუალებას გავიზიაროთ ზოგიერთ მეცნიერთა აზრი და ვივარაუდოთ ჩრდილო-
აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის მიგრაცია
მცირე აზიაში³⁸. ამას, თავის მხრივ, უნდა გამოეწვია ახალი ნაკადის შეღწევა
არამარტო ცენტრალური ანატოლიის ადგილობრივ კულტურაში, არამედ კიდევ
უფრო გაეძლიერებინა ანატოლიასა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას შორის არსე-
ბული კავშირები და გაეღრმავებინა ის წინააზიური გავლენა მიიკოპეტურ კულტურა-
ზე, რომელიც შეიმჩნევა ყუბანისპირეთის მასალებში.

არ არის გამორიცხული, რომ ე. წ. „ბედნური კულტურის“ ჩამოყალიბება
და მესაქონლეობის, როგორც მეურნეობის ძირითადი ფორმის დაწინაურება ცენტ-
რალურ ამიერკავკასიაში, ხდება ანალოგიური მოვლენების შედეგად.

ახლა განვიხილოთ, რამდენად შეესაბამება ლინგვისტური მონაცემები მცირე
აზიაში „მიკოპელთა“ გადასახლების ზემოთ აღწერილ მოდელს.

უძველესი წერილობითი წყაროების ანალიზის შედეგად ნათელი ხდება, რომ
ხეთური სამეფო კარის რელიგიური რიტუალებისა და ცერემონიალების ენა იყო
ხათური (პროტოხეთური); შესაბამისად რიტუალური ტექსტები იწერებოდა ხათურ
ენაზე და ალიკურვებოდა. ნესიტური თარგმანით. ამ ტრადიციის წყალობით შესაძ-
ლებელი ხდება ხათური ენის რამდენადმე აღდგენა, რომელიც, როგორც გამოკვ-
ლევებმა გვიჩვენეს, მსოფლიოს ყველა მკვდარი და ცოცხალი ენიდან ყველაზე
უფრო უახლოვდება აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებს, ავლენს მათთან საოცარ
სტრუქტურულ³⁹ და გარკვეულ მატერიალურ მსგავსებას⁴⁰. ი. დიაკონოვის აზრით,
გრამატიკული მაჩვენებლების ბგერითი მასალის მხრივ, არ არის არავითარი წინა-
აღმდეგობა, რომელიც უარყოფდა ხათური და აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებს
შორის ნათესაობის არსებობას⁴¹. ი. დიაკონოვი არ გამორიცხავს იმის შესაძლებ-
ლობას, რომ ხათური ენა ან უშუალოდ განეკუთვნება აფხაზურ-ადიღური ენების
რიცხვს, ანდა უკავია საშუალოდ მდგომარეობა მათსა და ქართველურ ენებს
შორის⁴².

იმ შეხედულებიდან გამომდინარე, რომ ხათები, როგორც ამას მრავალი მეც-
ნიერი მიიჩნევს, წინ უსწრებდნენ ნესიტ-ხეთებს ცენტრალურ ანატოლიაში, ალაჯა

პიუტის აკლდამები არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ყველაზე უფრო ხშირად სწორედ ხათებს მიეწერება⁴³.

რაც შეეხება მაიკობის კულტურას, მკვლევრები ხშირად უშვებენ⁴⁴ ტურის მატარებელთა გაიგივების შესაძლებლობას აფხაზურ-ადიღურ ჯგუფის ხალხების წინაპრებთან⁴⁴, აღნიშნავენ რა იმ ფაქტს, რომ მაიკობის კულტურის ტრადიციები ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში შეინიშნება ძვ. წ. I ათასწლეულამდე⁴⁵ (და უფრო გვიანაც)⁴⁶.

ასე რომ, არამარტო მაიკობისა და ალაჯა პიუტის „სამეფო“ აკლდამების კულტურათა შორის შეიმჩნევა გარკვეული სტრუქტურული და მატერიალური მსგავსებები (აკლდამების აგებულებასა და ინვენტარში), არამედ აფხაზურ-ადიღურ და ხათურ ენებს შორისაც.

ზოგიერთი ლექსიკური პარალელი ხათურსა და ხურიტულ და კასიტურ ენებს შორის შესაძლოა აღის არა მათ საერთო ბინადრობამდე ზაგროსში,⁴⁷ არამედ, შესაძლებელია—კავკასიისთან, თუ ი. დიაკონოვის მსგავსად დავუშვებთ, რომ მტკვარ-არეზის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა წარმოადგენდა ხურიტულენოვანი წრის კულტურას, რომელიც, საფიქრებელია, აერთიანებდა ერთმანეთის მონათესავე ხურიტულ-ურარტულ, ნახურ-დადესტურ და გუთიურ ტომებს⁴⁸. ამ უკანასკნელებს, ჩანს, ეკუთვნოდნენ კასიტებიც⁴⁹. არსებული ხათურ-კასიტური პარალელების დიდი ნაწილი მოიპოვება ქართველური ჯგუფის სვანურ ენაშიც. გარდა ამისა, ალბათ არ უნდა იყოს გამორიცხული მაიკობის ან მისი მონათესავე კულტურის მატარებელი მოსახლეობის, ანდა მათი შთამომავლების შეღწევა თვით ზაგროსშიც, ამიერკავკასიის გავლით.

თუ ჩვენ დავუშვებთ ხათების ცენტრალურ ანატოლიაში დაფუძნების შესაძლებლობას ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში, დაიბადება კითხვა წინახათური ცენტრალური ანატოლიის მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების შესახებ. უკანასკნელ ხანებში სულ უფრო ხშირად ჩნდება ვარაუდები ანატოლიაში ხეთურ-ლუვიური ენების ავტოქთონობის თაობაზე;⁵⁰ შესაძლებლად მიაჩნიათ აგრეთვე მათი უმნიშვნელო გადმონაცვლება „წინარე—ინდოევროპულ მტკვარ-არეზიდან“⁵¹. გასათვალისწინებელია იმ კულტურული საზღვრის არსებობაც, რომელიც დიაგონალურად მიემართებოდა მარმარილოს ზღვიდან ამანოსის ქედამდე და მცირე აზიის ნახევარკუნძულს ორ საგვებით განსხვავებულ ეთნო-კულტურულ ოლქად ყოფდა⁵². მომდევნო ეპოქების მონაცემებიდან გამომდინარე, თითქოს შესაძლებელი უნდა ჩანდეს, სამხრეთ და დასავლეთ ანატოლიის მოსახლეობის გაიგივება—ლუვიელებთან⁵³, ხოლო ცენტრალური და ჩრდილოეთ ანატოლიისა, სადაც შეიმჩნევა ძველი მცირეაზიული ტრადიციების თანაარსებობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან შემოსულ ახალ ტრადიციებთან,— წინახათურ და ხათურ ტომებთან⁵⁴.

ცენტრალურ ანატოლიაში ხათების წინამორბედი მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების დადგენისათვის გასათვალისწინებელია ის მძლავრი არაინდოევროპული ფენა ნესიტურ ენაში, რომელიც ახსნას ვერ პოულობს ხათურში⁵⁵ და, რომელიც, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, უნდა მიეწეროს ეგეოსური ტიპის ენის ზემოქმედებას ანატოლიურ ენებზე.⁵⁶ არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ ამ ფენაშია შემონახული იმ მოსახლეობის ენა, რომელიც სუბსტრატული გამოდგა ხეთურისათვის და შეიძლება ხათურისთვისაც⁵⁷. თუ მივიღებთ მხედველობაში სულ უფრო დამაჯერებელ საბუთებს ქართველური და ეგეოსური ტიპის ენების სიახლოვის შესახებ⁵⁸, ერთი მხრივ, და არსებულ თანხვედრებს ხათურ და ქართველურ ენებს შორის⁵⁹, მეორე მხრივ, ასევე, მცირეაზიულ-ქართველურ და ეგეოსურ-ქართველურ

ტომონიმიკურ პარალელებს⁶⁰, უსაფუძვლო არ უნდა ჩანდეს ქართველური ენების გამოყენება ან ანატოლიური ენების სუბსტრატული ფენების და, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აზიის უძველესი მოსახლეობის შესწავლასთან დაკავშირებული საკითხების კვლევისას დასასრულ, გვინდა შევეხოთ ქართველური ტომების წინასაცხოვრისის საკითხს. აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ ხანებში (და არამარტო უკანასკნელ ხანებში) რიგი მეცნიერები ვერ ხედავენ წინარე-ქართველურ ტომებს ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის განმავლობაში. დასავლეთ საქართველო, მათი აზრით, დასახლებული იყო აფხაზურ-ადიღური ტომების წინაპრებით, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველო, რომელიც მტკვარ-არეზის კულტურის არეალში შედიოდა, — ხურიტებით ან წინარე-ინდოევროპული ტომებით. თუ გავითვალისწინებთ მტკვარ-არეზის კულტურის ერთგვაროვან ხასიათს მისი გავრცელების მთელ ფართობზე, რაც აქ მოსახლე ტომების ეთნიკურ სიახლოვეს უნდა მოწმობდეს, გაუმართლებელი იქნებოდა (ლინგვისტური მონაცემების შუქზე) წინარე-ქართველური ტომების თანაცხოვრების დაშვება ამ კულტურის წიაღში, ხურიტებთან ან წინარე-ინდოევროპულ ტომებთან ერთად. ამასთანავე, ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრული, მტკვარ-არეზის კულტურის ჩამოყალიბების ხანა, როგორც ჩანს, ხასიათდებოდა კულტურების დიფერენცირებით, და არა ინტეგრირებით, ყოველ შემთხვევაში, ძველი აღმოსავლეთის ჩრდილოეთ პერიფერიისათვის⁶¹.

თუ ქართველური ტომების გამოვლენა ამ ხანის ამიერკავკასიაში შეუძლებელია, ისინი პირველ რიგში, ალბათ, მცირე აზიაში უნდა ვეძიოთ*, სადაც საუკუნეების განმავლობაში ცხოვრობდნენ და დღესაც მოსახლეობენ მის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთში. გ. მელიქიშვილის და თ. მიქელაძის შეხედულებით, არ არის გამორიცხული, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულს ქალაქ ხატუსას მახლობლად ცხოვრობდა ქართველურენოვანი (როგორც ჩანს, სვანური) ტომი⁶².

პიბოთეზის სახით ცენტრალურ და ჩრდილოეთ ანატოლიის წინახააზურ ტომებს თუ განვიხილავთ, როგორც წინარე-ქართველურებს (და მათ მონათესაეებს), იქნება ცდუნება, ქართველური ფუძე-ენის დაშლა მივუსადაგოთ ანატოლიაში მაიკოპის კულტურის ტომების ნაგარაუდევ შემოჭრას; ახალმოსახლეების შერწყმა ადგილობრივ, ქართველურენოვან მოსახლეობასთან გამოიწვევდა ახალი, შერეული ენების წარმოქმნას: ხათურის (პროტოხეთურის), რომელმაც შეინარჩუნა წინარე-აფხაზურ-ადიღური სტრუქტურა, სვანურის — ქართველური ენის, რომელშიც მნიშვნელოვანია აფხაზურ-ადიღური ელემენტების მინარევი და სხვა საშუალოდ ფორმებისა (შესაძლოა ქაშქური ენების**). გამოცალკეებულ ქართულ-ზანურ ერთობას ეს მოვლენები ნაკლებად უნდა შეეხებოდა (იგი, შესაძლოა, კიდევ უფრო დასავლეთით მდებარეობდა), მან, თავის მხრივ, განიცადა ინდოევროპული ენების შემდგომი გავლენა.

რაც შეეხება ინდოევროპულ-ანატოლიურ ენებს, მათმა ფონეტიკამ, ლექსიკამ და მორფოლოგიამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა ხათურისა და, შესაძლოა, ქართველური ენების ზეგავლენის შედეგად. ვინაიდან ინდოევროპული ხეთების სოციალური და კულტურული განვითარების დონე ხათებთან შედარებით უფრო დაბალი იყო, რომლებიც ხეთებისათვის (ყოველ შემთხვევაში, ცენტრალურ ანატოლიაში მაინც) უკვე ადგილობრივ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ, ხეთებმა მათ-

* ჩვენი შეხედულებით, თითქოს უნდა შეიმჩნეოდეს გარკვეული მემკვიდრეობითი კავშირი ჩრდილოეთ და ცენტრალური ანატოლიის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურებსა და საქართველოში გავრცელებულ გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურებს შორის. მომავალში შეეცდებით ამ საკითხს კონკრეტულად შევეხოთ.

** ქაშქების ქვეყნისა და ხათურის ხანის ანატოლიის გეოგრაფიულ სახელწოდებებს შორის მსგავსება ეგების შესაძლოა გამოწვეული იყოს წინახათური მოსახლეობის მემკვიდრეობითაც.

გან ისესხეს სოციალური ინსტიტუტები და შეითვისეს უფრო რთული რელიგიური შეხედულებები⁶⁸. სწორედ, ამ გარემოებით უნდა აიხსნას ხეთური სახელმწიფოების რიობის ძლიერი ხათური სათავეები.

არქეოლოგიის კათედრა

შენიშვნები

¹ ქ. გაე თ ა რ ა ძ ე. „სამეფო“ აკლამების სოციოლოგიური ინტერპრეტაციისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, VIII (იბეჭდება).

² მაგ.: M. Gimbutas. Neolithic and Chalcolithic Cultures in Eastern Europe. „Chronologies in Old World Archaeology“, Edited by R. W. Ehrich Chicago, 1965, გვ. 486—487; S. Piggott. Heads and Hoofs. „Antiquity“, XXXVI, 1962, გვ. 118; M. J. Mellink. The Royal Tombs at Alaca Hüyük and the Aegean World. „The Aegean and the Near East“. New York, 1956, გვ. 46, 55; E. Akurgal. The Art of the Hittites. New York, 1962, გვ. 22; K. R. Maxwell-Hyslop. Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 B. C. London, 1971, გვ. 46; F. Hančar. Alaja Hüyük, Wiener Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Asiens, Band XII, Wien, 1938, გვ. 5—36; A. A. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. Москва, 1965, გვ. 137—138; Я. А. Федоров. Место „майкопцев“ в этнической истории Западного Кавказа, Вестник Московского университета, история, 1975, № 5, გვ. 74—75; ი. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით. თბილისი, 1976, გვ. 221—228.

წერილი უკვე გადაცემული გვექონდა დასაბეჭდად, როდესაც გამოქვეყნდა მ. ანდრეევას წერილი, სადაც მიიკობისა და ამუქ F-გავრას კულტურული კომპლექსების მსგავსების საფუძველზე (განსაკუთრებით კერამიკული მასლის მხრივ), მიიკობის კულტურის ჩამოყალიბება, ისევე როგორც რ. მუხნაიევის ნაშრომში (P. M. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. Москва, 1975, გვ. 376), წინა აზიური მოსახლეობის გავრელების ჩრდილოეთ კავკასიაში შედგენით არის ახსნილი (M. B. Андреева. К вопросу о южных связях майкопской культуры. „Советская археология“, 1977, № 1, გვ. 56). მაგრამ წერილში აღნიშნული კერამიკა არც ამუქისა და არც გავრას კულტურაში არ არის ადგილობრივი წარმომავლობისა. ამუქის F ფაზა მკვეთრად განსხვავდება წინამდებარე ფენებისაგან (R. J. Braidwood L. S. Braidwood. Excavations in the Plain of Antioch, I. The University of Chicago, Oriental Institute Publications, vol. LXI. Chicago, 1960, გვ. 513; M. B. Андреева დასახ. ნაშრ., გვ. 50), მასში გავრა XIA დამახასიათებელი ჭურჭელი ვრცელდება R. J. Braidwood, L. S. Braidwood. დასახ. ნაშრ., გვ. 513—514, აღწ. A. L. Perkins. The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia. Studies in Ancient Oriental Civilization. No 25 Chicago, 1957, გვ. 162—170). საყურადღებოა, რომ ასევე მკვეთრი და სრული განსხვავებაა გავრა XII და XIA ფენების კერამიკას შორისაც A. L. Perkins. დასახ. ნაშრ., გვ. 166—167 E. Porada. The Relative Chronology of Mesopotamia, Part I; „Chronologies in Old World Archaeology, Edited by R. W. Ehrich, Chicago, 1965, გვ. 146); გავრა XI A ნაწარმი შესაძინევედ გამოირჩევა თავისი დაბალხარისხოვნებით წინამორბედთან შედარებით (A. L. Perkins. დასახ. ნაშრ., გვ. 166). ა. თობლერის მიხედვით, გავრა XI A, კულტურა ახალი მოსახლეობის კუთვნილებაა (A. J. Tobler. Excavations at Tepe Gawra, Philadelphia, 1950, გვ. 24—26).

როგორც ჩანს, მ. ანდრეევა, ძვ. წ. III ათასწლეულის წინა აზიაში მიიკობის კულტურის კერამიკის ანალოგიების სრული უქონლობის გამო (იხ. M. B. Андреева. დასახ. ნაშრ., ნახ. 3—4) ცდილობს მიიკობის კულტურის დათარიღებას, ამუქ F-გავრას მსგავსად, ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით (იქვე, გვ. 43, 55). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის ანატოლია, სხვა ნიშნებთან ერთად, კერამიკაშიც ავლენს გარკვეულ მსგავსებას მიიკობის კულტურასთან. იხ. მაგ. R. O. Arik. Les fouilles d'Alaca Hüyük. Rapport préliminaire sur les travaux en 1935. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından V Ser. Nr. 1. Ankara, 1937, 287, Taf. 11; 289, Taf. 11; H. Z. Koşay. Ausgrabungen von Alaca Hüyük. Ein Vorbericht über die im Auftrage der türkischen Geschichtskommission im Sommer 1936 durchgeführten Forschungen und Entdeckungen. Ankara, 1944, Ta. LXXI, Ta. CIV; H. Z. Koşay. Les fouilles d'Alaca Hüyük. Entreprises par la société d'histoire Tur-

que. Rapport preliminaire sur les travaux en 1937—1939. Ankara, 1951, Pl. CXXXVIII, H. 129, 130. Pl. CL, Fig. 2, D—72; Pl. XCIX, Fig. 1, AI/b 207; R. O. Arık. Ein neuer Hethitischer Fundort im Süden von Ankara. „Archäologischer Anzeiger“ 1939, № 54, 1939, № 220; K. Bittel. Fikirtepe Kazısı. V. Türk Tarih Kongresi (1956). Ankara, 1960, Res. 6; Keban Project 1969 Activities, Keban Project Publications, Series I—No 2. Ankara, 1971, № 3, 58, 6. შესახდლა, ატრებრინჯაოს ხანას განეუთვნებოდეს აგრეთვე, ანკარას მახლობლად ნაპოვნი, ანალოგიური ფორმის რვა ცალი თიხის ჭურჭელიც (იხ. T. Özgüç, M. Akok. Türk Tarih Kurumu adına Anıt-Kabir alanında yapılan tümümlis kazıları. „Belleten“, Cilt XI, Sayı 41, 1947, Lev. IX, Res. 14—16.). საყურადღებოა, რომ ამ სახეობის ჭურჭელი, ანატოლიაში ძირითადად სამარხებში გვხვდება.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ალავა ჰუიუქის „სამეფო“ აკლამებში მოპოვებულ კერამიკა ზოგიერთ შემთხვევაში მეტ საერთოს უნდა პოულობდეს მაიკოპის რიდი ყორღანის კერამიკასთან, ვიდრე მტკვარ-არეზის კულტურის კერამიკასთან, რომელთანაც მისი მიმართების საკითხი, ვფიქრობთ, სპეციალურ შესწავლას უნდა იმსახურებდეს.

რაც შეეხება რ. მუნჩაევის ჰიპოთეზას მესობოტამიური მოსახლეობის ჯგუფების ჩრდილოეთ კავკასიაში შედრევის შედეგად მაიკოპის კულტურის ძეგლებში მესობოტამიური კომპონენტის გაჩენის შესახებ (P. M. Мунчаев. დასახ. ნაშრ., გვ. 376), ე. მასონი, რ. მუნჩაევის, წიგნზე დაწერილ რეცენზიაში (B. M. Массон—P. M. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. „Вопросы истории“, 1977, № 8, გვ. 161—164), რომელიც წინამდებარე წიგნის სტამბაში გადაცემის წინ გამოქვეყნდა, ძნელად დასაჯერებლად მიიჩნევს მას და დასძენს: „Парадное оружие и ценные украшения шумерского типа скорее всего могли служить своего рода эталоном состоятельности, в связи с чем и отмечается их широкое распространение на Ближнем Востоке в III тыс. до н. э. как в центрах древних цивилизаций, так и на обширной периферии от Гисара в северо-восточном Иране до Аладжа-Гуяка в Малой Азии. Нам думается, что месопотамские элементы в майкопских комплексах следует рассматривать именно в таком плане, у делив основное внимание малоазийским связям Майкопа (ხაზი ჩემბა—გაქ.), откуда могла поступать и руда для значительной массы металлических изделий“ (გვ. 164). იხ. აგრეთვე ე. კუშნაროვის და რ. ჯაფარიძის რეცენზია („Советская археология“, 1978, № 1, გვ. 277).

³ А. Я. Брюсов. Археологические данные об экономике доклассового общества в неолитическую эпоху. „Советская археология“, XXV, 1956, გვ. 61. შტრ. Я. А. Федоров. Топонимика Западного Кавказа и некоторые вопросы его этнической истории. „Из истории Карачаево-Черкесии“. Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института экономики, истории, языка и литературы, выпуск VII, серия историческая. Черкесск, 1974, გვ. 277; G. Childe. The Aryans. London, 1926, გვ. 194.

⁴ Г. П. Григорьев. об. Э. С. Шарафутдинова. Симпозиум по вопросам обмена и торговли в древних обществах. Краткие сообщения, 138, 1973 год. Торговля и обмен в древности. 1974, გვ. 107.

⁵ А. М. Беленицкий. об. Э. С. Шарафутдинова. დასახ. ნაშრ., გვ. 104.

⁶ Н. Б. Янковская. Обмен и торговля в странах Передней Азии по клинописным источникам (III—I тыс. до н. э.). Обмен и торговля в древних обществах. Тезисы докладов. Ленинград, 1972, გვ. 17. Н. Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. Москва, 1974, გვ. 122.

⁷ З. В. Анчабадзе. История и культура древней Абхазии. Москва, 1964, გვ. 119—127; Э. С. Шакрыл. К вопросу об этногенезе абхазо-адыгских народов. Учёные записки Адыгейского научно-исследовательского института языка, литературы и истории, т. IV, История и этнография, Краснодар, 1965, გვ. 204—246; Ш. Д. Инал-ипа. К вопросу о древних этно-культурных связях Западного Кавказа и Малой Азии. IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Чикаго, сентябрь, 1973). Москва, 1973; Я. А. Федоров. Этнокультурные связи Западного Кавказа и Передней Азии в эпоху позднего неолита. Вестник Московского университета, история, 1973, № 5, გვ. 52—63; მახვი. Место „майкопцев“..., გვ. 66—82.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დადასტურებულია აგრეთვე ჩრდილო კავკასიური ნართების ეპოსის ცალკეული ეპიზოდების (მაგ. ეპოსის რთავარი გმირის დაბადება) კავშირი ძველ მცირე აზიულ მითებთან, კერძოდ, ფრიგიულთან (Н. С. Трубецкой. Кавказские параллели к фригийскому мифу о рождении из камня (земли). „Этнографическое обозрение“, 1908, № 3. Москва, 1909, გვ. 88—92). ნართების ეპოსის აღნიშნულ და, აგრეთვე, ზოგიერთ სხვა ეპიზოდ-

საც, ვფიქრობთ, წინაფრიგიული ხანის მცირე აზიის მიწებში უფრო ახლოს მდგომი პარალელები მოეძებნება. შტრ. მაგ. ხეთური მიწი „სიმღერა ულიუქუმზე“ (Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973, გვ. 234—247), რომელიც ხურიტული წარმომავლობის მქონედ არის მიჩნეული (O. R. Gurney. The Hittites. Harmondsworth, 1964, გვ. 190—194), როგორც ჩანს, ნართების ებოსის ზოგიერთი ციკლის გენეზისის საკითხების კვლევას, აუცილებელია უძველესი წინა აზიური მითოლოგიური შეხედულებების უფრო ფართო გათვალისწინება. შევეცდებით, ეს საკითხი მომავალში უფრო ვრცლად გავაშუქოთ.

⁸ A. A. Иессен. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. „Известия Государственной академии истории материальной культуры имени Н. Я. Марра“, выпуск 120, 1935, გვ. 87.

⁹ A. A. Иессен. К хронологии „больших кубанских курганов“, „Советская археология“, XII, 1950, გვ. 196.

¹⁰ Е. Н. Чёрных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. Москва, 1966, გვ. 44.

¹¹ იქვე, გვ. 45.

¹² A. A. Иессен. К хронологии..., გვ. 191.

¹³ Е. Н. Черных. დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

¹⁴ იქვე, გვ. 90.

¹⁵ წერილი უკვე გადაცემული გვქონდა, როდესაც გამოვიდა შ. ინალი-ფას წიგნი (Ш. Д. Инал-Ипа. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухуми, 1976). ავტორი, მაიკოპის დიდი ყორღანის ლითონის იმპორტული ხასიათის გამო, ძნელად დასაჯერებლად მიიჩნევს მაიკოპის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის მცირე აზიაში მოხვედრის შესაძლებლობას (გვ. 71). ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმული განმარტავს ჩვენს შეხედულებას ამ საკითხზე.

¹⁶ H. Z. Köşay. Ausgrabungen von Alaca Höyük. გვ. 80.

¹⁷ Отчетъ императорской археологической комисси за 1897 годъ. Санкт-Петербургъ, 1900, გვ. 3.

¹⁸ T. Özgüç, M. Akok. Horoztepe. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery. Ankara, 1958, გვ. 59; J. Mellaart. Anatolia c. 4000—2300 B. C. Cambridge, 1965, გვ. 32; S. Lloyd. Early Highland Peoples of Anatolia. London, 1967, გვ. 28.

¹⁹ Ch. Burney, D. M. Lang. The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus. London, 1971, გვ. 82. საყურადღებოა, რომ სპილენძის მადნით მდიდარ ჩრდილოეთ ანატოლიის სწორედ ამ მხარეში, თოკათის ვილაიეთსა და მის ჩრდილოეთით (ისტორიულ დასავლეთ ჭანეთში) მდებარე სპილენძის საბადოები გამოიყენებოდა ჯერ კიდევ წინახეთურ ხანაში (T. A. Wertime. The Beginnings of Metallurgy. „Science“, № 182, 1973, გვ. 875—886; Prentiss S. De Jesus. Prehistoric Metallurgy—Another Look. „Anatolia“, XVI, 1972, გვ. 159; იხ. J. Yakar. Hittite Involvement in Western Anatolia. „Anatolian Studies“, vol. XXVI, 1976, გვ. 121).

²⁰ საყურადღებოა, რომ გ. აკურგალის შეხედულებით, ჰოროზთეფეს ზოგიერთი მონაპოვარი ალაჯა ჰუთუქში მოპოვებულ მასალებთან შედარებით ბევრად უფრო ახლო დგას კავკასიურთან (E. Akurgal. The Art of the Hittites, გვ. 22).

²¹ M. J. Mellink. დასახ. ნაშრ., გვ. 55. ალაჯას აკლამებს მაიკოპის ყორღანებისაგან განსხვავებს და ცენტრალური ანატოლიის სხვა სამარხებთან აახლოებს მხოლოდ დასახლების ზოგნით მდებარეობა და ყორღანების უქონლობა, რაც, შესაძლოა, სხვადასხვა კულტურული ტრადიციის შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბებულ მათ „სინთეტურ“ ხასიათზე მიგვანიშნებდეს (მსგავსი შემთხვევები არ არის იზვიათი იხ. მაგ. Л. Т. Яблонский. Типы погребального обряда на мусульманских городских некрополях Золотой Орды. Вестник Московского университета, история, 1975, № 2, გვ. 81).

²² A. A. Формозов. Каменный век..., გვ. 65.

²³ რ. მუნჩაევს შესაძლებლად მიანინა მაიკოპის კულტურის ყველაზე უფრო ადრეული ძეგლების დათარიღება ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით (P. M. Мунчаев. დასახ. ნაშრ., გვ. 335); ვ. მარკოვინი თვლის, რომ ძვ. წ. 2500 წლისათვის ადგილი აქვს უკვე მაიკოპის კულტურის აყვავების ხანას (В. И. Марковин. Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов. Нальчик, 1974, გვ. 41); ი. ფილიტოვი ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს მიიჩნევს მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბების ხანად (Я. А. Федоров. Место „майкопцев“..., გვ. 71); ასევე უნდა ფიქრობდეს თ. სულიმიბსკიც, რომლის ვარაუდით, მაიკოპ-

სი კულტურა, მტკვარ-არეზის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის გავრცელების შედეგად უნდა იყოს ჩამოყალიბებული (T. Sulimirski. Prehistoric Russia. London, 1970).

²⁴ თუმცა ქარუმ კანეშის დეკორატიულ ნაწარმთან დიდი სტილისტური მსგავსებაა გამო ე. აკურგალი უპირატესობას ანიჭებს ძვ. წ. (2300—2100 წ. წ.). E. Akurgal. The Art of the Hittites, გვ. 22—24). იგი, როგორც ჩანს, იზიარებს თ. იოზგიუჩის შეხედულებას, რომ ალაჯა ჰუიუქისა და ჰოროზ-თეფეს მცირე ზომის ქანდაკებები ძვ. წ. 2200 წ. ადრეულად არ უნდა ითარღებოდნენ (T. Özgüç. The Statuette from Horoztepe. „Anatolia“, III, 1958, გვ. 56). უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნებულ ნაშრომში დ. ისთონი აღნიშნავს რა, ალაჯა ჰუიუქის აკლამების სტრატეგრაფიასა და ქრონოლოგიაში სრული სიცხადის უქონლობას, დასაშვებად მიიჩნევს მათ დათარიღებას ტროა II. 6—IV პერიოდით, რაც მისი შეხედულებით უნდა შეესაბამებოდნეს ძვ. წ. 2700—2150 წ. წ.) D. F. Easton. Towards a Chronology for the Anatolian Early Bronze Age. „Anatolian Studies“, vol. XXVI, 1976, გვ. 161—163).

²⁵ A. A. Иессен. Майкопская культура и ее датировка. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г., Москва, 1962, გვ. 21. გასათვალისწინებელია ალაჯა ჰუიუქის იარაღების რამდენადმე ნაკლებ არქაული იერი მიეკობურთან შედარებით (A. A. Иессен. К хронологии..., გვ. 190).

²⁶ რაც სულაც არ უნდა გამორიცხავდეს საკუთრივ მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბების ვარაუდს, სამხრეთიდან მომდინარე ბიძგის შედეგად (იხ. Я. А. Федоров. Место „майкопцев“..., გვ. 70—72).

²⁷ მათი სავარაუდო შიგარაცის გზა, ისევე როგორც, ადრებრინჯაოს ხანაში მცირეზოიულ-კავკასიური ერთიანი ეთნო-კულტურული რეგიონის არსებობის საკითხი, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის შესაბამისი არქეოლოგიური ფუნების შემდგომ გამოკვლევამდე გაურკვეველია. აღნიშნავთ მსოფლიო, რომ ჩ. ბარნესი, „სამეფო“ აკლამათა კულტურის მატარებელი ანატოლიაში გადასახლება მისაღებად მოიხილა, როგორც ამიერკავკასიის გავლით (საფიქრებელია იმ გზით, რომელიც ალბათ უფრო გვიან, ზოგიერთი ავტორის მისხედვით, კიმერიელებს უნდა გაველოთ—გ. ქ.), ასევე, შავი ზღვის ვადალასეთი (Ch. Burney, D. M. Lang. დასახ. ნაშრ., გვ. 82). როგორც ჩანს, აღნიშნულ ხანაში საზღვაო გზით ხალხთა გადასახლება გამონაკლის შემთხვევას არ უნდა წარმოადგენდეს (იხ. В. И. Марковина. Дольменная культура..., გვ. 42—44).

²⁸ M. Senyürek. A Short Review of the Anthropology of the Ancient Inhabitants of Anatolia, from the Chalcolithic Age to the Hittite Empire, იხ. S. Lloyd. Early Anatolia. Harmondsworth, 1956, გვ. 207—208; T. Özgüç. Die Bestattungsgebräuche im vorgeschichtlichen Anatolien. Ankara, 1948, გვ. 127. შფ. 364; J. Mellaart. The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia. Beirut, 1966, გვ. 155; მისივე. Anatolia c. 4000—2300 B. C. გვ. 26.

²⁹ Г. Ф. Дебен. Палеоантропология СССР. Труды Института им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. IV, Москва, 1948, გვ. 104, 108, 175, 275—276; А. Г. Гаджиев. Об антропологическом типе древнего населения Дагестана и Северного Кавказа. „Древности Дагестана“, Махачкала, 1974, გვ. 54; საინტერესოა, რომ ლ. სოლოვიოვი ბრაქიორანული ელემენტის გაჩენას კატაკომბური კულტურის წიაღში ხსნის დასავლეთ კავკასიური კულტურის მატარებელთა ექსპანსიით (Л. Н. Соловьев. Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы—стоянки Воронцовской пещеры. аფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები XXIX, სოხუმი, 1958, გვ. 172).

³⁰ В. М. Массон. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке, „Вопросы истории“, 1967, № 5, გვ. 92.

³¹ ა. ბერნშტამის შეხედულებით, რატულურ ღრობაზე ხარის—გაბატონებული გვარის ტოტემის, ხორცის უბად მიზნად ისახვდა მამამთავრის წოდების მინიჭებას (А. Н. Бернштам. Изображение быка в находках из Нойн-Улинских курганов. Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935, № 5—6, გვ. 129—150). აფხაზეთში არცთუ შორეულ წარსულში მიღებული იყო საფლავზე ხარის შეწირვა, რომლის რქებსაც წინასწარ ვერცხლით ამკობდნენ (Ш. Д. Инал-ипа. Абхазы. Сухуми. 1965, გვ. 542), საეკლესიო, რომ ალაჯა ჰუიუქის აკლამებში ნაპოვნ ბრინჯაოს სარიტუალო დანიშნულების ხარებს რქები ვერცხლით აქვთ შემკული (H. Z. Koşay. Les fouilles d'Alaca Höyük. Pl. CXXX. Fig. 1, H. 93; Pl. CXCII, L. 27).

³² G. Clark, S. Piggott. Prehistoric Societies. London, 1965, გვ. 114; M. J.

Mellink. დასახ. ნაშრ., გვ. 55—57; S. Piggott. Ancient Europe. Edinburgh, 1965, გვ. 81; მისივე Heads and Hoofs, გვ. 114; Ch. Burney, D. M. Lang. დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

³³ А. А. Формозов. Каменный век... გვ. 90, მისივე. Каменноостская плещера — многослойная стоянка в Прикубанье. Материалы и исследования по археологии СССР, № 173, Палеолит и неолит СССР, т. 6, Ленинград, 1971, გვ. 111.

³⁴ А. А. Формозов. Каменный век..., გვ. 89.

³⁵ აღიშარი კაპადოკიურ ფირფიტებში იწოდება Amkuwa-დ (იგივე Akkuwa, A-ku-wa, ბოლანჯიოს წარწერებში Ankuwa-დ), იხ. I. G. Gelb. Inscriptions from Alishar and Vicinity. Oriental Institute Publications, vol XXXVII. The University of Chicago, 1935, გვ. 9—10), მას პარალელები ეძებნება აფხაზურ ტომონიმა შორის—აყვა (ქ. სონუმის აფხაზური სახელწოდება), ანსუა (ანსუვა).

³⁶ Н. Н. von der Osten. The Alishar Hüyük. Seasons of 1930—1932, Part III. Oriental Institute Publications, vol. XXX. The University of Chicago, 1937, გვ. 302. დამახასიათებელია, რომ აღრებრინჯაოს ხანის ყველა სხვა პერიოდში აქ კარბობს წვრილფეხა რქოსანი საქონლის ძვლები (იქვე, გვ. 301).

³⁷ აღსანიშნავია, რომ ნათებს შთამომავლებად თუ მონათესავეებად მიჩნულ ქაში ტომების ძირითად საქმიანობას ძვ. წ. II ათასწლეულში აგრეთვე მესაქონლეობა წარმოადგენდა. Г. Г. Гиоргадзе. Из истории племен, проживающих к северу-востоку от Хеттского государства (Кашки). Автореферат. Тбилиси, 1956).

³⁸ მეგ. H. Z. Koşay. Ausgrabungen... გვ. 151, 177, 180; M. J. Mellink. დასახ. ნაშრ., გვ. 55—56; M. Gimbutas. The Indo-Europeans: Archaeological Problems. „American Anthropologist“, vol. 65, № 4, 1963, გვ. 821—826; S. Piggott. Heads and Hoofs, გვ. 115; მისივე. Ancient Europe. გვ. 81; Ch. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 82; S. Piggott. იხ. S. Lloyd. Early Highland Peoples, გვ. 7—8.

³⁹ И. М. Дунаевская. О структурном сходстве хеттского языка с языками северо-западного Кавказа. Исследования по истории культуры народов Востока, Москва-Ленинград, 1960, გვ. 73—77.

⁴⁰ И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии, Москва, 1967, გვ. 173.

⁴¹ И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, გვ. 11.

⁴² И. М. Дьяконов. Языки..., გვ. 176.

⁴³ E. Akurgal. Ancient Civilizations and Ruins of Turkey. Istanbul, 1970, გვ. 6; Ch. Burney, D. M. Lang. დასახ. ნაშრ., გვ. 50. J. D. Muhly. The Hittites and the Aegean World. „Expedition“, vol. 16, № 2, 1974, გვ. 2.

⁴⁴ ი. ფიოდოროვი უკვე საკუთრივ აფხაზურ-ადიღური ერთობის დაშლის შედეგად აღმოცენებული პროტო-ადიღური ეთნოსის კუთვნილებად მიიჩნევს მაიკოპის კულტურას (Я. А. Федоров. Место „майкопцев“..., გვ. 74).

⁴⁵ В. И. Марковни. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.), Москва, 1960, გვ. 116, 147; Я. А. Федоров. О дольменной культуре Западного Кавказа и ее носителях. Вестник Московского университета, история, 1974, № 4, გვ. 78—94.

⁴⁶ „მაიკოპელთა“ დაკრძალვის ტრადიციები თავს იჩენენ ახ. წ. XIV—XV სს. ადიღ-ჩერქეზთა კუთვნილ ბელორჩენისკის ყორღანებში (იხ. Я. А. Федоров. Место „майкопцев“..., გვ. 80—81).

⁴⁷ გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მსხლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი, 1965, გვ. 160—166.

⁴⁸ И. М. Дьяконов. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с Древним Востоком в III-I тыс. до н. э. Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа. XII. Баку, 1966, გვ. 7—9. არქეოლოგთა დიდი ნაწალი მტკვარ-არგვის აღრებრინჯაოს ხანის კულტურას აგრეთვე ხურიტულად მიიჩნევს (იხ. J. Mellaart. Bronze Age and Earlier Languages of the Near East: an Archaeological View. Archaeological Theory and Practice, edited by D. E. Strong. London, New York, 1973. გვ. 167).

⁴⁹ И. М. Дьяконов. История Мидии. Москва-Ленинград, 1956, გვ. 128; იხ. მ. ხადაშელი. ელამი და ზაგროსის მიიანეთის ტომთა სხვა გაერთიანებანი. „ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია“. თბილისი, 1971, გვ. 471.

⁵⁰ მაგ. В. И. Георгиев. Индоевропейское языкознание сегодня. „Вопросы языкознания“, 1975, № 5, გვ. 9. ხოლო ზოგ ავტორს ანატოლიური ენების მატარებელი მოსახლეობის მცირე აზიის ბალკანეთის გზით ნავარდუღევი იმიგრაციის თარიღი, უკვე ძვ. წწ. III საუკუნე წლებლის დასაწყისისათვის აქვს ვადაწული (მაგ. J. G. Macqueen. The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor. London, 1975).

⁵¹ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Проблема определения первоначальной территории обитания и путей миграции носителей диалектов общеиндоевропейского языка. Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Москва, 1972, გვ. 21. ამ შემთხვევაში გაურკვეველი რჩება ტროა II კულტურის ეთნიკური კუთვნილება, რომელიც ჯ. მელართის მიხედვით ჩრდილო-დასავლეთიდან ვრცელდება ნახევარკუნძულის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მიმართულებით (J. Mellaart. Anatolia and Balkans. „Antiquity“, XXXIV, 1960, გვ. 276; მისივე. Anatolia c. 4000—2300 B. C. გვ. 49). თუმცა ჯ. მელართის ამ შეხედულებას ზოგიერთი მეცნიერი არ იზიარებს (მაგ. მ. მელონი, დ. ფრენჩი). დ. ისთონი, ჯ. მელართისაგან განსხვავებით, ტროა II კულტურას ადგილობრივ ნიადაგზე აღმოცენებულად თვლის და, როგორც ჩანს, შესაძლებლად მიიჩნევს, ინდო-ევროპულ ენაზე თუ ენებზე მოლაპარაკე ხალხის ანატოლიაში გამოჩენა ადრებრინჯაოს ხანის II პერიოდის დასასრულს (დაახ. ძვ. წ. 2700 წ.), ეგეოსის ზღვის მხრიდან ახალი მოსახლეობის შემოჭრის მიაწეროს (D. F. Easton, დასახ. ნაშრ., გვ. 166—167).

⁵² იხ. გ. მელიქიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 157—158; J. Mellaart. The Chalcolithic... გვ. 99—196.

⁵³ გ. მელიქიშვილს ადრებრინჯაოს დასავლურ-ანატოლიური კულტურის მატარებლად არა მარტო აღწერილი ლუვილები, არამედ, საერთოდ ხეთურ-ლუვიური ტომები მიაჩნია (გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 157). როდის უნდა ვრცელდებოდნენ ინდოევროპელები დასავლეთ ანატოლიაში, ჯერჯერობით გაურკვეველია, მაგრამ, როგორც ჩანს, ადრებრინჯაოს ხანის გარკვეულ ეტაპზე, ხეთურ-ლუვიურ ტომებს წინ უსწრებდა არაინდოევროპული მოსახლეობა. საყურადღებოა, რომ თუ ჯ. მელართი წინათ, ს/ს და ნ/დ სფუქსიან ტოპონიმებს ეცილობდა ლუვიურად მიიჩნევდა და მათი საშუალებით ადგენდა ლუვიელთა გავრცელების არეალს (J. Mellaart. End of Early Bronze Age in Anatolia and Aegean, „American Journal of Archaeology“, 1958, vol. 62, № 1, გვ. 21—32, რუკა 3. ამ ტოპონიმთა პარალელების შესახებ ქართველურ ენობრივ სამუშაოში იხ. რ. გორდუნიანი. „ილიადა“ და ეგეოსური მოსახლეობის ისტორიისა და ეთნოგენეზის საკითხები. თბილისი, 1970 გვ. 225—228), ამჟამად იზიარებს ფ. შახერმეირის ადრე გამოთქმულ შეხედულებას მათ არაინდოევროპულობაზე (F. Schachermeyr. Die ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart, 1955, გვ. 239—263. ეს შეხედულება ფ. შახერმეირის არც შემდეგ შეუცვლია, იხ. მისივე, Die ägäische Frühzeit. Forschungsbericht über die Ausgrabungen im letzten Jahrzehnt und über ihre Ergebnisse für unser Geschichtsbild, 1. Band, Die vormykischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen. Wien, 1976) და უკავშირებს წინაინდოევროპულ სუბსტრატს (J. Mellaart. Bronze Age..., გვ. 168—170; მისივე, The Neolithic of the Near East. London, 1975, გვ. 281—282).

ჯ. მელართის თვალსაზრისის ტრანსფორმირება, როგორც ჩანს, განაპირობა აგრეთვე ე. ფურნეს ნაშრომმა, Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen. Den Haag—Paris, 1972, რომელშიც ნაჩვენებია წინაბერძნული (ეგეოსური) ენის აშკარად არაინდოევროპული ხასიათი (გვ. 399).

⁵⁴ რაც შეეხება ადრებრინჯაოს ხანის მცირე აზიისა და მიაკოპის კულტურებს შორის შენიშნულ მსგავსებას, იგი ვერ გამოდგება ადრევე არსებული მცირეაზიულ—კავკასიური ეთნოლინგვისტური ერთობის დასაბუთებლად (იხ. Я. А. Федоров. Место „майкопцев“..., გვ. 81), ვინაიდან ალაჯა ჰუიუქის „სამეფო“ აკლამების წინამორბედი ხანის ცენტრალურანატოლიური კულტურა არსებითი შეხების წერტილებს არ ავლენს დასავლეთ კავკასიის კულტურებთან. აღბანი, ნაწილობრივ გასათვალისწინებელია ხათური ენის მეტი სიანლოვეც ადიღურ ენებთან (განსაკუთრებით ზმნის პრეფიქსიანი სისტემების მხრივ), ფხაზურთან შედარებით (И. М. Дунаевская. დასახ. ნაშრ., გვ. 75). საინტერესოა, რომ უბიხური ენა, რომელიც ი. მესაროვის ზედმეტად გაბედული შეხედულების მიხედვით, ხათურის შთამომავალია (J. Meszaros. Die Phäky-Sprache. Chicago, 1934, გვ. 5), დასავლურკავკასიური ფუძემდის დაშლის შემდეგ ენობრივ ერთობას ქმნიდა ადიღურთან და უბიხისებრდებოდა წინაარტუხაზურს (М. А. Кумахов. Теория генеалогического древа и вопросы дифференциации западнокавказских языков. „Вопросы языкознания“, 1976, № 3, გვ. 47—57).

⁵⁵ И. М. Дьяконов. Языки... გვ. 169.

⁵⁶ იხ. რ. გორდეზიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 180—216,

⁵⁷ ამის სასარგებლოდ, გვიქრობთ, უნდა მოწმობდეს ის ფაქტიც, რომ წინაბერძნულ ენებში ეგეოსური ტოპონიმები გვხვდება, როგორც სამხრეთ და დასავლეთ ანატოლიაში, ასევე დასავლეთ ცენტრალურ და ჩრდილოეთ ანატოლიაში, და ეს, მიუხედავად იმ გარემოებისა, რომ არ შეიძლება ახლო ნათესაობის ნიშნები ხათურსა და წინაბერძნულ ენებს შორის (იხ. J. Mellaart, Bronze Age... გვ. 168.).

⁵⁸ რ. გორდეზიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 217—252; P. В. Гордезиани. Кавказ и проблемы древнейших средиземноморских языковых и культурных взаимоотношений. Всесоюзная конференция „Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Причерноморья“, Тбилиси, 1975.

⁵⁹ И. М. Дьяконов. Языки..., გვ. 175; А. М. Кондратьев, В. В. Шеворошкин. Когда молчат письма. Москва, 1970, გვ. 134.

⁶⁰ А. С. Хахановъ. Древнейшие предълы расселения грузинъ по Малой Азии, Тифлисъ, 1903, გვ. 25—29; P. В. Гордезиани. Эгейско-картвельские топонимические параллели. IV конференция по классической филологии (секция греческого и латинского языков). Тезисы докладов. Тбилиси, 1961, გვ. 18—19; რ. გორდეზიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 224—230. იხ. აგრეთვე Т. В. Гамкрелидзе. Неиндоевропейские элементы хеттского (неситского) языка. Автореферат. Тбилиси, 1956, გვ. 6.

⁶¹ შტრ. П. Н. Третьяков. Этногенетический процесс и археология, „Советская археология“, 1962, № 4, გვ. 11—12.

⁶² გ. მელიქიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 180—182; თ. მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან (ძვ. წ. II—I ათასწლეულები). თბილისი, 1974, გვ. 20.

⁶³ იხ. Т. В. Гамкрелидзе. დასახ. ნაშრ.; В. Г. Ардзинба. Хаттские истоки социальной организации древнехеттского общества. Автореферат. Москва, 1971. აღრებრინჯაოს ხანის ცენტრალურ ანატოლიაში თავისი დროისათვის განვითარებული რელიგიური შეხედულებების არსებობა, გამონათული „სამეფო“ აკლდამების დაკრძალვის წესსა და სამარხულ ინვენტარში, და ამავე დროს ხეთური რელიგიური მსოფლმხედველობის ხათური ხელშეკლები, რაც ხათების საკმაოდ განვითარებული რელიგიური წარმოდგენების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, ვფიქრობთ, კიდევ ერთი საბუთი უნდა იყოს „სამეფო“ აკლდამების კულტურის, ხათებისადმი მიკუთვნების სასარგებლოდ.

Г. Л. КAVTAPADZE

К ВОПРОСУ О ВЗАИМООТНОШЕНИИ АНАТОЛИИ И СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАВКАЗА В РАННЕБРОНЗОВУЮ ЭПОХУ

Резюме

Характерной чертой культур раннебронзового века Центральной Анатолии и северо-западного Кавказа является появление „царских“ гробниц, возникновение которых должно указывать на существование процесса классообразования в среде этих культур.

Идентичность некоторых черт погребального обряда „царских“ гробниц культуры Аладжа Гуюка с захоронениями северных скотоводческих племен и их совершенно отличительный характер от предшествующих и одновременных могил Анатолии, а также значительное сходство погребального инвентаря данных гробниц с элементами культуры майкопских курганов дает основание предположить распространение носителей культуры „царских“ гробниц в Центральной Анатолии с северо-западного Кавказа.

Пришельцы, увеличив роль их главного промысла—скотоводства, и образовав новый господствующий слой, должны были способствовать дальнейшему экономическому и социальному расслоению местного общества.

Вслед за исследователями майкопской культуры, которые допускают возможность отождествления ее носителей с предками абхазо-адыгских племен, возникает возможность связать также и хаттское население Центральной Анатолии, язык которых обнаруживает определенные черты структурного и материального сходства с абхазо-адыгскими языками, с культурой „царских“ гробниц Аладжа Гююка, а появление хаттов в Центральной Анатолии—с предполагаемой миграцией с северо-западного Кавказа.

Возникает вопрос об этнической принадлежности населения прехаттской Центральной Анатолии. В связи с этим следует учесть тот неиндоевропейский слой в хеттском (неситском) языке, который не находит объяснений в хаттском. Не исключено, что именно в нем и сохранен язык того населения, который оказался субстратным для хеттского, а возможно и для хаттского. Учитывая малоазиатско-картвельские и эгейско-картвельские топонимические параллели и существующие схождения между хаттским и картвельскими языками, ставится вопрос о возможности пребывания картвельских племен в III тыс. до н. э. в Малой Азии.

G. KAVTARADZE

ON THE INTERRELATION OF CENTRAL ANATOLIA AND NORTH-WESTERN CAUCASUS IN THE EARLY BRONZE AGE

Summary

The characteristic feature of the Early Bronze Age cultures of central Anatolia and north-western Caucasus is the appearance of „royal“ tombs—that must be indicative of the existence of the class formation process within these cultures.

The identity of some features of the funereal rites of the Alaja Hüyük „royal“ tombs culture with the burials of the northern stock-breeding tribes and their total difference from preceding and contemporaneous burial grounds in Anatolia, as well as considerable similarity of the burial inventory of the tombs in question to the elements of the culture of Maikop burial mounds allows to assume the diffusion of the bearers of the „royal“ tomb culture in central Anatolia from north-western Caucasus.

The newcomers—expanding the role of stock-breeding, which was their main trade and forming a new ruling class—must have favoured further economic and social differentiation of the local society.

Following those investigators on Maikop culture that assume the possibility of identifying the bearers of this culture with the ancestors of Abkhazian-Adighe tribes, the possibility emerges of relating the Hatti population of central Anatolia—whose language displays definite features of structural and material similarity to the Abkhazian-Adighe languages—

with the culture of Alaja Hüyük's „royal“ tombs, and the appearance of the Hattians in central Anatolia with that of the supposed migration from north-western Caucasus.

The question arises as to the ethnic affinity of the central Anatolian pre-Hatti population. In this connection the non-Indo-European stratum in Hittite (Nessitic), which has no explanation in Hattic, should be considered. It is probable that the language of the population which appeared to be substrative for Hittite, and possibly for Hattic as well, was preserved in it. Considering Asia Minor-Kartvelian and Aegean-Kartvelian toponymic parallels and existing similarities in the Hattic and Kartvelian languages the probable residence of Kartvelian tribes in Asia Minor in the 3rd millennium B.C. is suggested.

ФОРТИФИКАЦИЯ ВАНСКОГО ГОРОДИЩА

Г. А. ЛОРДКИПАНИДZE

Первые сведения о фортификации Ванского городища восходят к 1876 г., когда в грузинской газете „Дროება“ появилась корреспонденция Схвиторели (по нашему уточнению, Давид Церетели, дядя поэта Акакия Церетели). Корреспондент, подробно останавливаясь на сенсационных открытиях золотых украшений, утвари, погребений, сообщает и немаловажные для нас детали по топографии городища. По его данным, холм, где расположены археологические объекты, занимает площадь 6 га и в древности был опоясан крепостной стеной из отесанных камней [1, 1]. По-видимому, к моменту посещения им Вани местами еще виднелись остатки древних оборонительных линий. В течение долгого времени на городище велась хищническая выборка строительного камня, от которой существенно пострадали остатки древних крепостных сооружений. Е. Такайшвили, побывавший в Вани примерно через 20 лет, ничего не говорит о фортификационных сооружениях городища, хотя им и были проведены небольшие археологические раскопки [2].

Вновь следы крепостных стен были обнаружены археологическими раскопками Н. В. Хоштария [3, 149] в конце 40-х и в начале 50-х гг. нашего столетия. Как выяснилось в дальнейшем, действительно, холм Ахвледianeбис Гора был обнесен крепостной, сырцово-глиняной, на каменном цоколе, стеной.

Холм Ахвледianeбис Гора, высотой свыше 170 м над уровнем моря, разделен на три обширные террасы, где располагались постройки акрополя. С востока и запада холм естественно укреплен крутыми оврагами и глубоким ущельем небольшой горной речушки. Сравнительно легко доступны северная и юго-западная стороны холма. В северной части склоны постепенно понижаются и переходят в Рионскую долину, от которой городище отделяется небольшой речкой Чишура, опоясывающей его с севера и северо-востока. Вероятно, эта река к тому же являлась естественным рубежом между „нижним“ и „верхним“ городом. С юго-запада акрополь лишен природных укреплений. Более того, в стратегическом отношении над ним господствует вершина безымянного холма, где нами засвидетельствованы находки фрагментов античной черепицы. Между этими холмами, пересекая все городище (рис. 1) с севера на юг, а потом по направлению запад-восток, проходит и современная дорога, которая из-за сложного рельефа местности могла пролегать только здесь, в данном направлении. Соединяясь с безымянной горой, холм Ахвледianeбис Гора образует седло-

вину. Несмотря на то, что строителями новой современной дороги значительно изменена геоморфология местности, все же прослеживается профиль древнего рва, соединявшего овраги, прилегающие к акрополю с юга и юго-запада.

В наиболее легкодоступной северной части холма, где проходит современная дорога, в 1969 г. археологическими работами были выявлены

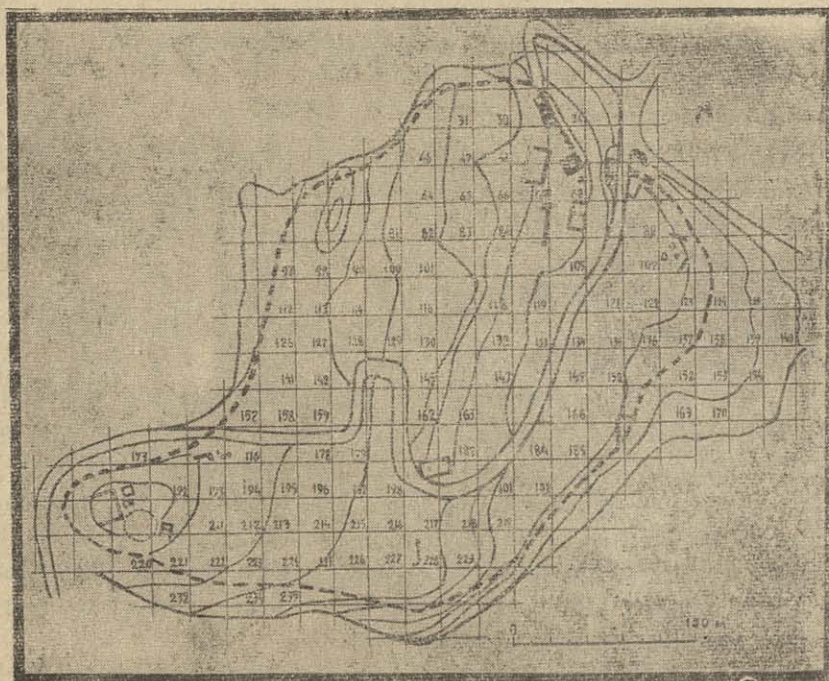

Рис. 1. План Ванского городища (акрополь).

развалины крепостных ворот. Перепад между данным местом и вершиной холма Ахвеледианебис Гора составляет 60 м. У крепостных ворот склоны холма постепенно снижаются, и поэтому защита подступов к ним была одной из основных задач строителей. С запада стены крепостных ворот примыкали к отвесной скале, склону второй террасы, а с востока они были фланкированы выдвинутой вперед на 4 м от линии крепостных ворот полукруглой в плане башней (рис. 2). Сохранилась лишь западная половина крепостных ворот, а именно — западная стена их. Её длина 3 м, ширина 2,80 м, сохранившаяся максимальная высота 1,90 м. Возведена она по двунанцирной системе из хорошо отесанных и подогнанных квадров насухо. Забутовка представляет собой также регулярную кладку, где для нивелировки рядов, возведенных одновременно с нанцирами, использован глиняный раствор. Таким образом, стена приобрела монолитность, позволявшую противостоять самым мощным стенобитным механизмам — буравам и подвесным таранам. Как этого требовали принципы полиоркетиков (см. Phil, A 1), чтобы враги не смогли устроить подкоп под стеной, её фундамент влущен в скальный грунт, поверхность которого тщательно отесана строителями [4,172]. Во избежание деформации стен, по-

верхность грунта выравнена каменными плоскими „подушками“, над которыми воздвигнут северо-восточный угол западной стены крепостных ворот. В северной фасадной кладке, в отличие от остальных частей, использованы квадраты из более плотных пород камня, в частности — из белого известняка. Нельзя не вспомнить рекомендации Филона Византийского (III в. до н. э.), который советовал строителям крепостных сооружений: „В самых опасных местах куртин нужно использовать твердые камни или камни с острым выступом, тогда они менее пострадают от

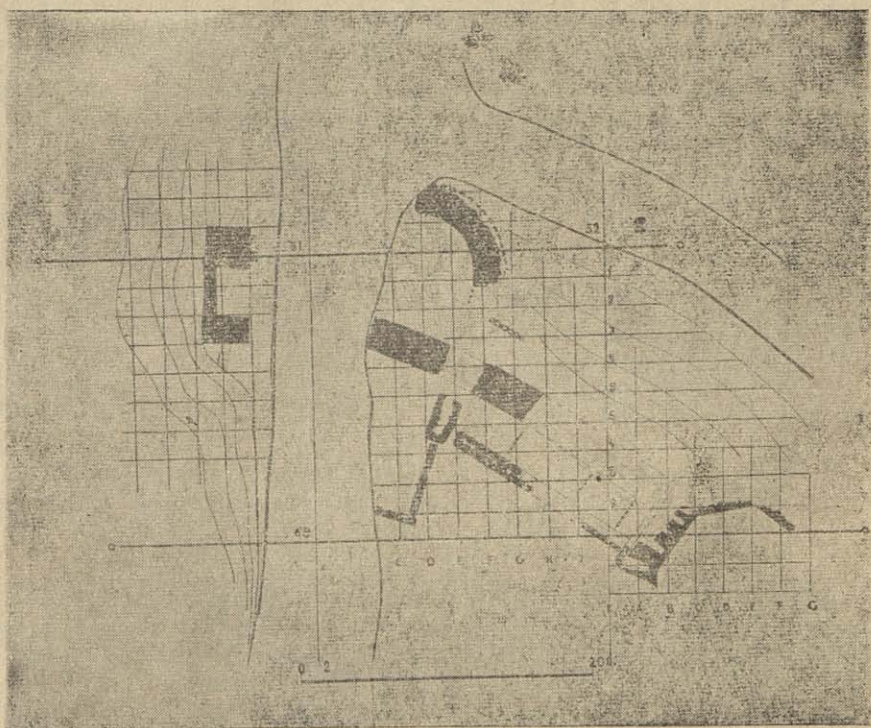

Рис. 2. План крепостных ворот северной части акрополя и прилегающих фортификационных сооружений. III—I вв. до н. э.

литоболов“ (Phil., Fort. С. 5). Квадры фасадной части стены обработаны низким рустом, имевшим, скорее всего, декоративный характер. Их размеры; $0,55 \times 0,40$; $0,40 \times 0,47$; $0,38 \times 0,28$ м. Нижние ряды кладки состоят из квадратов биотитовых туфогенов, выходы которых засвидетельствованы в окрестностях городища (с. Микелепони).

Внутренняя, южная, фасадная часть панциря состоит из девяти рядов тщательно нивелированных рустованных квадратов (рис. 3), размером $0,45 \times 0,16$ и $0,55 \times 0,14$ м. В восточной части южного панциря характер квадратной кладки, как и порода строительного камня, меняется. Известняковые квадраты здесь гораздо крупнее, а строительная техника приближается к известному способу кладки „логом и тычком“ [5,191]. Скорее всего, здесь мы имеем дело не с ремонтом стены, не с другим строительным периодом, а с продуманной единой системой. Данная часть, непосредственно примыкавшая к проезжей части ворот, могла подвергаться

непосредственным военным действиям, и строители, учитывая данное обстоятельство, преднамеренно позаботились об ее особом укреплении.

041935740
51021110133

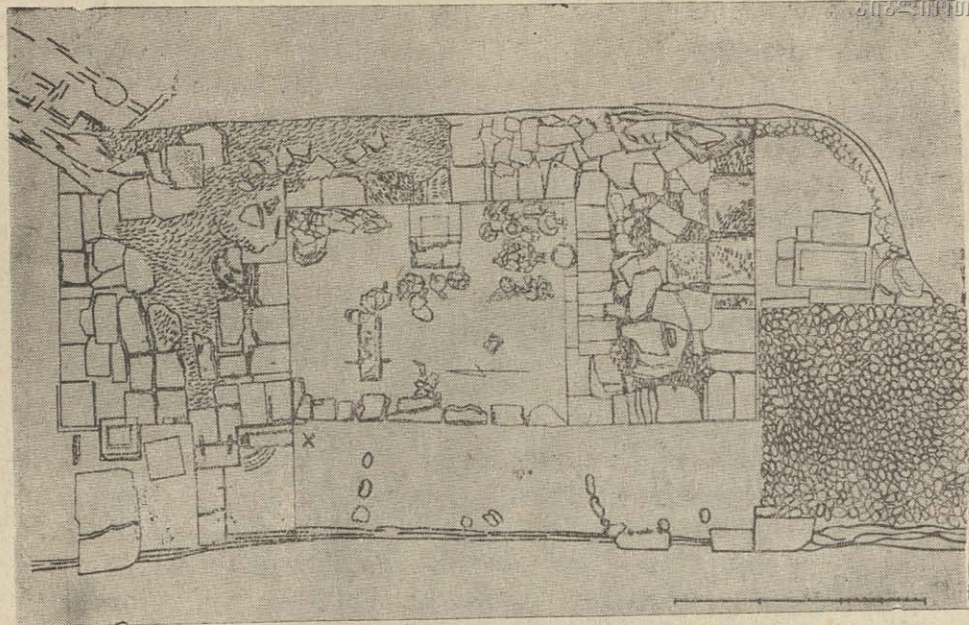

Рис. 3—1. План сохранившейся части крепостных ворот. Крестом указаны: гнездо т. н. дверного башмака— „подпятника“; следы движения массивных, обитых железом дверей на плитах мостовой.

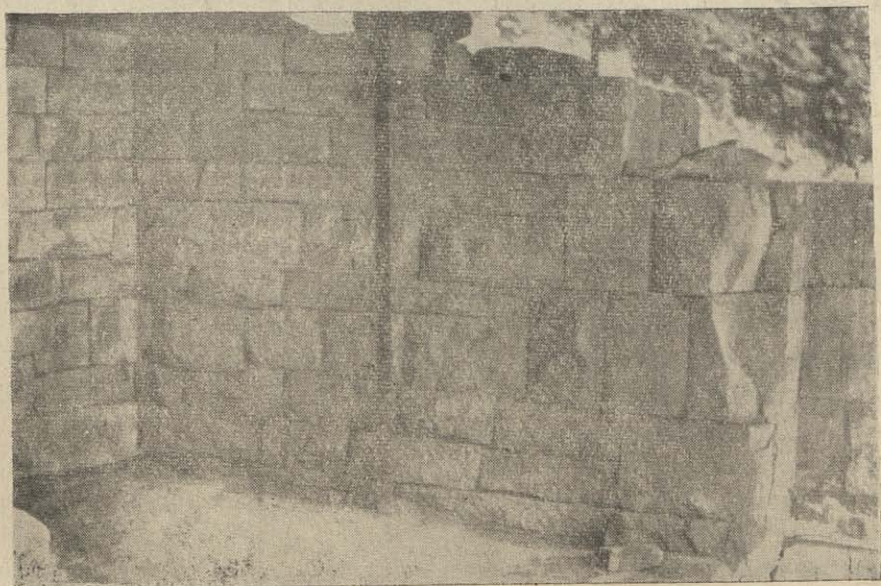

Рис. 3—2. Южная фасадная сторона северо-западной стены крепостных ворот.

Привратные сооружения, включая западную стену крепостных ворот, по нашему предположению, имели в плане прямоугольную форму. Как было сказано, сохранилась П-образная часть стен крепостных ворот. Ее

длина по оси север-юг достигает 8,50 м и представляет собой небольшое помещение размером около 9 кв. м. Исходя из теории „золотого сечения“ не исключено наличие точно такой второй, восточной половины. Между ними посередине проходила дорога. Таким образом, северные ворота Ван-

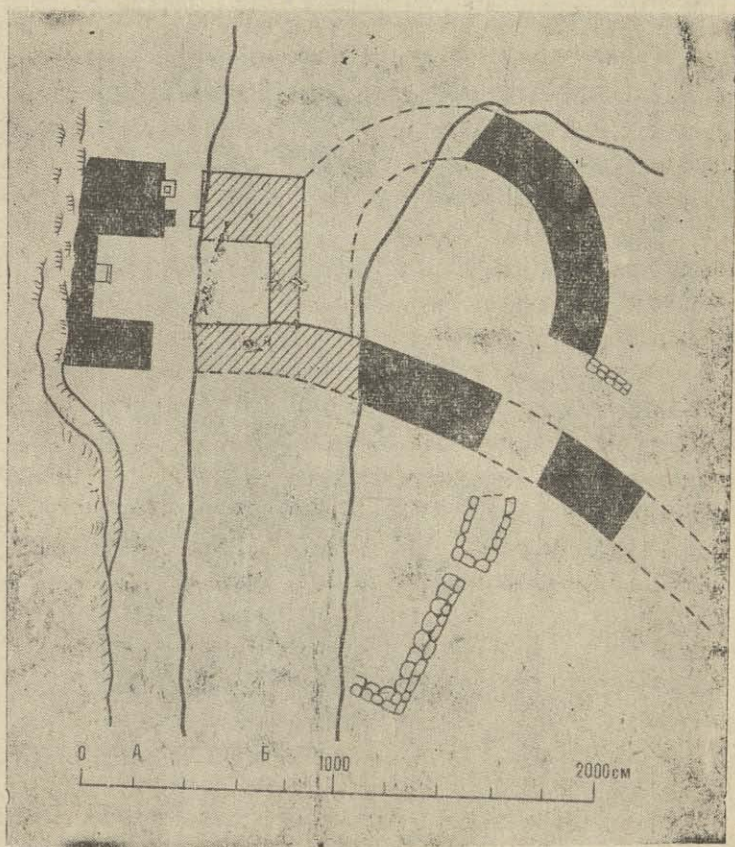

Рис. 4. Реконструкция плана крепостных ворот арополя.

ского городища нам представляются в качестве надвратной башни, прямоугольной в плане (рис. 4).

Южная стена его также имеет длину 3 м и как северная ориентирована строго по линии запад-восток. Нет никакого сомнения в том, что южная и западная стены строились одновременно, в конце IV—начале III в. до н. э. [6,67]. Разница в принципах кладки вызвана отсутствием опасности, возможности непосредственного воздействия вражеских стенобитных машин. Ширина южной стены 2,10 м, а западной, непосредственно пристроенной по всей длине к скале, еще меньше—1,10 м. Южная стена (рис. 5—1) состоит из 11 рядов хорошо отесанных биотитовых туфогенных квадров. В отличие от северной стены, здесь квадры наружных фасадов гладкие. Кладка панцирная, но забутовка, состоящая также из квадров, возведена одновременно с панцирями и имеет регулярный характер. Внутренняя фасадная часть данной стены (рис. 5—2) разрушена, отдельные квадры позволяют считать, что они также были обработаны низким рустом, придававшим интерьеру помещения своеобразный характер.

Как уже отмечалось, в конце эллинистической эпохи здесь было устроено небольшое святилище, привратный храм посвященный колхским божествам плодородия.

Сохранившаяся высота ванцирной части южной стены—2,30 м (рис. 5—1). Внутренняя кладка-забутовка сохранилась на высоту почти

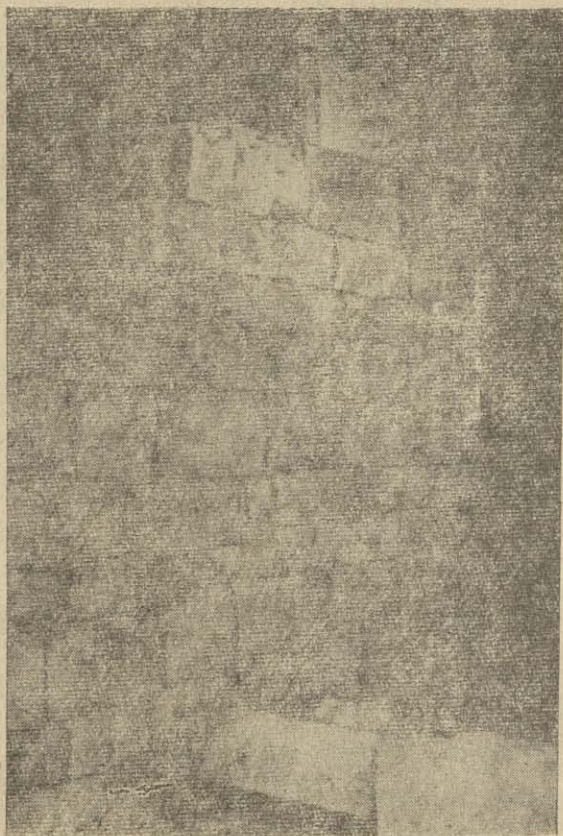

Рис. 5—1. Южная стена сооружения, связанного с крепостными воротами

2,55 м, что, вероятно, соответствует последнему, двенадцатому ряду ванцирных квадров. В процессе археологических раскопок было установлено, что оставшая, верхняя часть данного привратного сооружения была воздвигнута из сырцовых кирпичей. Отсутствие внутри помещения черениц позволяет допустить наличие у этого сооружения плоского перекрытия. Помещение с восточной стороны было открытым и выходило на проходную часть, к дороге (рис. 3—1). Как было сказано, мы предполагаем наличие такой же П-образной постройки с противоположной, восточной стороны, в таком случае можно говорить о системе в целом как о надвратной башне, которая имела высокий (2,50 м) каменный цоколь и сырцовые с деревянными прокладками стены.

В 0,75 м от северо-восточного угла северной стены в 0,30 м, южнее пристроенного в этой стене постамента скульптуры повзвительницы города, на высоту 1,25 м сохранился вертикальный глубокий (0,8—0,10 м) паз шириной 0,15 м, который, по многочисленным аналогиям (об

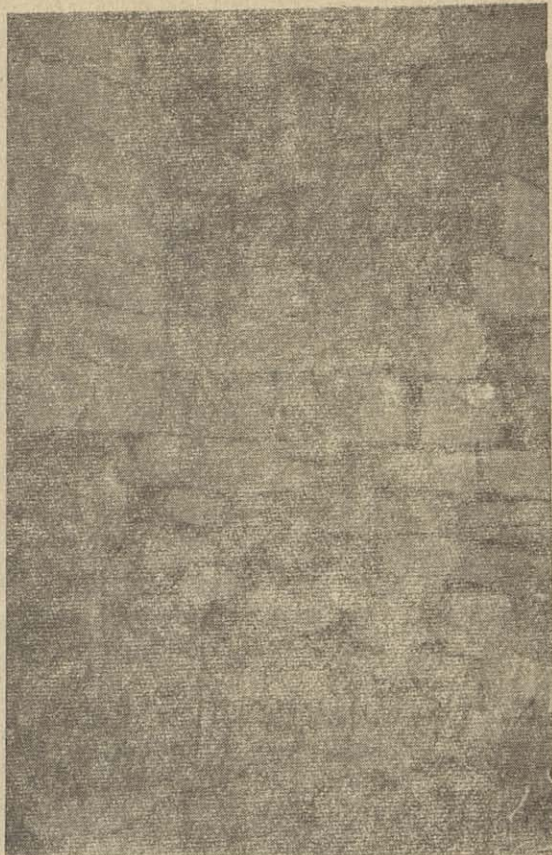

Рис. 5—2. Северная фасадная часть южной стены

этом ниже), мог предназначаться только для вертикально спускающихся дверей, для катаракты (рис. 6). Иногда такие приспособления — *καταράκτης* принято называть шлюзом, под которым надо понимать движущийся по вертикали оси своеобразный щит. Полиоркеты называли их первыми запорами города (Veg. IV,4). Наличие паза в западной стене крепостных ворот безусловно предполагает наличие такого же желоба и с противоположной стороны, в восточной стене ворот. Паз, надо думать, проходил по всей высоте каменного цоколя, так что высота его достигала 2,55 м. (В херсонесских воротах паз сохранился на высоту 2,31 м, а ширина катаракты, возможно, определяется шириной самой проезжей части, которая равняется 3,87 м, [7, 45, 47 рис. 18]. В процессе раскопок ширина крепостных ворот в Вани была определена приблизительно в 2 м.

Желоба обеспечивали перпендикулярное положение катаракты относительно проезжей части, мостовой, по которой скользили створки спускающейся двери. В Вани желоб заканчивается не доходя 0,10 м до мостовой. Данная, будто бы незначительная, деталь еще раз убеждает нас в том, что строители были хорошо знакомы с принципами эллинистического градостроительства. Полиоркеты предупреждали строителей, чтобы, во избежание повреждения катаракты (ударом ее нижнего конца о поверхность мостовой при экстренном спуске), они оставляли определенный

просвет внизу. В таком случае нижний край катаракты делался с острыми выступами, которые могли вывести из строя часть ворвавшихся врагов. Катаракта приводилась в движение специальными подъемными механизмами, располагавшимися над воротами, что практически осуществлялось

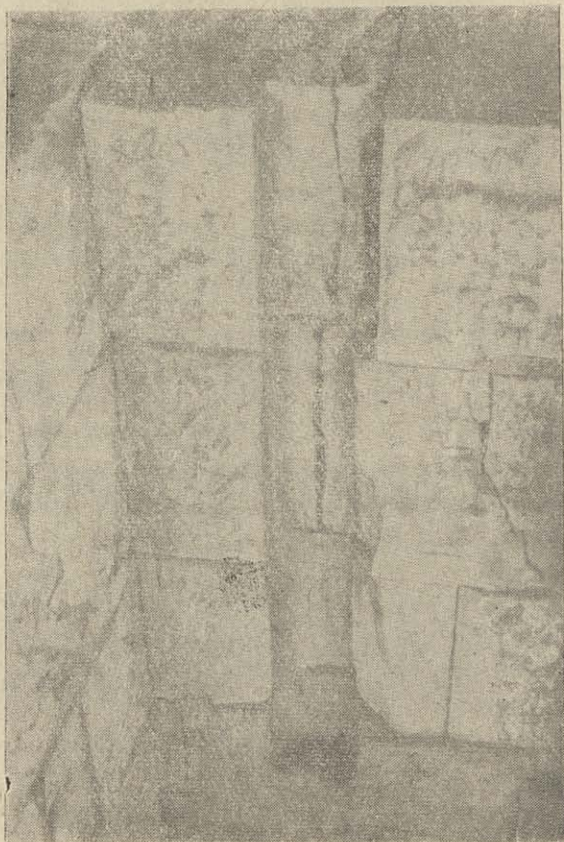

Рис. 6. Вертикальный паз катаракты

очень быстро (Veg., IV, 4). Прорбить такие ворота было довольно трудно, и противник пытался овладеть надвратными сооружениями [8,526—527,9]. Таким образом, ряд деталей позволяет предположить, что крепостные ворота должны были иметь и специальные надвратные сооружения. В таком случае их можно отнести к типу *πύλον*—крытые ворота с башней.

Вегений советовал устраивать стену над воротами таким образом, чтобы там были оставлены специальные отверстия, через которые можно было сверху лить воду на костер, зажженный у ворот врагами. А катаракта, по его мнению, служит для того, чтобы враг не смог непосредственно приблизиться к воротам и подкечь их (Veg., EM. IV, 3). Спустив оперативно катаракту, защитники города получали возможность беспрепятственно закрыть тяжелые, обитые железом двери и надежно укрепить их засовами.

Обычно в античных фортификационных системах катаракта и крепостные ворота расположены на расстоянии нескольких метров друг от друга, на чем и основан принцип *дишилона*, двойных ворот (*δίπυλον*). На

таким принципе были основаны ворота Афин, Гортины, Пергама, Мантинеи, Алеи, Мессены, Херсонеса и пр. [7, 41 сл., 10 р. 2036, 581—584]. Вся идея этих „двойных ворот“ состояла в следующем. Если передовые отряды все же успели бы проскочить к воротам до падения катаракты, им необходимо было пробежать еще несколько шагов до самих ворот. Узость прохода препятствовала прорыву больших сил, катаракта отсекала вражеский передовой отряд от основных соединений и он оказывался как бы в ловушке, в узком каменном коридоре, в пространстве, которое легко простреливалось. Враг в такой ситуации был обречен.

В Вани хотя и твердо зафиксированно наличие двух ворот, но все же классическим типом диллона их нельзя считать, так как расстояние между катарактой и воротами не превышает 0,70 м. Здесь значение катаракты заключалось в том, что она не должна была давать возможности противнику непосредственно приступить к штурму крепостных ворот, которые считались наиболее уязвимым местом в системе обороны города (Phil., С, 4). Не исключено, что пространство между катарактой и воротами в случае опасности заполнялось камнями и щебнем.

В 0,20 м к югу от паза катаракты, из стены выступает пилон размером 0,52×0,42 м., сохранившийся так же на высоту 1,25 м. Он возведен вместе с основной стеной и неразрывно вперелет связан с ней, причем для скрепления использованы железные скобы-пироны (ср. Phil., С. 1—7), залитые свинцом (рис. 7). Строители уделили особое внимание укреплению данного пилона, так как, вероятно, на него возлагались спе-

Рис. 7. Западный пилон крепостных ворот, укрепленный железными скобами--пиронами.

циальные функции оборонного характера. Месторасположение „подпятника“ створки ворот между южной частью пилона и основной стеной (рис. 3—1) поясняет картину. Пилон служил защитой гнезда, так называемого, дверного башмака (размеры его 0,15×0,14 м, края укреплены

свинцовыми пластинами), куда вставлялась вращающаяся ось двери [11,43—45], открывавшейся внутрь. Благодаря пилону невозможно было подступить к дверной оси и вышибить ее. Надо полагать, что такой пилон, защищающий восточную створку дверей, находился и в противоположной части. В несохранившейся верхней части пилона должно было существовать отверстие для бревна-засова, закрывающего ворота.

На плиточной мостовой сохранились следы движения массивных дверей (рис. 3—1), по ним удалось определить толщину дверей—0,20 м. Судя по находкам, в процессе раскопок, фрагментов железной обшивки с головками крупных железных гвоздей (см. Veg., IV,4) дверь была обита. Сохранившаяся ширина плитчатой мостовой, так же скрепленной железными скобами, 1,25 м. Здесь уцелел и порог высотой 0,20 м и шириной 0,92 м, исключавший на данном отрезке крепостных ворот возможность движения колесного транспорта. От интенсивного хождения порог в центральной части стерт на 4 см. Данное обстоятельство наводит на мысль, что основная нагрузка при движении через ворота приходилась именно на данный отрезок прохода, и порогу недостает лишь незначительная часть. Еще в процессе раскопок было высказано предположение о нахождении здесь малых ворот с двустворчатыми дверьми [6,68]. Сохранившиеся детали будто бы не оставляют сомнения в том, что здесь находилась (πύλις) калитка, через которую шел основной поток пешеходов, а двери, вероятно, в мирные дни постоянно были открыты настежь. Представляется возможным приблизительно высчитать ширину прохода.

Линия стертости у порога начинается от частично сохранившегося восточного края (калитка с истертым пешеходами порогом имеется и в Херсонесе) [7,47] и вправо, вогнутой дугой постепенно снижается к центру и опять достигает исходного уровня плоской поверхности у западного края плиты. Для пропорции этой линии поверхности порога недостает на восточном краю лишь одной части плиты. Ширина сохранившейся плитчатой мостовой с явно сбитым восточным краем достигает, как говорилось выше, 1,25 м и есть основание считать возможным продолжение мостовой дальше к востоку и за калиткой. Вероятно, рядом с калиткой существовал другой проход, предназначенный для всадников и колесного транспорта. Акрополь, где располагались храмы, возможно и дворец правителя скентухий, никак не мог обойтись без таких ворот. Маловероятно, чтобы основной проход был устроен в юго-западной части акрополя, где засвидетельствованы следы глубокого и широкого рва. Таким образом, в Вани, рядом с калиткой, возможно, существовали и ворота. В таком случае их можно назвать „большими воротами“ (Μεγάλαι πύλαι).

К южной стене крепостных ворот примыкает булыжная мостовая (рис. 3—1), имеющая длину 18 м и сохранившуюся максимальную ширину, в северной ее части—2,85 м. (В Приене, у крепостных ворот дорога переходила в вымощенные пандусы, 61. [12, 277]. С запада она строго очерчена основанием скалы, склоном второй террасы, а с востока—остатками плитчатой мостовой, которая, по-видимому, не играла роль бордюра, а продолжалась дальше к востоку, составляя единую систему с плитами, рассмотренными в связи с порогом. Хотя ширина булыжников

мостовой с плитами здесь достигает 2,85 м, на прохажую часть остается гораздо меньше. От юго-западного угла южной стены привратной постройки до восточного конца мостовой остается 1,60—1,50 м. Из этого необходимо исключить размер пилона—0,50 м, и таким образом мы получим ширину створки галитки, которая равнялась 1,10—1,20 [см. 13,28]. Для уточнения наших расчетов необходимо связать эти данные с флавакирующей ворота справа, полукруглой в плане, башней, так как между ее западной частью и сохранившейся стеной крепостных ворот проходила дорога на акрополь. От полукруглой башни сохранилась только восточная часть—каменный цоколь панпирной кладки (рис. 8). Несмотря на это, удастся восстановить диаметр башни, предварительно на месте определив ее геометрический центр. По нашим расчетам, диаметр башни не превышает 12 м [ср. 6,28]. Расстояние от предполагаемого центра до сохранив-

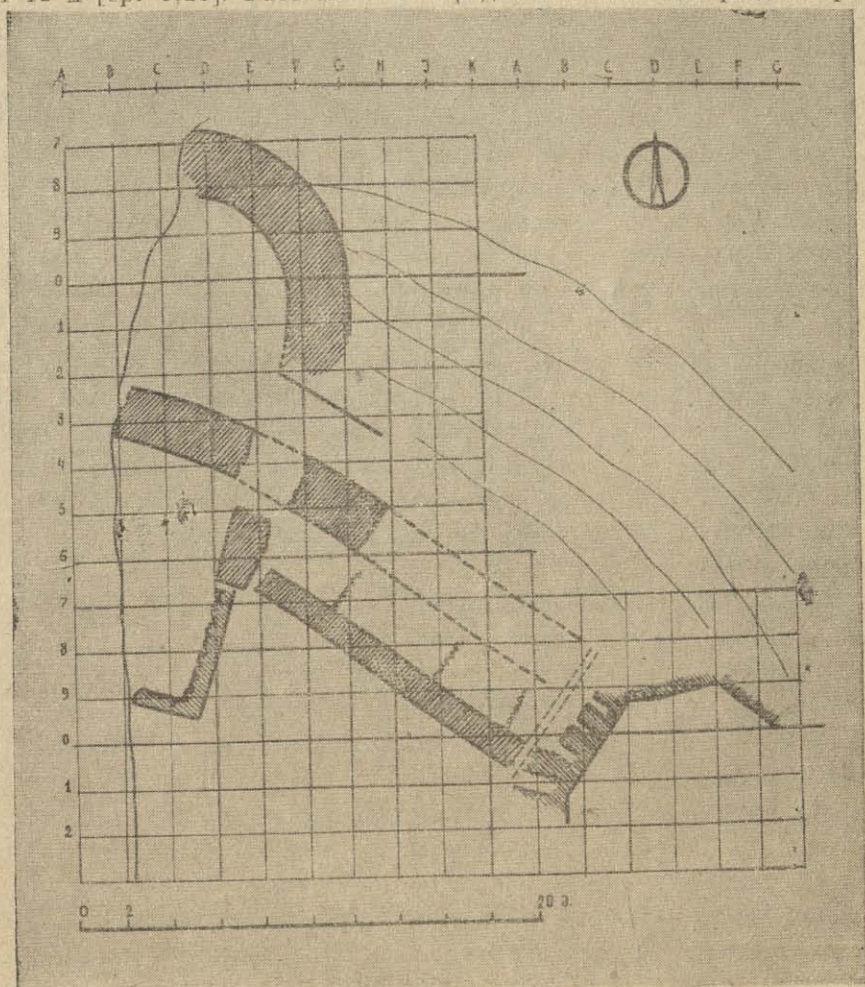

Рис. 8. Северо-восточная часть привратных крепостных сооружений (план)

шегося паза катаракты равняется, примерно, 11,50 м. Из этого необходимо вычесть радиус башни—6 м; в таком случае для недостающих частей ворот остается 5,50 м. Если наши предположения, основанные на теории золотого сечения, правильны и восточная недостающая подо-

вина крепостных стен была таких же размеров [14,197], как и западная, т. е. равнялась 3 м, то в таком случае ширина прохода северных ворот ванского акрополя определяется в 2,50 м. без учета размеров пилонов. Но если восточная стена имела другие пропорции, то рядом с калиткой могли находиться и большие ворота. В Ольвии северные большие ворота состояли из двух пролетов; большой пролет находился в центре по оси север юг, а малый был ориентирован с востока на запад и располагался рядом. Общая длина ворот 6 м, ширина больших ворот 3 м, малых около 2 м [15, 2,3 табл. 1; 16,18]. Ворота, как и в Вани, фланкированы башнями. Таким образом, ворота ванского акрополя можно считать типичным примером решения архитектуры ворот в духе эллинистической фортификации [14, 196—198; 17, 49, 50]. Примерно в таком плане решены ворота эллинистической Мантинеи (ширина больших ворот „Д“—4,60—4,75 м, высота 3,20 м). Ширина калитки Мантинеи, расположенной к юго-западу от крепостных ворот „Д“,—1,25 м [14, 192—194], что довольно близко подходит к размеру нашей калитки. Ширина ворот Гарни (Армения) равнялась 2,16 м, что, по мнению специалистов, было вполне достаточно не только для проезда конницы, но и для колесницы [18,27]. Расстояние между колесами колесницы равняется 1,40—1,50 м [10, IV, 2, 582]. Примечательно, что в порогах городских ворот (например, в Истрии позднеримской эпохи высота порога, расположенного между двумя пилонами, или контрфорсами—0,20 м, ширина ворот—3,30 м) обычно делали колеи для движения колесного транспорта. Порог калитки в Вани не имел колеи, и это еще раз подтверждает, что она не предназначалась для колесного транспорта и всадников. Но то обстоятельство, что обороне этой небольшой калитки придавалось исключительное значение, склоняет нас к мысли, что рядом с калиткой действительно находились и большие, основные ворота акрополя. Обычно же укреплению калитки в античной фортификации не уделяли особого внимания, так как при необходимости ее можно было быстро заложить.

Северные ворота Ванского акрополя, как отмечалось, с востока фланкированы полукруглой в плане башней (рис. 2) диаметром около 12 м. Кладка панцирная, пространство между панцирями заполнено правильными рядами рваного камня и булыжника на гравии. Каменный цоколь башни построен на скалистом грунте, который залегает на различной глубине; по этой причине перепад в уровнях цоколя башни, имеющего ступенчатый характер в северной и восточной частях, достигает почти 2 м. Скала, как этого требовали полиоркеты, являлась как бы мощным фундаментом башни, что предохраняло ее от оседания (ср. Vitruv., I, V, I). Благодаря впуску фундамента—нижней части стены цоколя вглубь до скального материка, первый этаж башни получал монолитность тем более, что в центре ее находился слой земли толщиной 2—2,50 м—своеобразное ядро башни. Поэтому пробить брешь в стене и разрушить башню практически было невозможно.

Аналогичные принципы строительства были хорошо известны в античном мире (Veg., IV, 3), а в Западной Грузии данный прием использовался и в средние века [19, 20, 21]. Такие башни в верхней части

были полые, а в нижней—сплошные, и их нельзя было разрушить тара-
нами [19, 172; 18, 32; 20, 20; 21, 37].

Полукруглая башня воздвигнута самостоятельно, независимо от крепо-
стной стены (ср. Phil., В, 5), но это не говорит о различных периодах
строительства. В процессе расчистки башни и крепостных стен хорошо
установлена стратиграфия культурных слоев. Строителями башни и кре-
постных стен прорезаны черные культурные слои VI—IV вв. до н. э. В I
в. до н. э. башня и крепостная стена были разрушены; развалины
их перекрыты остатками сырцово-глиняной стены. Башня имела каменный
покой и сырцовые стены. Перекрытие скорее всего было плоским, ведь
башня выдвинута вперед и по идее должна была служить боевой пло-
щадкой, платформой, откуда можно было вести обстрел сравнительно даль-
них подступов к крепостным воротам.

Обычно античные башни, в том числе и фланкирующие ворота,
были прямоугольными. Предполагают [14, 148—173; 22], что полукруглые
башни было дороже и труднее строить [23]. В эллинистическую эпоху
считалось, что они лучше противостояли вражеским стенобитным маши-
нам и представляли собой наиболее эффективную позицию для катапульт,
которые можно было расставить вкруговую, рассчитав сектор обстрела
для каждого орудия в отдельности [23, 139]. С учетом действия метатель-
ных механизмов, развития осадной техники строятся и крепостные со-
оружения эллинистической эпохи [24, 25]. Считают, что первые признаки
новых элементов фортификации прослеживаются в Мессине. Примером этому
служат и неизвестные специалистам оборонительные сооружения Ванского
городища, расположенные в Центральной Колхиде, в отдалении от гре-
ческих поселений. Но несмотря на это, аналогии к ним мы нахо-
дим не только на Востоке, как это раньше предполагалось (что влекло за
собой далеко идущие выводы), а опять же в греческом мире. Полу-
круглые в плане, диаметром 11 м, башни в эллинистическую эпоху
пристраиваются к крепостной стене Аспис в Аргосе. Полукруглая башня
раскопана в восточной части акрополя Пароволо (Букасион в Этолии).
Полукруглые в плане башни, диаметром 10 м, имели ворота в Гортисе
(Аркадия), в Мантинее аналогичного назначения круглые башни имели
диаметр 8 м. Восточный угол Платеи защищала круглая башня диаметром
9,46 м, а в Пестуме—10 м. Полукруглые башни в эллинистическую эпоху
воздвигают и в Селиунте. Они по своим размерам почти в два раза
превосходят ванскую башню [14, 184—189; 15, 115, 139—148].

Херсонесские ворота также имели защиту в виде полукруглой башни,
диаметром 9 м (8,95 м) и высотой около 7 м [26, 46]. Можно констати-
ровать, что на фоне приведенных аналогий башня, фланкирующая се-
верные ворота в Вани, выглядит довольно внушительно. Вряд ли она
служила защитой лишь небольшой калитки. По требованиям античных
полиоркетов, вход в укрепление должен устраиваться с левой стороны от
башни, чтобы заставить нападающих при штурме ворот оказаться обра-
щенными к башне правым, не прикрытым щитом, боком, что облегчало
задачу защитников укрепления. Подробно останавливается на данном
вопросе Витрувий. По его мнению, башня должна выступать таким обра-

зом, чтобы, когда враг приблизится, можно было вести по нему обстрел с двух сторон. А дорога должна подходить к воротам не прямо, а с левой стороны, чтобы правый, неприкрытый, бок был обращен к башне (Vitr. I, V, 2). В Вани этот один из основных принципов античной фортификации нарушен: полукруглая башня, хотя и выдвинута из основной линии обороны на 4 м, фланкирует ворота с левой от противника стороны. Возможность просчета строителей совершенно исключается. Мы неоднократно обращали внимание на скрупулезное отношение строителей к требованиям полиоркеттики, т. е. теории античной фортификации. Причина в данном случае в особенностях рельефа. С правой, западной, стороны стена крепостных ворот примыкала к скале, к склону второй террасы акрополя, которая господствует над крепостными воротами. Данное место при необходимости можно было использовать как платформу, фланкирующую ворота справа. Башню же можно было строить лишь с левой стороны. Противник, стремясь понасть к воротам, волей-неволей должен был обойти полукруглую башню, и в таком случае он незащищенным правым боком оказался бы обращенным ко второй террасе, откуда можно было вести прицельный обстрел.

На расстоянии 30 м к востоку от вышеописанной башни находилась вторая башня, шестиугольная. Сравнительная близость башен (например, в Мантинее вторая башня от фланкирующей башни находится на расстоянии 38,60 м) указывает на очень большое стратегическое значение, придававшееся ближайшим подступам к крепостным воротам, которые, по мнению строителей, являлись наиболее уязвимым местом обороны. Башня, по-видимому, была шестиугольной (рис. 2), что характерно именно для эллинистической фортификации. Прямоугольные и круглые башни существовали и до эллинистической эпохи, появление же многоугольных башен явилось результатом революции, происшедшей в греческой осадной технике в IV в. до н. э., о которой говорилось выше. Специалисты считают, что необходимость включения целых батарей катапулт в систему обороны города послужила главной причиной изменения конструкции башен, которые с середины IV в. до н. э. становятся значительно выше, больше по площади; увеличивается и число башен, что хорошо прослеживается и на примере Ванского городища. Наиболее оптимальной формой для расстановки метательных механизмов являлись шестиугольные башни, которые связаны и с изобретением катапулт [23, 147]. Они встречаются гораздо реже других типов башен. Для аналогии можно привести шестиугольную башню, построенную около 280 г. до н. э. в Асписе (в Аргосе), и башни Мантиinei, так же довольно близко расположенные от крепостных ворот. Шестиугольные башни засвидетельствованы в Самосе и др. [14, рис. 33]. Филон Византийский советовал в системе крепостной обороны пользоваться башнями различных форм (Phil; A, 2).

К сожалению, от башни сохранился только цоколь, раскопанный частично (выявлена лишь ее северо-западная часть). Стены башни состояли из каменного цоколя высотой 1, 10 м и шириной 2, 80 м и сырцово-облицовки. Цоколь построен из трех рядов хорошо отесанных квадров размерами 0,65×0,37 м и 0,75×45 м. Здесь хорошо сохранились детали,

связанные с фахверком. Сырцовые стены башни, несомненно, имели деревянные прокладки (ср. Phil., С, 1—7), что характерно и для памятников типа Армаздихе I в Восточной Грузии [27].

Крепостная стена, фундаментом которой в основном служит скальной материк, также состояла из каменного цоколя высотой 1,10 м и сырцовой-верхней части, от которой сохранилась лишь аморфная масса. Кладка цоколя панцирная, фасадные части состоят из трех рядов хорошо отесанных и подогнанных квадров (рис. 9), обработанных низким рустом; пространство между панцирями заполнено забутовкой—рваным камнем и булыжником на глине. Толщина цоколя 2,80 м, размеры панцирных квадров 0,50×0,30 м. У крепостных ворот, между двумя башнями, куртина ори-

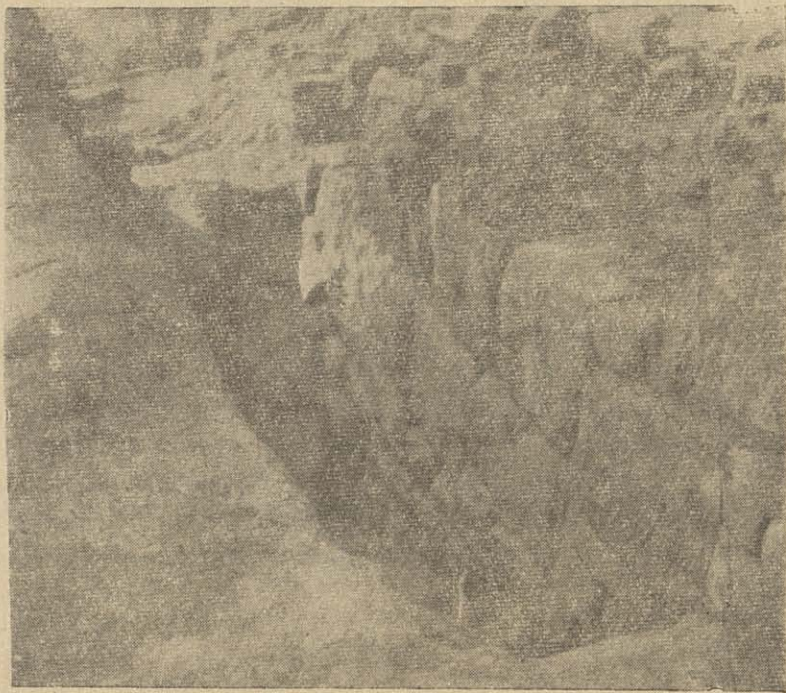

Рис. 9. Часть крепостной стены Ванского городища

ентирована строго по странам света (запад-восток). Постепенно следуя рельефу, стена поворачивает к северо-востоку и вдоль края ущелья тянется по линии север-юг, поднимаясь на ступенчатом фундаменте вверх по холму. На этом отрезке стены не засвидетельствованы башни. Следы крепостной стены просматриваются и по западному краю обрыва холма Ахвледianeбис Гора, что дает возможность в целом определить оптимальное направление крепостной стены, периметр которой не должен был превышать 1200—1300 м.

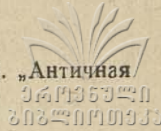
Оборонительная стена опоясывает площадь всего в 6 га, что вполне достаточно для акрополя города средней величины. Например, Акрополь Пантикапея, оборонительные сооружения которого восходят также к концу IV—III в. до н. э., занимал площадь 3—4 га [28].

Таким образом, хотя выявление фортификационных сооружений Ванского городища началось недавно, можно констатировать наличие сложных, совершенных инженерно-технических, долгосрочных оборонительных сооружений, строительство которых было под силу лишь развитому классовому обществу [29, 288], каковым и представляется нам Колхидское царство.

ЛИТЕРАТУРА

1. „Дрозба“, № 52, 8 мая 1876 г.
2. Э. Такайшвили. Археологические путешествия и заметки, I. Тифлис, 1907; его же, Церковь в Вани и Имерии и ее древности. Известия КИЛИ в Тифлисе, т. II, Л., 1927; ОАК, 1896.
3. Н. В. Хоштариа. Археологические исследования в Вани и Ванском районе в 1952 г. МАГК, II. Тбилиси, 1959.
4. Ср. В. Д. Блаватский. Новые данные о строительстве Пантикапея. СА, XVII, 1953.
5. Ср. А. Н. Карасев. Архитектура. Сб. Античные города Северного Причерноморья, I, М.-Л., 1955.
6. Сб. Вани, I. Отчеты археологических экспедиций под общей редакцией проф. О. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, 1972 (на груз. яз. с резке на русском яз.).
7. К. Э. Гриневич. Стены Херсонеса Таврического. Херсонский сборник, I, Севастополь. 1926.
8. О. Шуази. История архитектуры, II, М., 1. 57.
9. DAGR, V s. v. „Катаракта“ (Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Ch. Daremberg et Ed. Saglio)
10. DAGR, III. IV, I, IV, 2 Paris, 1904.
11. Г. Дильс. Античная техника, М.-Л. 1934.
12. Всеобщая история архитектуры, М., 1949, II, стр. 277.
13. Калитка шириной 1, 20 м выявлена в крепостной стене Илурата. В. Ф. Гайдукевич. Илурат. Боспорские города, II, МИА, 85, 1953.
14. Yvon Garlan. Recherches de poliorcétique Grecque, Paris, 1974.
15. ОАК. 1908.
16. Б. В. Фармаковский. Ольвия. II, 1915; Л. М. Славин. Древний город Ольвия. Киев, 1951. Об оборонительных сооружениях Ольвии см. также: С. И. Капошина. Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник. Известия ГАИМК, вып. 100 М., 1933; А. Н. Карасев. Оборонительные сооружения Ольвии. КСИИМК, вып. XXII, 1948. К. Э. Гриневич. Новые данные о стенах Ольвии V—IV вв. до н. э. КСИА, 7, 1957.
17. К. Majewski. Kultura materialna starozytnej Grecyi, Warszawa, 1956.
18. Б. Н. Аракелян. Гарни, I. Ереван, 1959. Ср. DAGR, IV, I, стр. 582.
19. В. Д. Блаватский. С. Ислами. Раскопки Аполлонии и Орика в 1958 г., СА, 1959, № 4.
20. С. Макалатиа. Оборонительные сооружения горной Грузии. Тбилиси, 1945 (на груз. яз.).
21. И. Марченко. Город Пантикапей, Симферополь, 1974.
22. По античной фортификации см. В. Ф. Шперк. История фортификации, I, М., 1948; Ф. Е. Winter. Greek Fortification, London, 1971. М. Nowicka. Les maisons à tour dans le monde grec. Warszawa, 1975
23. E. W. Marsden Greek and Roman Artillery. Oxford, 1959 (в § 3 VI главы подробно рассматривается проблема греческих башен).
24. В. Д. Блаватский. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.

25. А. В. Болдырев, Я. М. Боровский. Техника военного дела, сб. „Античная техника“. М.—Л., 1948 (раздел „Фортификация“).
26. Г. Д. Белов. Херсонес Таврический. Л., 1948.
27. А. М. Апакидзе. Города и городская жизнь в древней Грузии. Тбилиси, 1967.
28. И. Д. Марченко. Раскопки Пантикапея в 1970—1971 гг. Результаты археологических исследований 1970—1971 гг. на территории УССР. Тезисы докладов. Одесса, 1972, ее же. Акрополь Пантикапея в свете археологических исследований. „Ziva antika“, XXXV год, 1-2 т, Скопје, 1975
29. Ф. Энгельс. Избранные военные произведения, т. I, М., 1936 (раздел „Фортификация“).

G. LORDKIPANIDZE.

THE FORTIFICATION OF THE CITY OF VANI

Summary

The city of Vani (5th-Ist cc. B. C.), one of the political centres of the kingdom of Colchis, is situated in Western Georgia, on the left bank of the river Rioni (Phasis).

The economic improvement of the city in the early Hellenistic period was reflected in the building of intricate fortifications.

Its Acropolis (6 ha) is surrounded by strong walls of unbaked brick on a stone socle 2.80 m wide and 1.10 m high, comprising semicircular and hexagonal towers meeting the Hellenistic military-engineering standards. The builders were well acquainted with the recommendations of the authorities on poliorcetics (Aeneas Tacticus, Philo the Byzantine) and with the latest achievements of their contemporary siegecraft.

The fortification system of ancient Vani, which has direct affinities in the Greek world, was designed for a wide use of arrow and stonehurling devices in defence.

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ГРУЗИНСКОГО НАРОДНОГО СКАЗАНИЯ ОБ АМИРАНЕ

(В связи с вопросом о кавказских двойниках Прометея)

И. Г. ШЕНГЕЛИЯ

Сопоставление Прометея с образами прикованных героев Кавказа и, в частности, с Амираном имеет давнюю традицию [1]. Поскольку, однако, такое сопоставление проводилось без данных анализа морфологической структуры, многие стороны проблемы Прометея-Амирана все еще остаются неразрешенными. Как в свое время указывал В. Я. Пропп, „пока нет правильной морфологической разработки, не может быть и правильной исторической разработки... историк, неискушенный в морфологических вопросах, не увидит сходства там, где оно есть на самом деле; он пропустит важное для него, но незамеченное для него из совпадений, и, наоборот, там, где усматривается сходство, специалист-морфолог может показать, что сравниваемые явления совершенно гетерогенны“ [2].

Структурный морфологический анализ ставит своей целью выявление функций (инвариантов) сюжета, последовательности их построения, дистрибуцию функций по действующим лицам, определение количества сюжетов в рассказе. Он позволяет также выявить универсальные и национальные особенности морфологической структуры [3].

Грузинское народное сказание об Амиране бытует в фольклоре в виде своеобразной богатырской сказки, которая, как показал структурно-морфологический анализ [4], состоит, не считая пролога, из трех основных частей (рассказов): герой освобождает семью от притеснений дэвов; богатырское сватовство героя; борьба героя с богом и прикование. В соответствии с прологом (начальной ситуацией) варианты сказания делятся на три группы; 1) Амиран—сын лесной женщины („хозяйки зверей“) и охотника (А); здесь выделяются две подгруппы: умирает охотник, отец героя (А, 1), умирает лесная женщина, мать героя (А, 2); Амиран—сын бедетных, престарелых и пр. родителей (В); пролог отсутствует (В) [5].

Универсальные особенности

Во всех частях сказания, включая начальную ситуацию, мы находим универсальные функции (инварианты), последовательность которых почти всегда также универсальна. Так, начальная ситуация состоит из следу-

ющих инвариантов: 1) чудесное рождение героя, 2) чудесный креститель, наречение именем и т. д., 3) богатырское младенчество и юность героя.

В рассказе об освобождении семьи отца от притеснений дэвов мы находим такие универсальные функции морфологической структуры, как: 1) посредничество (беда сообщается герою), 2) отправка (герой покидает дом), 3) герой встречает дарителя, 4) ликвидация беды.

Универсальными являются также функции рассказа о богатырском сватовстве героя: 1) герой встречает дарителя, 2) посредничество (сведения о красе-девице сообщаются герою), 3) отправка, 4) герой добывает невесту, 5) преследование, 6) привал и осада, 7) бой с преследователями, 8) отправление домой (финал). Такую функцию, как привал и осада, возможно, следует отнести к национальным особенностям морфологической структуры.

Наконец, в третьем рассказе имеются две основные функции: 1) борьба героя с богом и прикование, 2) герой пытается освободиться.

Кроме этих функций и последовательности их построения, имеющих в целом универсальный характер, в сказании широко представлен закон перемещения частей рассказа из одного варианта в другой, при этом перемещенные части приобретают различное функциональное значение. Так, например, эпизод со старухой, замешивающей хлеб на моче, встречается несколько раз и всегда в различной функциональной ситуации. В варианте А, 1. VII эпизод этот представляет собой отдельный ход рассказа, помещаемый между функциями дарителя и сообщения о недостатке в рассказе о богатырском сватовстве: герои встречают старуху, которая замешивала хлеб на моче, так как дракон завладел водой, а всего там было три дракона (здесь утроение в соответствии с числом героев). Царь всякий раз, когда брал воду, был вынужден жертвовать одной девушкой. Амиран отправляется к источнику, поручает Усипу убить красного дракона, Бадру—белого, а черного оставляет для себя. Амиран засыпает, но так как дяди не в силах убить драконов, то он каждый раз просыпается от их плача и поочередно убивает красного и белого драконов. Черный же дракон проглатывает героя вместе с его оружием и уходит в пещеру. Дяди успевают отрубить дракону кусок хвоста, а Усип напоминает Амирану о ноже в кармане. Герой выходит из утробы дракона, вспоров ему брюхо, убивает мать дракона—единорога и т. д.

Подобный же эпизод встречается в варианте А, 2 IV, где он играет роль соединительного элемента, подготавливающего получение героем средства пространственного перемещения, необходимого для достижения жилища красы-девицы: красный дракон проглатывает Амирана и увлекает его в преисподню. В аду Амиран, которому Бадр успел напомнить о ноже и отсечь двенадцатиаршинный хвост дракона, ударяет его по ребрам и выходит наружу. Он встречает старуху, которая замешивала хлеб на моче, так как водой завладел дракон. Герой убивает и этого дракона, а затем с помощью орла, врагом которого был дракон, пожиравший его детенышей, переносится на поверхность земли. По дороге Амиран кормит орла припасенным хлебом, а потом собственным мясом. Выбравшись на землю, герой восстанавливает свою плоть пером орла.

Неоднократно встречается также эпизод, в котором рассказывается о том, как герой встречает арбу (сани), в которой везут мертвеца (умирающего богатыря). В вариантах подгруппы А, 1 эпизод этот используется как мотивировка для прибавления силы герою: вскоре Амиран и дяди отправились на охоту. По дороге они повстречали мертвеца в саях, которые тащили девять пар буйволов. Амиран не в силах поправить свесившуюся руку мертвеца, а его мать рукояткой плети вскинула руку на сани. Опечаленный Амиран молит бога о прибавлении силы, и бог прибавляет ему силу девяти пар буйволов (А, 1 V, см. также А, 1 XIV).

В вариантах подгруппы А, 2 эпизод этот обретает моральную окраску и служит мотивировкой прикования героя: Амиран встречает арбу с Андреробом, которого заживо везли на кладбище. Герой тетивой лука поправляет руку Андрероба, свесившуюся с арбы. При рукопожатии Амиран вместо руки протягивает ему камень. Андрероб берет с него клятву именем Христа, что он станет побратимом его сына. Амирана обещает богатырю исполнить его просьбу. Пока Амиран спал, сын Андрероба поймал руками двух оленей. Тогда Амиран, убоившись его силы в будущем, убивает побратима и в третий раз нарушает клятву, данную именем Христа (А, 2 II; А, 2 III).

Пожалуй, наиболее подвижным является эпизод боя героя с драконом, который встречается во всех трех частях сказания и имеет различное функциональное значение. Утросние драконов (белый, красный и черный), как правило, засвидетельствовано в тех случаях, когда вместе с героем в борьбе участвуют его братья (дяди) Бадр и Усиш. Так, в варианте А, 2 IV драконы имеют функциональное значение т. н. вредителей (термин В. Я. Проппа): Яман просит Амирана найти пропавших сыновей. Амиран находит братьев, окруженных тремя драконами. Братья убивают черного и белого драконов, но красный дракон проглатывает Амирана и увлекает его в преисподню. В преисподней Амиран, которому Бадр успел напомнить о ноже и отсечь двенадцатиаршинный хвост дракона, ударяет его по ребрам и выходит наружу (А, 2 IV).

В варианте Б XXII дракон выступает в функции дарителя: в лесу Амиран и братья встречают трех драконов: белого, красного и черного, самого большого. Черный дракон проглатывает Амирана. Герой вырезывает у дракона два ребра и выходит наружу. В обмен за жизнь дракон дает Амирану волшебный драгоценный камень. После этого Амиран все же убивает дракона. С помощью волшебного камня Амиран получает золото, строит себе большой дом, а потом идет в другое государство, чтобы показать волшебный камень тамошнему царю.

Эпизод с драконами встречается и как элемент амплификации круга дарителя. Так, в варианте Б I Амиран, выполняя просьбу мертвеца-дарителя, убивает Бакбак-дэва, обещая ему в обмен за сведения о красе-девице сохранить жизнь трем червям, которые выползут из последней отрубленной головы Бакбака. Впоследствии эти черви превращаются в драконов.

В варианте А, I XIV эпизод борьбы героя с драконом входит в начальную ситуацию рассказа о богоборчестве героя и т. д.

Различное функциональное значение имеет также эпизод борьбы героя с Бакбак-дэвом. В варианте А, 2 III Бакбак-дэв выступает как вредитель, у которого в плену брат героя Цамцум. Герой побеждает Бакбак-дэва. Однако в этом варианте Бакбак-дэв в обмен за жизнь сообщает герою о красе-девице, которая живет в башне, свисающей с неба на золотых цепях. Таким образом, здесь эпизод с Бакбак-дэвом имеет три функциональных значения: борьба с вредителем, ликвидация недостачи (освобождение брата Цамцума) и посредничество (сведения о красе-девице); во второй части сказания эпизод с Бакбак-дэвом входит в круг функции дарителя и засвидетельствован только в вариантах подгруппы А, 1 и Б: герой борется с Бакбак-дэвом, выполняя просьбу мертвеца-дарителя: во время охоты Амиран находит башню с мертвецом. В письме мертвеца сказано, что он племянник Усила. Кто убьет его врага, Бакбак-дэва, тому конь и кобы. Дяди предупреждают героя, что не смогут бороться с Бакбаком и его огнедышащей матерью. Амиран одолевает дэва, но не послушав совета дядей, сохраняет ему жизнь. Дяди учат Амирана, что для укрощения матери дэва надо взять шанку золы и бурдюк меда. Амиран убивает мать Бакбак-дэва, герои хоронят мертвеца и отправляются домой (А, 1 V; А, I, VII).

В третьей части сказания эпизод с Бакбак-дэвом имеет значение мотивировки прибавления силы герою: Амиран пустился в путь и дошел до башни своего отца Соломона. На груди у мертвого Соломона лежал меч с надписью: меч тому, кто убьет Бакбак-дэва. Амиран ногой пробивает вход в башню. Встретив Бакбак-дэва, Амиран борется с ним, ломает ему плечо, но, поскольку дэв ему покорился, сохраняет ему жизнь. На вопли дэва прибегает его огнедышащая сестра. Амиран бросился к дядям спросить, как в таких случаях поступал отец. Дяди дают Амирану бурдюк меда и бурдюк золы. Амиран ослепляет сестру дэва золой и обливает медом, но не в силах одолеть ее. Наконец, крикнув зычным голосом, он укрощает ее (она лишилась разума). Амиран вновь (в третий раз) просит крестного Христа прибавить ему силы (силу бушующего моря) (А 1. XIV).

В различной функциональной связи встречается и эпизод с Христом, посылающим на землю птиц, узнать, что случилось на земле. В варианте А, 2 III эпизод этот засвидетельствован в начальной ситуации (прологе) сказания: младенец Амиран, оставленный на перекрестке, оглашал окрестности неистовым плачем. Бог поочередно посылает ворона и ворону узнать, что случилось. Они выклеивают оба глаза у ребенка и приносят богу ложную весть: народ де раскричался. Правдивую весть приносит голубь. В ворона и ворону бог кинул головней, после чего они стали черными и проклял, голубя же благословил.

В варианте А, I V этот эпизод встречается в конце второй части рассказа о богатырском сватовстве героя: после боя с преследователями Гама оплакивает погибших героев. Бог посылает поочередно ворона и ворону узнать, что случилось. Наевшись мертвечины, оба обманывают бога: там де пахнут плугом. Правдивую весть приносит голубь. Разгневавшись, бог кидает в ворона и ворону головней, и с тех пор они из белых стали черными. Голубя же бог благословляет.

Как известно, перемещаться могут не только отдельные части сказа, но и его функции (инварианты). Пример такого перемещения мы находим в вариантах подгруппы А, 1, где функция дарителя (т. е. функция хода действия) предшествует функции посредничества (т. е. функции завязки).

К числу универсальных особенностей морфологии нашего сказания следует также отнести наличие удвоенных функций, парных функций и т. д.

Так, например, в варианте Б, XXII засвидетельствована удвоенная функция дарителя: герой добывает волшебный камень, а потом ковер-самолет и волшебное зеркало: на опушке леса Амиран и его братья видят надпись: „Кто сумеет тут пройти так, чтобы избежать всех опасностей, тот вернется с большой славой“. Идя по указанному пути, герои встречают трех драконов, белого, красного и черного, самого большого. Бадри и Усии в страхе убегают. Амиран убивает белого и красного драконов, но черный дракон проглатывает его. Амиран вырезал у дракона два ребра и вышел наружу. В обмен за жизнь дракон дает Амирану драгоценный камень. После этого Амиран все же убивает дракона. С помощью волшебного камня Амиран получает золото. Он строит себе большой дом. Потом Амиран уходит в другое государство, чтобы показать тамошнему царю волшебный камень. Придя туда, Амиран узнает, что царь умер. Он застает его сыновей за делом наследства: старшему—престол, среднему—зеркало (все увидишь), младшему—ковер-самолет. Хитростью Амиран завладевает зеркалом и ковром-самолетом, берясь рассудить братьев. Он посылает их вдогонку за пушечной стрелой. Сам же на ковре-самолете отправляется домой.

Встречаются и двойные функции. Так, борясь с Бакбак-дэвом, похитителем брата Цамцума и одолев его, Амиран узнает от укрощенного дэва о красе-девице (функции ликвидации недостачи и посредничества, см. выше в связи с вопросом о перемещаемости частей рассказа). Двойное значение может иметь и функция дарителя: герой, выполняя просьбу мертвеца, борется с Вахвах-дэвом. Укрощенный Вахвах-дэв сообщает герою о красе-девице функции дарителя и посредничества): во время охоты Амиран находит башню с мертвецом. При нем были меч и копьё. В письме мертвеца было сказано, что он племянник Хатавриса. Кто накормит мать, тому достанется конь, кто предаст земле, тому и копьё, кто же убьет врага Вахвах-дэва, тому меч. Амиран бьется с Вахвах-дэвом. Он отрубает восемь его голов, но дэв спасает последнюю голову тем, что сообщает Амирану о заморской девице Камар.

Встречаются также парные функции, например, похищение и преследование и т. п.

К числу универсальных черт следует также отнести различные мотивировки и соединительные элементы. В варианте А, 2. III в начальной ситуации (прологе) дается мотивировка, подготавливающая уход героя в лес: зарубленная женой охотника златокосая женщина просит его рассечь ей утробу и достать дитя. Мотивирует это она тем, что если мальчик останется в утробе до срока, то никто не сможет его одолеть. Она наказывает завернуть ребенка в шкуру молодого бугая, в рот вместе соски

положить сердце и оставить на перекрестке трех дорог с письмом: имя этого мальчика Амиран. Он сын Дали-Карани. Крещенный Христом и воспитанный Аманом, он станет истребителем Амана и его сыновей. В дальнейшем подросток герой, найдя это письмо, уходит в лес.

В вариантах подгруппы А, 2 мотивировки используются для объяснения причины прикования героя: он нарушает клятвы, данные именем Христа: Амиран встречает дэва, который обманным путем завлекает его в пещеру. В пещере были дети, осел и баран. Дэв пожирает одного из детей и засыпает. Амиран кует железную острогу, чтобы она пришлась по глазу дэва. Он ослепляет дэва, и, надев баранью шкуру, приближается к нему и убивает его. Сквозь расщелину в скале Амиран просовывает руку женщине, которая учит его, как пробить выход, при условии, что он станет ее мужем. Выйдя, Амиран убивает старуху и тем самым нарушает данную им клятву. Второе нарушение клятвы: Амиран встречает нартекую арбу с умирающим нартом. Рукоятку плети Амиран поправляет ногу нарта и подает ему вместо руки камень. Нарт просит Амирана быть покровителем его двух сыновей. Амиран находит их и клянется стать их побратимом, но потом, убоявшись их богатырской силы, убивает их (А, 2 III, ср. также выше в разделе перемещения частей рассказа).

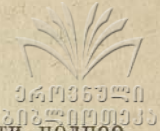
В варианте А, 2 II мы встречаем утроенную мотивировку (нарушение клятв), при этом первое нарушение в первой части сказания, а два следующих — во второй. Тем самым две первые части как бы объединяются с третьей, поскольку мотивировки подготавливают рассказ о приковании героя и, надо думать, возникли в результате христианизации сказания.

В первой части сказания рассказывается о том, как Амиран по дороге за глазом Ямана попадает в плен в пещеру дэва. Спасает героя сестра дэва, взяв с него клятву, что он освободит и ее. Амиран убивает дэва, а затем и его сестру и нарушает данную им клятву. О втором и третьем нарушении клятвы говорится во второй части сказания. По дороге к красе-девице Кэту-Натбиане Амиран переправляется через море с помощью женщины-дэва, пообещав взять ее с собой. Переправившись через море по ее косе, герой перерезал косу своим кинжалом, и женщина-дэв упала в море. Вслед за этим герой встречает арбу с Андреробом, которого заживо везли на кладбище (см. об этом выше в разделе перемещений частей рассказа).

В сказании имеются также различные соединительные элементы. Так, в вариантах подгруппы А, 1 V, VIII, XIV, а также в вариантах группы Б I и В VI и XV похищению невесты предшествует соединительный элемент, связывающий похищение с преследованием похитителей (переворачивание посуды): Амиран предлагает Гаме войти с ним в дом. Она соглашается, но просит дать ей время вымыть посуду и поставить ее вверх дном. Амиран разбивает тарелку, которая не хотела перевернуться. Осколок тарелки улетает в небо и сообщает родителям Гамы о похищении дочери (А, 1, V).

Таковы в основном универсальные особенности морфологической структуры сказания.

Национальные особенности морфологической структуры сказания

Национальные (общенародные и региональные) особенности полнее всего проявляются, как известно, в содержании, однако и в структуре морфологии имеются некоторые черты, которые в большей или меньшей степени отступают от универсального стереотипа. В первую очередь это касается функции дарителя. Как известно, функция дарителя подготавливает получение героем богатырских или волшебных средств, а также помощников, необходимых для осуществления его намерений. Конечно, имеются случаи, когда морфологическая функция дарителя последовательно реализуется в содержании рассказа. Однако встречаются и такие случаи, когда функция в рассказе не реализуется (полностью или частично), или же обратные случаи, когда при отсутствии морфологической функции дарителя герой оказывается обладателем волшебных средств, помощников и т. д.

Случаи, когда функция дарителя последовательно реализуется в содержании рассказа, относятся к универсальному типу. Так, например, в варианте А, 1 V в начальной ситуации мы узнаем, что герой родился, опоясанный коротким мечом. В первой части сказания Амиран, найдя своих дядей, избавляет их от кабалы у дэвов, которых он зарубил своим коротким мечом. Во второй части сказания этого же варианта герой встречает мертвеца-дарителя, выполнив просьбу которого, он получает в награду коня и копые. Меч же в качестве дара мертвеца отсутствует, поскольку он у героя уже имеется. Иначе в вариантах А, 1 VIII, VII и B VI, где в числе даров имеется и меч (сабля). Такие примеры не единичны. В начальной ситуации варианта А, 2 II дети просят отца (Ямана) достать им лук и стрелы. Амиран ломает отповский лук, и тогда кузнецу заказывают железный лук весом в десять ока (1,25 кг.). В первой части сказания герой мечет стрелы из этого лука в дэва-пряху, похитившего глаз Ямана. В варианте B 48 Амиран идет рыбачить. Он ловит рыбу с золотым кубком в желудке. В этом кубке вода, вино и водка соответственно превращались в серебро, золото и алмазы. Отправившись за дочерью царя Востока, Амиран деньгами, добытыми с помощью волшебного кубка, узнает о расположении каминной трубы и ночью проникает к деве. Обещав ей кубок, он склоняет ее к супружеству. Иногда герой сам создает свое оружие, как в варианте B IX: Амиран криком умерщвляет триста морских быков. Он плетет из их шкур аркан и плеть. Ударом плети можно было расколоть скалу, арканом же опрокинуть гору. Из дальнейшего повествования мы узнаем, что с помощью аркана и плети Амиран уничтожает всех дэвов на земле и в преисподней, укрошает единорога, сбрасывающего людей в море. Плеть—его оружие в борьбе с витязем-чужеземцем и т. д.

Как было указано, наряду с этими случаями последовательной реализации функции дарителя в содержании имеются случаи, когда морфологическая функция дарителя полностью или частично не реализуется в содержании. Такие функции могут быть отнесены к числу национальных

особенностей морфологической структуры нашего сказания. Одним из примеров такой непоследовательности может служить функция дарителя-мертвеца во второй части сказания. Амиран вместе со своим помощниками Бадром и Усином во время охоты приходит к башне. Пробив ногой вход в башню, герой находит в ней мертвеца с письмом, зажатым в руке. В письме мертвец просит отомстить его врагу Бакбак-дэву (Вахвах-дэву, Лакар-дэву) и в качестве награды завещает: коня и копы (А, I. V); коня чудесного, копы, достававшее до неба, и меч (А, I. VIII); саблю и жгут (А, I. VII); копы, острием разрывавшее небеса, золото, серебро, коня и жену (Б I); меч и коня (В XI); лахти (кнул без рукоятки), копы, дом (В. XV). Ни в одном из рассмотренных вариантов герой в дальнейшем рассказе копыем не пользуется. Остальные дары мертвеца не всегда находят свое применение в рассказе. В варианте А, I. V рассказывается, как герой отправляется за красой-девицей на своем коне, сажает ее на своего коня, врывается в гущу войск преследователей на своем коне. Никакие богатырские или волшебные свойства этому коню не приписываются, поэтому трудно судить, чудесный ли это конь мертвеца, или собственный конь героя. В варианте А, I. VIII чудесный конь мертвеца, как видно, забыт, так как при переправе через море Амиран просит Бадра одолжить его Тетрони (сказочный белый конь). Но Бадр не дал коня: не пройдешь, мол. Не дает коня и второй помощник героя Усин. Тогда Амиран сел на своего коня и переплыл море. Что касается меча, то в дальнейшем рассказе это, видимо, не дар мертвеца, а все тот же короткий меч известный нам из варианта А, I. V: Амиран выбирается из дома дэвов, открыв дверь своим коротким мечом. В варианте А, I. VII из двух даров мертвеца герой никогда не пользуется жгутом, сабля же упоминается и в дальнейшем рассказе. Когда Усин в соответствии со стереотипом напоминает проглоченному драконом герою о ноже в кармане, Амиран саблей вспарывает брюхо дракона и выходит наружу. Той же саблей герой убивает тестя во время поединка. В варианте Б I герой, кроме указанных даров, находит в башне мертвеца меч с алмазным лезвием, но меч ему не завещан. Из остальных даров золото, серебро и жена мертвеца в дальнейшем не упоминаются. Забыт, видимо, и конь, так как аналогично варианту А, I VIII герой просит Бадра одолжить его коня, чтобы переплыть море и получает просимое. В варианте В XI конь вообще не участвует в дальнейшем развитии хода действия, а из даров мертвеца в варианте В XV ни один не используется героем.

Таким образом, рассматриваемая функция дарителя не получила последовательного развития в содержании сказания и, быть может, именно поэтому ее морфологическая значимость подкрепляется приданием ей второго морфологического значения, а именно посредничества: герой, выполняя просьбу мертвеца, укрощает Вахвах-дэва (Бакбак-дэва), который сообщает ему о красе-девице (А, I VII; Б I).

Другой пример непоследовательного развития функции дарителя в содержании рассказа мы находим в варианте А, I VIII. В первой части рассказывается о том, как герой освобождает Бадра из плена у дэвов. Мать дэвов, спасая свою девятую голову, отдает герою кусок соли и гребень и объяс-

няет: если кто погонится за вами, киньте позади себя кусок соли — и вырастут горы, если трудно будет идти по пустыне, кивните гребень — и станет лес, и пойдете в тени. Следовательно, перед нами традиционные волшебные средства, необходимые герою для спасения от преследователей. Однако в дальнейшем повествовании средства эти забываются, и герой, спасаясь от преследователей после похищения красы-девицы, приступом берет дом дэвов, в котором и укрываются беглецы.

Своеобразно раскрывается в сказании также функция основных помощников героя, Бадра и Усиа. В некоторых вариантах они участвуют в борьбе героя с дэвами. Так, например, Амиран вместе с Усиом истребляют дэвов и освобождают Бадра, который был у них в плену (А, 1 VШ); вместе с героем Бадр и Усиа принимают участие в борьбе против Бакбак-дэва, похитителя их брата Цамцума (А, 2 Ш); Бадр и Усиа помогают Амирану убить лесного рогатого дэва, притеснявшего народ (Б XXII); Бадр борется с дэвом, похитителем отцовского глаза А, 2 IV). Однако в других вариантах эти помощники помогают герою лишь советами, не участвуя в борьбе: дяди учат Амирана, что для укрощения огнедышащей сестры дэва надо взять большой бурдюк меда и золы, сами же в страхе убегают А, 1 VII); Усиа советует Амирану укротить огнедышащую сестру дэва с помощью бурдюка воды и золы. Дав совет, Усиа и Бадр убегают за девять гор и возвращаются после победы героя А, 1 VIII). Выше было указано, что в варианте А, 1 VIII Бадр и Усиа не дают герою своих коней, необходимых ему, чтобы перешлыть море, а в варианте Б I они отказываются помочь герою в борьбе с тремя драконами. Вероятно, этой непоследовательности между функцией помощника и ее реализацией в содержании следует объяснить те случаи, когда герой отказывается брать с собой Бадра и Усиа: вернув глаз Яману, Амиран собирается в новый поход, но не хочет брать с собой братьев, так как в трудных случаях они больше мешают, чем помогают" (А, 2 II, ср. также А, 2 III).

С большей последовательностью функция помощников героя, его дядей (братьев, побратимов) Бадра и Усиа реализуется в тех случаях, когда герой оказывается в плену у дэвов, драконов и т. п.: напоминая герою об оружии, помощники спасают героя. Когда дэв-глотатель солнца, проглатывает Амирана, Бадр отрубает хвост у дэва и напоминает герою о ноже (А, 2 II): Бадр и Усиа отрубает хвост у дракона, проглотившего Амирана и поминают ему о ноже, с помощью которого он прорезает выход из утробы дракона (А, 2 XXIV; А, 1 VIII; А, 1 VII и др). Спасаясь от преследователей после похищения красы-девицы, Амиран ищет прибежище в доме дэвов. Он перебил всех дэвов, бывших в доме, но дверь захлопнулась и герой начинает тонуть в их крови. Тогда Бадр и Усиа напоминают ему о коротком мече, с помощью которого Амиран освобождает выход (А, 1 V). Наиболее последовательно функция помощников раскрывается в эпизоде боя с преследователями: Бадр и Усиа бьются с войском отца красы-девицы, погибают в бою, а затем, как правило, происходит их оживление (А, 1 V, VIII, VII; А, 2 III, II; Б 1; В VI, XV, XI).

Непоследовательность реализации функции помощника в содержа-

нии имеет и обратную форму: в рассказе встречаются волшебные средства и помощники при отсутствии морфологической функции дарителя. Так, в варианте А, 2 XXIV Амиран, отправляя Усира на борьбу с ^{дэвом} ~~дэвом~~, дает ему своего коня, голову быка, кувшин ослиной мочи (если плеснешь — появится море), пестик для размола соли (кинешь — вырастет скала,) гребень (бросишь — появится дремучий лес) и волшебное кольцо. Однако, поскольку даритель отсутствует, из предшествующего рассказа не видно, каким образом герой стал обладателем этих волшебных средств. В варианте А, 2 III рассказывается о том, что Амиран, Камар и братья отправились домой на крылатых конях, но ничего не говорится о том, откуда оказались у них эти крылатые кони и т. п.

К числу национальных особенностей морфологии нашего сказания следует отнести почти полное отсутствие трудных задач, связанных со сватовством героя. Из всех рассмотренных вариантов трудные задачи мы находим лишь в двух случаях: Амиран предлагает Тамар выйти за него замуж, но Тамар сомневается, так как он силой своей кольчуги доводит до смерти женщин. Она предлагает ему выполнить задачу: опуститься туда, где высокая скала. Там дверь висит железная и засов подстать. На ней висит платье с золотыми пуговицами. Амиран колесом вышибает дверь и приносит платье. После этого Амиран и братья увозят ее (А, 2 XXIV). В варианте Б IX Амиран верхом на единороге отправляется на войну с чужеземным царем, еще не ведая, что это приведет к сватовству. Царь предлагает Амирану единоборство со своим витязем. В первый день поединка витязь убивает единорога. Во время боя следующего дня Амиран ударяет витязя своей плетью и обнаруживает, что это дева. Он отпускает ее. В ночь на третий день дева-богатырь метит героя (сменяет кольцо, повязывает своим платком). Днем они выходят на поединок, но решают пожениться.

Отсутствие трудных задач в рассказе о сватовстве героя обуславливает и минимальное участие помощников в добывании невесты. Герой сам похищает красу-девицу: подойдя ко дворцу красы-девицы, герой оставляет братьев по эту сторону реки (или в условленном месте) (В VI).

Не получает своего развития в содержании рассказа о сватовстве героя и функция возвращения и конца, которая изображается очень кратко, а иногда и фрагментарно. Так, например, свадьба героя упоминается лишь трижды (Б IX, 48; В XV). Во многих случаях рассказ прерывается после боя с преследователями.

Указанные особенности морфологической структуры рассказа о сватовстве героя дают основание для предположения о том, что рассказ этот возник под влиянием модели сказки и не получил своего последовательного развития в содержании сказания об Амيرانе, к более древним слоям которого следует отнести первую и третью части (спасение героем семьи отца от дэвов и его борьбу с богом).

Региональные особенности сказания, как и национальные, проявляются не столько в морфологической структуре, сколько в содержании. Так, например, резко различаются восточногрузинская и западногрузинская версии сказания в трактовке мотива богоборчества и прикования

героя. В восточногрузинской версии богоборчество и прикование героя, как правило, являются следствием богатырской гордыни (гибрис). В это время как в западногрузинской версии, носящей следы большей христианизации, героическая мотивировка подменяется религиозно-этической: герой приковывается за нарушение клятв, данных именем Христа. Вместе с тем можно установить и некоторые региональные морфологические особенности структуры. К числу последних можно, например, отнести отсутствие функции дарителя в рассказе о сватовстве героя в сванских вариантах.

ПРИМЕЧАНИЯ

1) Джавахишвили И. А. История грузинского народа, т. 1, изд. 3. Тбилиси, 1928 (на грузинском языке), стр. 149—151.

Нудубидзе Ш. И. Амирани. Грузинская мифологическая поэма. Тбилиси, 1946

Вирсаладзе Е. Б. Из истории охотничьего эпоса в Грузии. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР, № XXIX, Москва, 1958.

Чиковани М. Я. Народный грузинский эпос об Амирани. Москва, 1966.

Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. Москва, 1963.

2) Пропп В. Я. Морфология сказки, изд. 2, Москва, 1969.

Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. Москва, 1960.

3) Мелетинский Е. М. Структурно-типологическое изучение сказки. Статья в ук. с. В. Я. Проппа, стр. 134—166.

4) Шенгелия И. Г. Некоторые особенности сюжетно-композиционной структуры грузинского народного сказания об Амиране в связи с вопросом о кавказских двойниках Прометея. Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья», Тбилиси, 1975, стр. 24—26.

5) Ссылки на тексты приводятся по ук. с. М. Я. Чиковани: варианты подгруппы А, 1; V (Картли), VIII (Картли), VII (Картли), XVII (Картли), XIV (Картли); подгруппа А, 2: III (Верхняя Сванети), II (Верхняя Сванети), XXIV (Верхняя Рача), IV (Нижняя Сванети); группа Б: I (Пшави), XXII (Гурия), IX (Картли), 48 (Гурия); группа В: VI (Картли), XV (Месхет-Джавახети), XI (Картли), XXVI (Картли). Арабскими цифрами указываются варианты по грузинскому изданию книги М. Я. Чиковани (Тбилиси, 1947).

I. SCHENGELIA

UNIVERSALE UND NATIONALE EIGENTÜMLICHKEITEN DER MORPHOLOGISCHEN STRUKTUR DER GEORGISCHEN AMIRANISAGE

Zusammenfassung

Nationale Eigentümlichkeiten treten hauptsächlich im Inhalte der Volkssage hervor. Es gibt aber auch einige nationale Eigentümlichkeiten der morphologischen Struktur, wie z. B. eine gewisse Inkonsequenz zwischen der morphologischen Funktion und ihrer Realisation im Inhalte der Sage u. a. Das betrifft vorzüglich den zweiten Teil der Erzählung (die Brauterwerbung des Helden), der zu den späteren Schichten der Amiranisage gehören soll.

НОВЫЕ ПАПИРУСНЫЕ ОТРЫВКИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ СТЕСИХОРА

Н. С. ГРИНБАУМ

К числу древнегреческих авторов, чье наследие значительно обогатилось благодаря папирусным находкам последних десятилетий, относится и сицилийский поэт VI в. до н. э. Стесихор из Гимеры. До недавнего времени он был известен по небольшому количеству незначительных отрывков: в издании Э. Диля их насчитывалось всего 26¹. В то же время, по имеющимся у нас сведениям, александрийские ученые располагали сочинениями Стесихора в 26 книгах². До нас дошли и названия ряда его произведений: „Орестея“, „Елена“, „Герионида“, „Эфирила“, „Разорение Илиона“, „Возвращения“ и другие. Некоторые из них были довольно большими по объему. Так, например, „Орестея“ состояла из нескольких книг, а „Герионида“ охватывала, как полагают, около тысячи трехсот стихов.³

Задача настоящей статьи — рассмотреть папирусные фрагменты сочинений Стесихора, опубликованные в XXXII,⁴ XXXV⁵ и XXXVII⁶ томах оксиринхских папирусов.

В изданном Э. Лобелем в 1967 году XXXII томе содержатся под номером 2617 отрывки из поэмы Стесихора „Герионида“ (всего — 78 фр.). В ней изображен десятый подвиг Геракла, похищение пасшихся на острове Эрития коров трехголового великана Герiona, сына Хрисаора и океаниды Калирои, брата Ехидны. Издатель указывает, что два обстоятельства

¹ Anthologia Lyrica Graeca, ed. E. Diehl, vol. II, Lipsiae, 1942, p. 44—57 (=Diehl). См. также: The Oxyrhynchus Papyri, Part XXIII, ed. by E. Lobel, London, 1956 (№ 2359—60); Part XXIX, London, 1963 (№ 2506).

² Suidas, s.v.

³ M. L. West, Stesichorus, „The Classical Quarterly“, vol. XXI, 1971, p. 302 (West).

⁴ The Oxyrhynchus Papyri, Part XXXII, ed. with Notes by E. Lobel, London, 1967 (=P Oxy., 32).

⁵ The Oxyrhynchus Papyri, Part XXXV, ed. with Notes by E. Lobel, London, 1968.

⁶ The Oxyrhynchus Papyri, Part XXXVII, ed. by E. Lobel, London, 1971.

склоняют его считать Стесихора автором произведения: язык и стихотворный размер отрывков, во-первых, и упоминание имени Герiona (φρ. 11), во-вторых. Все отрывки написаны одной и той же рукой. Рукопись может быть датирована первым веком н. э. Имеются спорадические надстрочные знаки: ударения, долготы, апострофы и др. Что касается замечаний на полях, то они сделаны двумя различными руками и, как видно, появились несколько позже, чем основной текст.¹

Фрагмент 1. Содержит 5 стихов. Речь в нем идет, по-видимому, о птицах или лошадях (сохранилось только окончание -νες), которые изображаются как *ὄκυπέτα/ι* (стремительные, ст. 1), ср. *ἔπῳ ὄκυπέτα* у Гомера², *ἶρηξ*, „ястреб“, ср. у Гесиода³. Удаются прочесть слова: *ἔχοισαι* (имеющие, ст. 2), *ἐπ'ἰ/χθόνα* (на землю, ст. 3), *κεφαλά* (голова, ст. 4).

Фрагмент 2. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: *μ/έγ' ἄριστοι* (наилучшие, ст. 2), ср. это же сочетание у Гомера⁴; */νθεν* — окончание 3 л. мн. ч. пассивного аориста (ст. 3). *ἐρ/ε/μκόμενοι* (пробитые, ст. 3). ср. *ἐρεικόμενος περὶ δούρι* (пробитый копьём) у Гомера⁵.

Фрагмент 3. Состоит из 8 стихов. Читаются слова: *παραὶ Δία* (около Зевса, ст. 1), ср. *παρ' ἔμ' ἴστασο* (встань рядом со мной) у Гомера⁶; *γλαυκ/ῶπις Ἀθήνα* (светлоокая Афина, ст. 3), ср. *γ. Ἀθήνη* у Гомера⁷; *ποτὶ ὄν κρατερό/φρονα* (к своему отважному, ст. 4); *ἵπποκέλευθον* (правлящему конями, ст. 5), ср. эпитет Патрокла у Гомера⁸; *μνημμένος* (вспоминая, ст. 6); *θ/αν/άτου* (смерти, ст. 8).

Фрагмент 4. Состоит из двух колонн, по 17 стихов каждая. В первой колонне сохранилось несколько цельных слов: *πολὸν κέρδιον εἶν* (быть намного полезней, ст. 7), ср. *πολὸν κέρδιον ἦεν* у Гомера⁹; форма *εἶν* вместо *εἶναι* характерна для ионийского диалекта острова Эвбеи¹⁰; *λάθραι πολεμε/ῖν* (скрытно воевать, ст. 8); *κατέφραζε* (рассказывал, ст. 10), ср. *κατέφρασεν* у Пиндара¹¹; *ὄλεθρον* (гибель, ст. 11); *ἀσπίδα πρὸς* (щит против, ст. 12); *ἵπποκόμος τρυφάλεια* (шлем, украшенный султаном конских волос, ст. 16), ср. аналогичное сочетание у Гомера¹²; *ἐπὶ ζαπέδωι* (на земле/почве, ст. 17), ср. *σεμνῶι ἐνὶ ζαπέδωι* в надписях из о. Пароса¹³. Вторая колонна сохранилась лучше: пояснение на полях *στυγερῶ θανάτου* предполагает *στυγερῶι θανάτου* (жестокой смерти, ст. 1—2) в основном тексте¹⁴; *πεφορυγ/μένος αἵματι* (переначканный кровью, ст. 3—4) ... *τε χολαῖ*

¹ P. Oxy. 32, p. 1—2 (Lobel).

² П. 8. 42, 13. 24. Здесь и в дальнейшем система сокращений заимствована у Лидель-Скотта. См. A. Greek-English Lexicon, Oxford, 1966.

³ Hes. Op. 212.

⁴ П. 2. 768, 6. 209.

⁵ П. 13. 441.

⁶ П. 11. 314.

⁷ П. 1. 206.

⁸ П. 16. 126.

⁹ П. 3. 41.

¹⁰ Ср. F. Bechtel, Die griechischen Dialekte, Bd. III, Berlin, 1924, S. 180.

¹¹ Pi. O. 10. 55.

¹² П. 12. 339.

¹³ IG 12 (5). 215.

¹⁴ Ср. P. Oxy., 32, p. 6 (Lobel).

(и желчью, ст. 4), ср. φορύζας αἵματι у Гомера¹ и πεφορυγμένων ἰφ̄ у Никандра²; αἰολόδε/ῖρ/ου (пятивнестошейной, ст. 5) ὀδύναςιν (от боли, ст. 6) ὕδρας (гидры, ст. 6), ср. αἰολόδειρος у Ивика (о птице)³; σιγαί (молчанье, ст. 6), ср. σιγᾶ καλύφαι у Пиндара⁴; ἐπικλοπάδαν (ст. 6/7), это наречие нигде больше не представлено, его значение „хитро, ловко“ можно предположить по засвидетельствованному ἐπίκλοπος „хитрость, ловкость“⁵; ἐνέρεϊσε (вонзил, ст. 7) μετόπωι (в лоб, ст. 7), речь идет, по видимому, о стреле или дротике: διὰ δ' ἔσχισε σάρκας (он прошел сквозь мясо, ст. 8); δαίμονος αἶσαι (участь, предопределенная божеством, ст. 8), ср. δαίμονος αἶσα у Гомера⁶; διὰ δ' ἀντικρὺ σχέθεν ὀστός (стрела торчала прямо, ст. 10), ср. ἀντικρὺ δὲ διέσχε (ὀστός) в Илиаде⁷; ἐπ' ἀκροτάταν κορυφάν (на самой верхушке, ст. 11), ср. ἐπ' ἀκροτάτῳ βωμῷ у Пиндара⁸; ἐμίαινε δ' ἄρ' αἵματι (и забрызгал кровью, ст. 12); θώρακα τε καὶ βροτόεντα/α (доспехи и окровавленные, ст. 13); ἀπέκλινε δ' ἄρ' αὐχένα... ἐπικάρσιον (опрокинула устремленную вперед шею, ст. 14/15); καταισχύνοισα (оскверняя, ст. 16); αἰψὸν ἀπὸ φύλλα βαλοῖσα (тотчас сбросив с себя листья), Лобель предлагает перевести φύλλα как „пыль“, „грязь“ (стр. 5), нам представляется, что речь идет о чешуе, которой была покрыта гидра (ср. ст. 6).

Фрагмент 6. Состоит из (а), (б), по 7 стихов. Читаются слова: ἄλος (моря), ἀφίχον/το (прибыли, ст. 1); περικαλλέα (прекрасного, ст. 2), ὄφι Ἑσπερίδες (где Геспериды, ст. 2).

Фрагмент 7. Состоит из 10 стихов. Читается лишь слово: φυγῆν (бежать, ст. 2)⁹.

Фрагмент 11 (из 13 стихов). Читаются слова Γάρβονα (Гериона, ст. 4), ᾠνάζομαι (умоляю, ст. 4); τίν (тебе, ст. 5); φίλαι (милые, ст. 8). Лобель предполагает, что этот отрывок содержит обращение матери Гериона Каллирои к сыну (стр. 10).

Фрагмент 13(а) состоит из 27, (в) — из 5 стихов. (а) Читаются слова: χηρῶν (руками, ст. 1); по мнению Лобеля, это гипердоризм, обычными для Стесихора являются формы χερῖ (фр. 19 П 18), χερῶν (фр. 47. 1); ποτέφα (сказал, ст. 3), ср. προσέφη у Гомера¹⁰ и Гесиода¹¹; θανάτοι/ο (смерти, ст. 4); ἐν Ὀλύμπῳ (на Олимпе, ст. 10); κρέσσον/ (сильнее, ст. 11); ἐλεγχέα (бесчестного, ст. 12); ἀμετέρω/ (наших, ст. 15); αἰδῶ (чувства чести, ст. 16)¹², Лобель видит здесь ὦ φίλε; μακάρων (блаженных, ст. 19);

¹ Od. 18. 336.

² Nic. Th. 302.

³ Ibyc. 9. 3.

⁴ Pi. N. 9. 7.

⁵ Od. 11. 364, Hes. Op. 37.

⁶ Od. 11. 61.

⁷ Il. 5. 100.

⁸ Pi. O. 6. 70.

⁹ Ср. D. L. Page, Aleman. The Partheneion, Oxford, 1951, p. 100.

¹⁰ Il. 1. 84.

¹¹ Hes. Sc. 77.

¹² Ср. Il. 15. 561.

μόρσιμον (рокового, ст. 21), ср. у Гомера¹; καὶ δνεΐδεα (и порицания, ст. 22); καὶ παντί (и всему, ст. 23); ὀπίσω (обратно, ст. 24), τοῦτο (это, ст. 25); γένοιτο (произошло бы, ст. 26). (б) Читается в ст. 3 слова ἀθάνατον βίον (бессмертную жизнь).²

Фрагмент 15. Состоит из 5 стихов. Читается в ст. 3: περὶ βουσὶν ἐμαῖς (возле моих быков). Лобель предполагает, что это слова Герiona или его пастуха Еуритиона.

Фрагмент 17. Состоит из 8 стихов. Читаются слова: ἀκάματος καὶ (неутомимый и, ст. 2); φύλοπις ἀργαλέα (тяжелое сражение, ст. 4), ср. φύλοπιν ἀργαλέην у Гомера³; μάχαι τ' ἀνδρῶν (и битвы муж., ст. 6); ср. μάχαι τ' ἀνδροκτασίαι у Гомера⁴; διαπρυσίοι (громкие, ст. 7), это прилагательное встречается в гомеровском гимне⁵; ἵππων (лошадей, ст. 8).

Фрагмент 18. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: κονίαισι (в пыли, ст. 1); ἔλωλ' ὅτε (когда-то погиб, ст. 4).

Фрагмент 19. Состоит из 18 стихов. Читаются лишь отдельные слова: κράτος (сила, ст. 4), τέκνον (дитя, ст. 7), μέγας (большой, ст. 11); θησε/ — или Θησεύς (Тесей, ст. 12) или глагольная форма будущего времени от τίθημι; χερί (рукой, ст. 18).

Фрагмент 21. Состоит из 11 стихов. Читаются слова: κράτος (сила, ст. 2); τιμάν (честь, ст. 3); πέραν (по ту сторону, ст. 5); ἄκουσον (последуй, ст. 8); ἀδίκοισιν (несправедливым, ст. 10).

Фрагмент 23. Состоит из 5 стихов. В ст. 3 Лобель читает κατάσκιον (покрытый) с ссылкой на другой фрагмент Стесихора⁶. В ст. 5 читается ποιήσατο, медиальный аорист от гл. ποιέω.

Фрагмент 24. Состоит из 2 стихов. Читаются слова: ἀθανάτοις (бессмертным, ст. 1); μετ/αμώνιον или πεδ/αμώνιον (напрасное, ст. 2).

Фрагмент 25. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: ἀλγινόντος (мучительного, ст. 2) — Лобель предпочитает это прилагательное, встречающееся у Гесиода⁷, столь же возможному ἀργινόντος (ослепительно белого), представленному у Гомера⁸ и Пиндара⁹; ἀλλ' ὦ φίλε (но, друг, ст. 3); καὶ Ἄρηι (и Аресу, ст. 4).

Фрагмент 29. Состоит из 4 стихов. В ст. 3 читается (ἐσ)ηλύθον (прибыли) с необычным ударением (вм. ἦλυθον), встречающимся также у Ивика (ἦλύθον)¹⁰.

Фрагмент 31. Состоит из 4 стихов. Читаются слова: ὁ δέ δεύτερος (а второй, ст. 2); ῥόπαλον (дубинка, ст. 3), вероятно речь идет о дубинке Геракла.

¹ П. 15. 613.

² Ср. Y. Diggle, Notes on Greek Lyric Poets, „The Classical Review“, vol. XX, 1 (1970), pp. 5—6.

³ П. 11. 278.

⁴ П. 24. 548.

⁵ H. Ven. 19.

⁶ Stesich. 6. 5.

⁷ Hes. Th. 214, 226.

⁸ П. 2. 647.

⁹ Pi. P. 4. 8. (v. 1).

¹⁰ Ibyc. 3. 29.

Фрагмент 42 (а) (в). Состоит из 6 стихов. Читаются во фр. (в) слова: κεφαλήν (голову, ст. 1); ἀνήρ (муж, ст. 4); ἦτορ (сердце, ст. 5).

Фрагмент 47. Состоит из 3 стихов. Читаются слова: Ἀχέρων или χερῶν (ст. 1); τρίποδων (треножников ст. 3).

Фрагмент 48. Состоит из 2 стихов. Читается имя Ἄφαιστος (Гефест, ст. 2), ср. Ἀφαίστου у Пиндара¹.

Фрагмент 49. Состоит из 3 стихов. Удаётся восстановить одно слово: *τερπικέραυν* — это сложное прилагательное встречается у Гомера² и Гесиода³ как эпитет Зевса (мечущий радостно молнии).

Фрагмент 68. Состоит из 5 стихов. Читается слово βρέμεται (бушует, ст. 3).

Фрагмент 70. Состоит из 3 стихов. Читаются слова: ὡς ἦνε/πε (когда сказал, ст. 1); ἀπαμειβ — (отвечал, ст. 2).

В большинстве случаев в опубликованных отрывках читаются лишь три — четыре буквы, не дающие возможности определить слово в целом. Тем не менее поддающиеся прочтению слова и их сочетания позволяют заключить, что перед нами фрагменты "Геронида" Стесихора. Можно предположить, что во фр. 4 описывался бой Геракла с гидрой лернейской. В 6-ом фрагменте находим упоминание о Гесперидах. Фрагмент 11-й сохранил имя Гериона; к нему, как видно, обращается мать Каллироя. В 15-ом фрагменте говорится о похищенных быках Гериона, в 31-ом — о дубине Геракла.⁴ Упоминаются имена Ареса (фр. 25), Гефеста (фр. 48) и Тесея (фр. 19), но в какой связи с контекстом, установить не удастся.

В том же XXXII томе оксиринских папирусов Э. Лобелем опубликован папирус 2618, содержащий три фрагмента другого произведения Стесихора под названием „Эрифилы“. Папирус датируется издателем первым веком н. э.

Фрагмент 1. Состоит из двух колонн, по 9 строк каждая. В 1-й колонне читаются следующие слова: ὅδε ποτ' ἦνεπε (так когда-то сказал, ст. 2) — Лобель предполагает здесь глагольную форму *ποτήνεπε* с дорийским *ποτ-* и напоминает форму *προσήνεπε* у Пиндара⁵; думается, однако, что мы имеем дело с наречием *ποτέ*. Напомню уже встречавшееся выше у Стесихора: ὡς ἦνε/πε (фрагмент 70.1); /τος ἦρωσ (ст. 3), не исключено, что это Ἄδραστος ἦρωσ (герой Адраст), мы встречаем это сочетание у Пиндара⁶, однако, как справедливо отмечает Лобель, здесь возможны и другие варианты: *θαυραστός*, *περικλειτός*⁷; следующее слово Ἄλκμαον (ст. 3) представляет собой звательный падеж имени Ἄλκμων⁸, так звали сына Амфиарая и Эрифилы; некоторую трудность представляет интерпретация рядом стоящего Ποσειδά (ст. 3) — судя по контексту, это должен быть да-

¹ Pi. O. 7. 35.

² Il. 1. 419.

³ Hes. Op. 52.

⁴ Cp. D. L. Page, *Lyrice Graeca Selecta*, Oxonii, 1968, pp. 263—267.

⁵ Pi. P. 4. 97, 9. 29.

⁶ Pi. P. 8. 51.

⁷ Cp. V. 5. 71, 11. 81.

⁸ Od. 15. 248.

тельный падеж имени Ποσειδάς, но этот вариант имени Посейдона встречается лишь в форме Ποτειδάς (Ποτιδάς) у Эвполида¹, Эпихарма² и Софрона³; λιπὼν καὶ ἄριστον αἰοιδόν (покинув и лучшего певца, ст. 4) ἀμειβόμενος (досл.: ты поднялся) — Лобель — подчинился (ст. 5) Посейдону; τὸ/υδ' ᾧδ' ἀμειβόμενος ποτέειπε (ему он так отвечая, сказал, ст. 6), ср. ἀμειβόμενος προσέειπε у Гомера⁴, у него же форму ποτιείποι⁵; Ἀμφιαρῆτιδάς (сын Амфиарая, ст. 7) — Лобель отмечает необычность этого патронима, поскольку само имя не содержит -τ-, ср. Ἀμφιάραος (-ρηος) у Пиндара⁶; πινέ τε καὶ θαλαίαις (ней и пиршествами, ст. 8); θυμόν (душу, ст. 9), τέρπε (наслаждай) предполагает Лобель; αὐτὰρ ἐγὼν ἐπὶ πρᾶξιιν (я же к делу, ст. 9), ср. ἐπὶ πρῆξιν ἐπλεον в одном из гомеровских гимнов.⁷

Во II колонне читаем: ὅπως ἀπήγαν ζευ/- (чтобы повозку запрячь, ст. 5), ср. ἔζευξεν ἄρμα у Пиндара⁸; δ' ἔβα παράκοιτιν/ι/ μναστεύσοισα собираясь отправиться искать супругу, ст. ст. 6/7); παιδ' Ἀναξάνδροιο (дочь Анаксандра, ст. 8); ὑπερ/φιάλου (дерзкого, ст. 9); γαμέν (женить, ст. 9); ἔχχο/νον (потомка, сына, ст. 9).

Фрагмент 2. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: σχήσου (будешь держаться?, ст. 1), ср. σχήσεσθε у Гомера⁹; ταύταν (эту, ст. 4).

Фрагмент 3. Состоит из 12 стихов. Читаются слова: ἐσθλὰ κακοῖς (честное с нечестным, ст. 4) — Лобель предлагает восстановить μεμιγμένα δ' ἐσθλὰ κακοῖς, ссылаясь на Гесиода (μεμιγεται ἐσθλὰ κακοῖσι)¹⁰ и Феогнида (σὺν γὰρ μίσγεται ἐσθλὰ κακοῖς)¹¹; ἄμφω (оба, ст. 11).

Произведение Стесихора „Эрифилы“ представлено несколькими фрагментами в антологии Диля. Как известно, Эрифилы, сестра Адрасты и мать Алкмеона, была супругой Амфиарая. Получив от Полиника в качестве дара ожерелье Гармонии, она уговорила мужа принять участие в походе Семерых против Фив, хотя ей было известно, что Амфиарай погибнет. Новые отрывки, ввиду их фрагментарности, не дают возможности существенно расширить сведения о поэме. Первый фрагмент содержит обращение к сыну Эрифилы Алкмеону подчиниться Посейдону и расстаться со знаменитым певцом. В ответ Алкмеон советует своему собеседнику продолжить наслаждаться пиром, в то время как он примется за предстоящее ему дело. Идет ли речь об убийстве Алкмеоном своей матери или о каком-то другом „деле“ — сказать пока трудно.

Несколько смущает содержание второго отрывка в первом фрагменте. В нем говорится о матери, отправляющейся в путь, чтобы женить своего

¹ Eur. 140.

² Epich. 81.

³ Sophr. 131.

⁴ Il. 3. 347.

⁵ Il. 22. 329.

⁶ Pi. I. 7. 34, O. 6. 13.

⁷ H. Ap. 397.

⁸ Pi. P. 10. 65.

⁹ Il. 13. 630.

¹⁰ Hes. Op. 197.

¹¹ Theogn. 192.

сына на дочери некоего Анаксандра. Создается впечатление, что мы имеем дело с отрывком или относящимся к другому произведению Стесихора (так полагает и Лобель) или представляющим отклонение от основной линии повествования.

Папирус 2619 относится, по мнению Лобеля, ко II или III веку н. э. и состоит из 47 фрагментов. Издатель полагает, что он содержит отрывки из произведения Стесихора „Разрушение Илиона“. Об этой поэме известно из сообщения Павсания.¹

Фрагмент 1. Состоит из двух колонн по 28 строк каждая. В первой колонне удастся прочесть следующие слова: *ὄμως* (однако) или *ὀμῶς* (однаково, ст. 4); *βίαι τε καὶ αἰχμαῖ* (силой и копьем, ст. 6), ср. *βίηφι τε δούρι τε μακρῶν* у Гомера²; *πεποιθότες* (полагаясь на, ст. 7), ср. *χεῖρεςσι πεποιθότες ἦδὲ βίηφι* в Илиаде³; *ἄλλαγε* (изменился?, ст. 7): *Παίονες ἀγκυλότοξοι* (Пеоны криволюбие, ст. 9), ср. *Κάρες καὶ Παίονες ἀγκυλότοξοι* у Гомера⁴; *διάσταν* (разделили, ст. 11); *ἅπασιν* (всем, ст. 13); *Ἀχαιῶν* (Ахейцев, ст. 15); *π/ολέμου* (войны, ст. 18); *ῥηξήνορα* (сокрушителя мужей, ст. 21), этот эпитет связан у Гомера с Ахиллом⁵; *μέγαν φρ/ε/σί* (великого духом, ст. 22); *ἔργον* (дело, ст. 26). Во второй колонне читаются слова: *πρὸς ναόν* (к храму, ст. 6); *Τρῶες πολέες* (многие троянцы, ст. 7); *πυκινὰ/τ/ς πτερ/ύγεσσι* (крепкими крыльями, ст. 19), ср. *πυκινὰ πτερά* в Одиссее⁶; *κίρκον ταυσιπ/τερον* (ястреба длиннокрылого, ст. 20); *ἀνέκραγον* (вскрикнули, ст. 21).

Фрагмент 2. Состоит из 16 стихов. Читаются слова: *μέγα χωσάμ/ενος* (сильно разгневанный, ст. 3); *μεγάλαν* (большую, ст. 9).

Фрагмент 3. Состоит из 6 стихов. Читаются два слова: *ἀ/ργαλέα* (трудная, ст. 2), *κ/ούφως* (легко, ст. 3).

Фрагмент 5. Состоит из 7 стихов. Читаются слова: *ἀγορά* (площадь, ст. 1), *ἀγέρθη* (был собран, ст. 5), *λόγον* (речь, ст. 6).

Фрагмент 10. Состоит из 6 стихов. Читается слово *Ἀχαιοί* (ахейцы, ст. 4).

Фрагмент 13. Состоит из 11 стихов. Читаются слова: *ἐγὼν δ'* (а я, ст. 3); *φ/άος ἀελίου* (свет солнца, ст. 8); *κ/ατ' αἴσαν* (в соответствии с судьбой, ст. 10).

Фрагмент 14. Состоит из 11 стихов. Читаются слова: *ἔχοντες* (имеющие, ст. 4); *ξανθὰ δ' Ἑλένα* (белокурая Елена, ст. 5); *Πριάμη* (Приама, ст. 5); *βασιλῆος* (царя, ст. 6); *αἰδῖμ/ωι* (прославленному, ст. 6); *ἐκέλευσε* (приказал, ст. 7); *δα/τωι πυρί* (вражеским огнем, ст. 8); *καίμεν/* (сжигаем, ст. 8); *πρήσαντα* (сжигая, ст. 9).

Фрагмент 15. Состоит из: (а) — 4-х стихов, (в) — 14 стихов. Читаются слова (в): *χα/λεπῶς* (с трудом, ст. 2); *Συμόεντος* (реки Симонис, ст. 3), ср.

¹ Paus. 10. 27. 2.

² II. 18. 341.

³ II. 12. 135.

⁴ II. 10. 428.

⁵ II. 7. 228.

⁶ Od. 5. 53.

названия этой реки у Гомера¹; *άνήρ* (муж, ст. 3); *δαείς* (знающий, ст. 4), ср. *σάφα δαείς* у Пиндара²; *σοφίαν* (мудрость, ст. 5), *Τρώας* (троянец, ст. 8).

Фрагмент 16. Состоит из 21 стиха. Читаются слова: *αἶψα* (тотчас же, ст. 1); *ἐναργές* (ясное, ст. 2); *ἐτύμως* (истинно, ст. 3); *κ/υπρογενής* (рожденная на Кипре, ст. 6), как видно, Афродита, ср. *Κυπρογενεῖ* у Пиндара³; *ἀλιπόρφυρον* (окрашенное морским пурпуром, ст. 7), ср. *ἡλάκατα ἀλιπόρφυρα* у Гомера⁴; *ἐγών* (я, ст. 8); *λέγω/* (говорю?, ст. 8); *ἀθάνατοι* (бессмертные, ст. 9); *Ἑρμιόνα* (Гермиону, ст. 10) — по-видимому, речь идет о дочери Менелая и Елены; *ποθέων* (желая, ст. 11); *ἀρπάγμων* (похищенную, ст. 13); *κ/νακά/ν* (рыжую, ст. 14); *κ/ορουφαῖσιν* (вершинами, ст. 16); *στουγερόν* (ужасного, ст. 17); *καῖδα φίλον* (милого сына, ст. 18).

Фрагмент 18. Состоит из 15 стихов. Читаются слова: *ἐπίκουροι* (наемники?, ст. 1); *λιποῖσα* (покинув, ст. 3); *γαῖόχοος* (земледержец, ст. 9), обычно имеется в виду Посейдон; *ἀγνός* (праведный, ст. 9); *Ἄρταμις* (Артемиды, ст. 11); *οὐδ' Ἀφροδίτα* (а не Афродита, ст. 11); *Ζεὺς* (Зевс, ст. 13).

Фрагмент 19. Состоит из 7 стихов. Читаются слова: *ἱμερτον* (очаровательного, ст. 1); *ὦδε* (так, ст. 2); *ν/ν* (его, ст. 2); *ὡς ἀγαπάσσει* (как ласково встречает, ст. 3); *δ/υσώνυμος* (роковой, ст. 4).

Фрагмент 21. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: *Ἀθήνα* (Афина, ст. 1); *πεδὰ Μυρμιδ/* (среди мирмидонцев, ст. 3).

Фрагмент 23. Состоит из 6 стихов. Читаются слова: *πέρσαντες* (разрушив, ст. 2); *καλλὰ* (ст. 3), смысл неясен; Лобель приводит для сравнения форму *κάλλα* у Алмана⁵; *δαπά/να* (тратя, ст. 3); *αὐτοί* (сами, ст. 4).

Фрагмент 25. Состоит из 6 стихов. Читаются слова: *πον/τοπόρου* (плывущего по морю, ст. 2); *κῆμα πολυ/* (волна много-, ст. 5).

Фрагмент 27. Состоит из 5 стихов. Читается в ст. 4 слово *Σκ/αμάνδριον* (или собственное имя—так звали сына Гектора⁶; или прилагательное от названия троянской реки Скамандр⁷).

Фрагмент 28. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: *τ/έχος Αἰακίδων* (потомок Эакидов, ст. 1); *π/ερί ἄστ/υ* (около города, ст. 4).

Фрагмент 32. Состоит из 10 стихов. Читаются слова: *βαρέα* (тяжелого, ст. 4); *κλεωνό/ν* (славного, ст. 6), ср. *κλεωνότατον* у Пиндара⁸; *ἐκπέρσαντες* *εὐκτίμενον* (разрушив благоустроенный, ст. 7), ср. такое же сочетание слов у Гомера⁹; *ἀ/νθρώπους κλέος/ς* (людей, слава; ст. 9), ср. *πάντας ἐπ' ἀνθρώπους κλέος ἔσσεται* в Одиссее.¹⁰

Фрагмент 37. Состоит из 5 стихов. Читаются слова: *ἄλλοις* (другим, ст. 2); *ἐκάστωι* (каждому, ст. 4).

¹ П. 4. 475.

² Pi. O. 7. 91.

³ Pi. O. 10. 105.

⁴ Od. 6. 53.

⁵ Alem. 35.

⁶ П. 6. 402.

⁷ П. 20. 74, ср. S. Aj, 418.

⁸ Pi. P. 4. 280.

⁹ П. 21. 433.

¹⁰ Od. 24. 94.

Фрагмент 47. Состоит из 13 стихов. Читаются слова: *σπεύδοντες* (спе-ша, ст. 4); *ἔπλωσ* (как, чтобы? ст. 6).

Как показывает анализ фрагментов, высказанное Лобелем предположение, что мы имеем дело с произведением „Разрушение Илиона“ Стесихора, весьма правдоподобно. В отрывках неоднократно упоминаются собственные имена, относящиеся к событиям, связанным с Троянской войной. Дважды называются ахейцы и троянцы: *Ἀχαιοί*, *Ἀχαιῶν* (фр. 1.1.15; 10.4); *Τρῶες*, *Τρῶας* (фр. 1.2.7; 15 в. 8); встречаются имена Приама (фр. 2.11) и Елены (фр. 14.5); упоминаются речки Симоzis (фр. 15.3) и Сканандр (фр. 27.4). В ряде фрагментов изображены боевые действия, наиболее показателен в этом отношении первый фрагмент. В пятом фрагменте речь идет о каком-то собрании и речи на площади. Царь Приам отдает распоряжение в связи с сожжением врагами чего-то (возможно, храма?). Не совсем ясен смысл рассказа о Гермione, дочери Менелая и Елены (фр. 16); в нем говорится об Афродите, каком-то похищении. Афродита, Посейдон, Артемида и Зевс упоминаются и в 18 фрагменте, Афина и мирмидонцы — в 21-ом. Дважды встречается причастие (*ἐκ*)*πέρσαντες* „разрушив“, подтверждающее предположение о принадлежности отрывков к произведению военного характера.

Изданный в 1968 году XXXV том оксиринских папирусов принес новые фрагменты хоровой лирики¹. Э. Лобель склонен назвать автором сохранившихся отрывков Стесихора, а один из фрагментов (фр. 11) связывает с произведением поэта *Ἄθλα ἐπὶ Πελλίαι* „Состязания в честь Пелия“². Папирус 2735 относится ко II в. н. э. и содержит 54 фрагмента.

Фрагмент 1. Состоит из 41 стиха. Читаются слова и сочетание слов: *ἀδ'λητήρος ἀείδοντες?* (поющие под звуки флейты, ст. 5) — сочетание *ὑπ' ἀδ'λητήρος ἀείδειν* встречается у Архилоха³ и Феогнида⁴; *ἄβρα* (нежные, ст. 6); *π/α/ντῶς* (совсем, ст. 6); *ἔρωτος* (эроса, ст. 7); *κατ' αἴταν* (законно, ст. 8) — это сочетание встречается у Гомера⁵, Пиндара⁶, Вакхилида⁷; *τέλος* (исход, ст. 9); *δύναμις* (*δύνασις*; сила, ст. 10); *πολὺν ἔδωκ' αὖν* (дали большое счастье, ст. 12) — возможно, *δαίμονες* (боги, ст. 11); *ἔχειν* (= *ἔχειν*; иметь, ст. 13); *μοῖρ' αὖν* (участей, ст. 14); *Τυνδαρίδ' αὖν* (Тиндаридам, ст. 15); т. е. потомком Тиндарея; *σάλπιγγος* (трубы, ст. 16); *ἵπποδάμῳ καὶ* (и укрощающему коней, ст. 17), *ἀντίθεοι* (богоподобные, ст. 18); *ὀπάονες* (спутники, ст. 19); *μεγάλα χρύσαιγίς* (большая с золотом эгида, ст. 20). ср. *χρυσαίγιδος Ἴτωνίας* у Вакхилида⁸; *οὐ φατόν ἐστιν* (невывразимое, ст. 22), ср. *οὐ φατόν* у Пиндара⁹; *τεκέεσσι* (потомкам, ст. 23); *σέδ' αὖ... καταδέρκεται* (на тебя снова взирает, ст. 23/24); *κάλλιστον ἐπιχθ' οὐρίων*

¹ P. Oxy., 35.

² Ibidem, p. 9.

³ Archil. 123.

⁴ Thgn. 825.

⁵ Il. 6. 333.

⁶ Pi. P. 10. 26.

⁷ V. 10. 32.

⁸ V. fr. 15.

⁹ Pi. O. 6. 37; I. 7. 37.

(красивейшего из живущих на земле, ст. 25): ἄλλος οὕτως (другой так, ст. 27); ἰάονας (ионийцев, ст. 28); κ/υδιάνειραν (славную мужами, ст. 29); Λακ/εδαίμονα νοιοῦντες (населяющие Лакедемон, ст. 30); χοροῖς (хорами, ст. 31); ἵπποις (коными, ст. 31); βαθύν (глубокий, ст. 32; или гл. βαθύνειν, углублять?); ἀμφί τε θαῦμα (вокруг, во время чуда, ст. 33), ср. ἀμφί βίωτον у Пиндара¹; ἄλσεα ἀχάεντα (шумящие роши, ст. 34); ἐς ἀγῶνα (к состязанию, ст. 37); πατέρων (отцов, ст. 38); θέμις (установление, ст. 41).

Фрагмент 2. Состоит из 10 стихов. Читаются слова: φοινίσσι (алыми, губительными, ст. 6); ἐν ἀδινούσι βελέεσσι (в крепких стрелах, ст. 8); ἀργυροπέζου (среброногой, ст. 9) — Фетиде (Гомер)², Афродите (Пиндар)³.

Фрагмент 4. Состоит из 2 стихов. Читается слово δακέδυμος (жесточкий, ст. 1).

Фрагмент 6. Состоит из 6 стихов. Читаются слова: ἐπὶ φρένας (в душе, сердце, ст. 2); αἰεῖδεν (петь, ст. 3); λέγειν (говорить, ст. 4).

Фрагмент 8. Состоит из 7 стихов. Читаются слова: Περιανδρίδ/ (потомки Перияндра, ст. 3); ὄρκον (клятву, ст. 4); ἔλγμα (локон, ст. 5); παιδῶν (мальчиков, ст. 7).

Фрагмент 9. Состоит из 13 стихов. Читаются слова: ἄτερ (без, ст. 2); κελαδῆι (шумел бы, звучал бы, ст. 6); τέκνα (дети, ст. 7).

Фрагмент 11. Состоит из 21 стиха. Читаются слова: ἡ/μιθέων (полубогов, ст. 1); σ/τάδιον (ристаллище, ст. 2); χαλεπὰ δέ τις (а какая-то тяжелая, ст. 4); σιδάρεος (железный, ст. 5); Ἡ/ρακλέος (Геракла, ст. 6); γαμιέν (жениться, выйти замуж, ст. 6); ὕφ' ἄρμασι (под упряжкой, ст. 7), ср. ὕφ' ἄρμασιν ἵππος у Пиндара⁴; ἐν/ίκασαν τρέχοντες (победили в беге, ст. 8); Π/ηλεύς (Пелей, ст. 11); κ/υδος ὑπέρτερον (высшая слава, ст. 12); γ/αμιέν οὐ δύνατο (не мог жениться?, ст. 13); νίκατο (был побежден?, ст. 14); Χρ/υσαόρα (Хрисаора, ст. 17), Γαρύοναν (Гериона, ст. 18).

Фрагмент 17. Состоит из 15 стихов. Читаются слова: Ἐσ/περίδω/ν (Гесперид, ст. 4); χρ/ύσεια (золотые, ст. 5); χθῶν (земля, ст. 7); ἐλέφαν/τ- (слона, ст. 8).

Фрагмент 27. Состоит из (а) 8 и (б) 12 стихов. Читаются слова: (а) μάχαι (битве, ст. 2); γίγαντες (гиганты, ст. 2); ἀρήγονες (смысл неясен, ст. 3); ἀλκά/ν (силу, ст. 3); νόον (ум, ст. 5); συμφοραῖς (бедами, ст. 6); (б) ἀγέρωχοι (неукротимые, ст. 14).

Фрагмент 34. Состоит из 14 стихов. Читаются слова: μελέων (песен, ст. 5), ἐπικρατέως (стремительно, ст. 6); κορυφ/άς (вершины, ст. 10); ἀθανάτα/ν (бессмертную, ст. 12).

Характер фрагментов папируса 2735 несколько отличается от рассмотренных выше отрывков папируса 2619⁵. Вместо военных событий здесь преобладает мирная тематика. В первом фрагменте говорится о пе-

¹ P. O. 1. 97.

² II, 1. 538.

³ P. P. 9. 9.

⁴ P. I. 5. 5 schol.

⁵ Ср. D. L. Page, Stesichorus. P. Oxy. 2735 fr. 1, 2618 fr. 1, 2619 fr. 1, „Proceedings of the Cambridge Philological Society“, vol. XV (1969), pp. 69—74.

нии под аккомпанемент флейты, о большом счастье, дарованном богами Тивдаридам, упоминаются ионийцы и жители Лакедемона, шумящие роги и состязания. Фрагмент восьмой посвящен потомкам Перяндра, какой-то клятве. Наибольший интерес вызывает одиннадцатый фрагмент. В нем идет речь о свадьбе, к которой был причастен Геракл, о состязании на ристалище и победе в беге. Встречающиеся тут же имя Пелея и упоминание о его большой славе привели Лобеля к предположению, что перед нами отрывок из „Состязаний в честь Пелея“.

В 1971 году Э. Лобель опубликовал XXXVII том оксиринхских папирусов¹, содержащий новые отрывки греческих авторов и среди них 15 фрагментов Стесихора. Папирус 2803 датируется I в до н. э., примечания на полях I—II вв. н. э. Трудно определить название произведения, к которому относятся отрывки, можно лишь предположить, что их содержание было связано с „троянским материалом“.² Не исключено, что обнаруженные на обратной стороне папирусного листа крупные буквы СТН (ШП) обозначают автора (Στησίχορου) и заглавие его произведения.

Фрагмент 1. Состоит из 12 стихов. Читается слово *προσώιχето* (приближался, ст. 4), ср. *προσώιχεςθαι* у Пиндара³. На полях сохранились аббревиатуры: Θ^ε (= Θεών), Α^ρ Ν^ι (= Ἀριστόνικος); как видно, это имена комментаторов текста.

Фрагмент 3. Состоит из 14 стихов. Читаются слова: — *θαλάας* (цветущий, ст. 3) — Лобель предполагает, что это второй компонент сложного прилагательного, засвидетельствованного у Пиндара (*εὐθαλής*)⁴ и Вакхилида (*πανθαλής*)⁵; *πολυζε/ν* — (очень гостеприимный или посещаемый, ст. 5) — Лобель видит здесь имя одной из дочерей Приама Поликсены, однако ничто не указывает на наличие собственного имени, а композит *πολύζενος* встречается у Пиндара⁶ и в трагедии⁷; *δρακώσα* (посмотрев, ст. 9) — обычно встречается форма *δρακεις*⁸, однако возможна и *δρακών* от гл. *δέρκομαι*.

Фрагмент 5. Состоит из 12 стихов. Читаются слова: *ἦρωε* Ἀχιλλεύε (герой Ахилл, ст. 3); *ἀφελέστε/ρ* — (более простой, ст. 4); *πόλιν* (город, ст. 6); *τείχεος* (стены, ст. 7); *δρασόν* (храброго, ст. 9); *θαύμα* (диво, ст. 11).

Фрагмент 7. Состоит из 10 стихов. Читаются слова: *ἔτε* (когда, ст. 3 на полях); *οὐδέν* (ничто, ст. 5); *τοξότ/αι* (лучники, ст. 5—7); *ἐπασούτεροι* (плотно сомкнутые, ст. 8); *χάριν* (ради, ст. 9).

Фрагмент 11. Состоит из 12 стихов. Читаются слова: *πίτνα* (от гл. *πίτνῃμι*; распускал, ст. 1); *Δα/ναοί* (данайцы, ст. 3); Ἐννοσίδαιε (землеколебатель, ст. 4) — этот эпитет Посейдона встречается только у Пиндара⁹; Ἀπόλλων (Аполлон, ст. 5); Τρωάε (тroyанцев, ст. 10).

¹ См. рецензию: W. Luppe, „Gnomon“, Bd. 45, H. 4 (1973), S. 521—330.

² P. Oxy., 37, p. 4.

³ Pi. P. 6. 4.

⁴ Pi. Paе 6. 181.

⁵ В. 13. 69, 229.

⁶ Pi. N. 3. 2.

⁷ A. Supp. 157 (Lyr.), E. Alc. 569 (Lyr.).

⁸ Pi. P. 2. 20.

⁹ Pi. P. 4. 33, Paе 4. 41.

Анализ отрывков из папируса 2803 значительно затруднен из-за их фрагментарности¹. Лишь три из них (5, 7, 11) дают возможность заключить, что речь идет о событиях и героях троянского похода. Фрагмент пятый содержит упоминание об Ахилле и его храбрости, в седьмом говорится о сомкнутых рядах идущих в бой лучников, одиннадцатый рассказывает о данайцах и троянцах и об их покровителях Посейдоне и Аполлоне. Таким образом, по своему содержанию эти отрывки близки к произведению Стесихора „Разрушение Илиона“, фрагменты которого содержит папирус 2619. Однако, как видно, они относились к какому-то другому сочинению поэта. Его точное название нам пока не известно.

Итак, благодаря опубликованным за период с 1967 по 1971 год папирусным находкам, число дошедших до нас отрывков Стесихора значительно увеличилось². „Герионида“ была представлена в антологии Э. Диля пятью фрагментами, папирусы принесли нам 78 новых. „Эрифилла“ пополнилась тремя, „Разрушение Илиона“ — 47 новыми фрагментами (раньше были известны по два отрывка этих поэм). Прибавилось и 54 фрагмента к трем ранее известным из поэмы „Состязания в честь Пелия“. Всего же в папирусах было обнаружено почти 200 отрывков произведений Стесихора³. К сожалению, из-за плохого состояния папирусов сохранились лишь немногие цельные фрагменты, преобладающее же их большинство представляет собой в лучшем случае отдельные слова, в худшем — сочетания нескольких букв. Не удалось также пока обнаружить в папирусах отрывков, известных нам по свидетельствам греческих авторов. Однако, как бы то ни было, значительное увеличение объема поэтического наследия Стесихора за последних десять лет является весьма отрадным фактом. Оно позволяет надеяться, что наши сведения и представления о творчестве поэта смогут и впредь расширяться и обогащаться.

N. GRINBAUM

LES FRAGMENTS DES PYPYRUS NOUVEAUX STESICHORE

R é s u m é

L' article est consacré à l' examen des fragments de Stésichore publiés par E. Lobel dans les tomes XXXII, XXXV et XXXVII des Papyrus Oxyrhynchus (1967, 1968, 1971). Le tome XXXII contient les fragments de la „Géryonide“ (au total — 78 fragments). La papyrus 2617 relate la

¹ Cp. R. Fuehrer. Zu P. Oxy. 2803 (Stesichorus), „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik“. Bd. VIII (1971), S. 265—266.

² Cp. M. Treu, Ergänzung zum Artikel Stesichoros [S. 2458 ff., Maas] Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Supplement-Band XI, Stuttgart, 1968, S. 1253—1256.

³ Попытка проанализировать папирусные отрывки Стесихора была предпринята Л. Феррари, см. L. Ferrari, Congecture Stesichoree. Palermo, 1968. Критическая рецензия на книгу опубликована в журнале „The Classical Review“, vol. XX, 3 (1970), p. 398 (H. Lloyd—Jones).

lutte entre Héraclès et la hydre (fr. 4); on y trouve les noms des Hespérides et de Géryon (fr. 11). Trois fragments du papyrus 2618 sont tirés de l'„Eriphyle“. L' héroïne adresse à son fils Alcméon l' appel de se soumettre à Poseidon et de quitter le chanteur fameux. Le papyrus 2619 comprend 47 fragments de la „Chute d' Ilion“. On y parle des événements de la guerre de Troie, on cite les noms des Achéens, des Troyens, de Priam et d' Hélène. Le tome XXXV contient les fragments des „Compétitions en l' honneur de Pélien“ (54 fragments). Par son caractère général le papyrus 2735 diffère du papyrus 2619. On y chante, on lutte, Héraclès est de la noce. Dans le tome XXXVII E. Lobel a publié encore un papyrus (2803) de Stésichore, qui contient 15 fragments. On peut supposer qu' il s' agit ici du siège de Troie. Mais le titre de l' oeuvre n' est pas connu.

L' oeuvre de Stésichore se voit ainsi augmentée au cours de ces dernières années, de 200 fragments. Quoiqu' ils soient petits et incomplets, dans la plupart des cas, ils mettent à notre disposition une matière nouvelle et inconnue, qui doit être étudiée.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ САТИРИЧЕСКОЙ ЭПИГРАММЫ

Н. А. ЧИСТЯКОВА

В литературе Нового времени эпиграммой принято называть краткое стихотворение злободневного сатирического содержания. Однако сатирическая тематика, обязательная для современной дефиниции, полностью отсутствует в архаических античных эпиграммах, известных начиная с VIII в. до н. э. и относящихся к древнейшим временам греческой цивилизации¹.

Метрически организованные надписи на различных предметах появляются у греков непосредственно вслед за первой алфавитной письменностью. Они широко распространяются по всему греческому миру, но если имена ремесленников, создателей предметов, встречаются уже в записях VII в., а возможно были даже раньше, первая авторская эпиграмма относится к концу V в.²

Причина анонимности эпиграмм связана с устойчивой традицией, идущей от древних анимистических представлений о „говорящих“ вещах, об их магической силе и о возможности человека раскрывать и постигать „голоса“ вещей. Первые греческие эпиграммы являются надписями на предметах культового назначения, затем появились посвятельные, еще позднее—надгробные надписи, которые получили широкое распространение сначала в ионийских землях, а вскоре повсеместно. Однако даже тогда, когда эпиграмматическая поэзия прочно вошла в греческую литературу и заняла свое особое место в системе жанров лирической поэзии, присущая ей изначальная анонимность не была преодолена; эпиграммы продолжали оставаться внеавторскими, лишенными примет индивидуализированного личного творчества. Поэтому столь сложна и даже неразрешима проблема атрибуции греческих эпиграмм, столь схематичны образы эпиграмматических поэтов, ничего не сообщающих о себе и своем личном мире.

При всем разнообразии видов греческих эпиграмм, при всем обилии их тем и мотивов, особенно многочисленных в эллинистический период и позднее, начиная с III в. до н. э., сатиричность не входила в число признаков, характеризующих античную греческую эпиграмму. Мало того, сама природа амплификации греческой эпиграмматической поэзии, казалось, препятствовала существованию сатирических надписей.

Подобное заключение вполне соответствует широко распространенному в науке представлению о сатирической эпиграмме как о детище императорского Рима, который, согласно своим традициям, не только усваивал, но и творчески осваивал греческое поэтическое наследие. Марк Валерий Марциал, поэт-эпиграмматист второй половины I в. н. э., считается родоначальником и одновременно классиком сатирической эпиграммы; его обычно называют тем поэтом, в творчестве которого эпиграмма „из стихотворения произвольного жанра... превратилась в меткую насмешливую миниатюру, близкую к современному понятию жанра“.³ Понятие марциаловской „традиции“ или „тенденции“, связанное с новаторскими принципами римского поэта, не вызывает никаких сомнений; на его основе, например, предлагает общую дефиницию эпиграммы один из крупнейших современных специалистов по эпиграфике и эпиграмматическому греческому творчеству Г. Гоммель: эпиграмма „четко ограниченная форма, характеризующаяся краткостью и насмешкой, обусловленная также длительной традицией, преимущественно классической античной, но главным образом Марциалом—образцом для всех эпиграмматических поэтов“⁴.

В какой же степени ощутимы следы насмешки или сатирические элементы в той классической античной эпиграмме, о которой упоминает Гоммель?

Становление греческой классической эпиграммы и ее оформление в литературе в качестве самостоятельного жанра лирики традиция связывает с именем Симонида, уроженца Кеоса. Один из западных Кикладских островов, Кеос имел большое значение в жизни прагреческой и ранней ионийской Эллады. Семья Симонида была наследственно причастна к мусическому искусству. Симонид же прослыл выдающимся мастером мелической и эпиграмматической поэзии. Но деятельность Симонида на поприще эпиграммы аналогична роли Гомера в эпосе, так как эпиграммы, сохранившиеся в книжной и эпиграфической традиции времени Симонида, т. е. конца VI—начала V в., анонимны и лишены каких бы то ни было примет авторской индивидуальности. Первые же свидетельства об авторской деятельности Симонида и упоминания о сборнике его эпиграмм относятся к позднему времени (I в. н. э.). Тем не менее общее число эпиграмм, соотнесенных с именем Симонида, превышает сотню, косвенным же помощником в атрибуции нередко оказывается биографическая традиция, восходящая к апофегматам самого поэта, устным рассказам и анекдотам о нем, которые долго бытовали устно, затем были оформлены по типу Жизнеописаний семерых мудрецов или Истории Эзопса; в IV в. до н. э. они привлекли к себе внимание Аристотеля и перипатетиков⁵. Поэтому даже в античности таинственному и загадочному Гомеру Симонид был противопоставлен как вполне реальная личность; именно его, архаического ионийского поэта, вставшего на пороги классического времени, а оттуда заглянувшего даже в далекую эллинистическую пору, Лессинг метко назвал греческим Вольтером⁶. В псевдоплатоновском диалоге „Гиппарх“ приводится рассказ о том, как молодой, но уже достаточно популярный среди ионийцев поэт прибыл в Афины по приглашению Гиппарха. Этот „старший и мудрейший из Писистратидов... всегда держал при себе Си-

монида Кеосского, прельщая большим жалованием и подарками, и делая это, чтобы, просвещая граждан, укрепить свой авторитет среди них, а их наставить в мудрости...⁴⁷. В Афинах, где уже со времен Солона высказывались претензии на приоритет среди ионийцев, юный Симоид встретился с прославленным в Элладе хоронидасколом Ласом из Гермियोны, которого Писистрат или его наследники пригласили для организации первых в Афинах дифирамбических агонов⁸. Соперничество обоих поэтов-конкурентов настолько запомнилось афинянам, что спустя почти столетие на него ссылаются герои Аристофана, говоря о распри Ласа и Симоида, вошедшей в поговорку (Осы, 1410 сл.). Свидетельства о теме и формах спора отсутствуют. Но традиция называла Ласа изобретателем эристики, искусства словесного состязания. В свою очередь аристофановская ситуация—борьба старика Клеонослава с его противниками—и употребление там же относительно столкновения поэтов Ласа и Симоида термина *ἀντιδιδοσκειν*, которым обычно определяли состязающихся публично драматических или лирических поэтов, позволяют предположить, что столкновение противников проходило в форме публичных персональных обличений. Подобного рода обличения, инвектива, широко представлены как в греческом, так и в мировом фольклоре. Фольклорная инвектива—обязательный компонент тех обрядовых празднеств, в ритуал которых обязательно входят глумления, поношения и т. п. в обстановке общего смеха, особых фольклорных вольностей⁹.

Впервые к народной песенной инвективе в VII в. до н. э. обратился иоонец Архилох и вошел с нею в литературу, сохранив присущую инвективе язвительную персональную насмешку, откровенную обнаженность обличений и ямбо-трохейческие ритмы. Ямбография заняла свое место в лирической поэзии греков (Архилох, Симоид Аморгский, Гиппонакт, Ананий); она же много позднее оказалась¹⁰ одним из важных элементов в создании древнеаттической комедии. Но ошибочно было бы считать, что литературные формы инвективы были ограничены лишь ямбической поэзией, а впоследствии—комедией.

Состязание Симоида и Ласа, например, нашло свой отклик в эпиграмме. В собрании греческих эпиграмм, в той его части, которая реально восходит к недошедшему до нас „Венку“ Мелеагра Гадарского, созданному в начале I в. до н. э., среди тех эпиграмм, где имя Симоида представлено составителем и писцом всей рукописи в X в., помещена посвященная эпиграмма, обращенная к Зевсу. Некие Сос и Соса принесли дар Зевсу Спасителю. Сос—в благодарность за свое спасение, а Соса—за спасение Соса (AP VI 216). Берик, один из первых издателей антологии, предположил, что объектом этой эпиграммы является поэт Лас, имя которого Симоид скрыл в простой криптограмме, удвоив последний слог и в начале слова удлинив его—*Λάσος—Σῶσος*. Этот же самый слог в различных вариантах поэт многократно повторил в обоих гексаметрах: *Σῶσος καὶ Σωσῶ, σῶτερ, σοὶ τόνδ' ἀνέδηκον*. *Σῶσος μὲν σωθεῖς, Σωσῶ δ', ὅτι Σῶσος ἐσώθη*. Соль насмешки и комизм выдумки Симоида были достаточно ясны его современникам и не требовали объяснений. Лас очень гордился своей славой приверженца строгой гармонии, так называемой эолийской или ги-

пердорийской, неукоснительно соблюдаемой им в гимнографии. Даже в поздней античности не могли забыть о двух асвгмических, составленных без единого звука „э“ произведениях Ласа¹¹. Эпиграмму Симонида, ее нарочитым обилием сигм, с обидной для Ласа перелицовкой имени, трудно представить себе безобидной шуткой товарища по профессии, как обычно полагают издатели и исследователи, воспринимая ее с позиций современного читателя. Дальнейшие события в Афинах, связанные с судьбой Симонида, помогут разобраться в этом вопросе.

После падения Писистратидов Симонид покинул Афины; однако спустя некоторое время вернулся вновь. Причем на сей раз он находится среди приверженцев вождя афинской демократии Фемистокла. Наши источники много и подробно описывают разногласия, споры и ожесточенную борьбу различных группировок в Афинах конца VI—начала V в. В условиях указанного времени обращение к персональной инвективе было подсказано самой историей становления афинской демократии, которой в социальном аспекте предшествовали различные институты общинно-родового строя, художественным же субстратом идеологической программы неизменно оставались формы словесного искусства, выработанные в родовом обществе и укоренившиеся в жизни общины. Обличительные песни, которые наши источники характеризуют как *βλασφημία* и *φύλος*, относя их к жанру мелической лирики (*ἄσμα*), сочинял живший в Афинах поэт Тимокреонт Родосский. Фемистокл, как сообщает Плутарх, отвечал своему обидчику в свою очередь в песнях¹². Прямое свидетельство того, что Симонид был вовлечен в эту борьбу на стороне Фемистокла, содержится в антологии эпиграмм; три из них,—безусловно современницы указанных столкновений. В XIII книге Палатинской антологии сохранилось приписанное Симониду двустихие из гексаметра и трохаического тетраметра, пародирующее неизвестный нам гимн Тимокреонта к Гераклу, вероятно, составленный в гексаметрах. Подобного рода пародии были широко распространены в ионийской фольклорной и литературной традиции, типично пародийным был также размер (см. поэму „Маргит“, ряд фрагментов Гишлоакта). В ответном двустихии, сочиненном тем же самым размером, Тимокреонт назвал шутку Симонида „неприятной для себя кеосской чепухой“¹³. Оба эти двустихия не были эпиграммами: они попали в антологию случайно из неизвестного нам трактата о поэтике, откуда их выписал какой-нибудь недостаточно грамотный коллекционер эпиграмм¹⁴. В отличие от них в VII книге антологии среди надгробных метрических надписей имеется эпитафия Тимокреонту, на первый взгляд аналогичная подлинным эпитафиям и даже по своему зачину очень близка к подлинным афинским эпитафиям конца VI—начала V в. до н. э.¹⁵ В антологии ее автором назван Симонид, как анонимную эпитафию ее цитирует Афиней (X 415). Эпитафия состоит из одного двустихия:

Πολλὰ πινὼν καὶ πολλὰ φαγὼν καὶ πολλὰ κάκ' εἰπὼν
ἀνθρώπους κείμαι Τιμοκρίων Ῥόδιος.

„Много я пил, много ел, и на многих хулу возводил я; Нынче вот тут я лежу, родания Тимокреонт“¹⁶.

Покойный, имя которого по традиции перенесено в конец эпиграм-

мы, вместо персонажа героизируемого становится неожиданно комедийным. Он охарактеризован обжорой, пьяницей и клеветником. Комедийная ситуация подчеркивается двусмысленностью единственного глагола, который обычно употребляется в подлинных эпитафиях в значении „лежать“, „покоиться“, реже встречается там же как синоним к εἶμι — „быть“, „находиться“. В данном случае для него более подходит значение „валаться“, „быть брошенным“, которое свойственно этому глаголу, функционирующему в качестве пассивного перфекта к τίθημι. Непосредственно к глаголу примыкает собственное имя покойника, звучащее по контрасту с плавными сондеями первой части пентаметра — в убыстренном дактилическом ритме. Такая шутивная псевдоэпитафия напоминает удачный экспромт, а ее автор может показаться современному читателю неким балагуром-насмешником, позволившим себе злую шутку по адресу Тимокреонта. В науке распространено мнение, что эпитафии с насмешливым содержанием возникли из псевдоэпитафий, которые никогда не были надписями, но в качестве подражаний последним пользовались большой популярностью в книжной поэзии греков. Эпитафия Тимокреонту представляет собой первую известную нам псевдоэпитафию. Содержание ее препятствует видеть в ней подлинную надгробную надпись, но ее цель и значение требуют объяснения, особенно на фоне тех условий актуальной борьбы соперников, в которых она была сочинена.

Эпитафия Тимокреонту, подобно посвятителю надписи Соса и Сосы, — компоненты какого-то публичного действия, своего рода ритуальной игры, наследницы магических действий древнего родового коллектива, собравшегося для подготовки расправы с противником (на охоте, в бою и т. д.). Богатейший материал для типологических сопоставлений содержится в данных этнографии, этнологии, фольклористики и многочисленных прочих науках, изучающих жизнь различных народов на ранних ступенях общественного развития и сохранивших реликты их верований и представлений. Особое место среди последних занимают рудиментарные пережитки древней веры в магическую силу слова и тех условных действий, в которых воспроизводились ожидаемые реальные действия. В комедии Аристофана, например, изображены пародийные похороны* (Лягушки, 167 сл.). В русском обрядовом фольклоре известны похороны Масленицы, Костромы, Кострубоньки, погребения мух, комаров, тараканов, символизирующие победу нового над старым, доброго начала над злым и т. д. Греческий похоронный обряд, сложный и многоступенчатый, завершался установлением надгробной стелы с надписью. Большое количество частных и общественных эпитафий в стихах, собранных и опубликованных В. Пекком (см. прим. 16), подтверждает это, свидетельствуя, что с конца VI в. число эпитафий резко возрастает. Греческая традиция знала многочисленные эпитафии павшим в боях за отчизну, чьим автором считали Симонида. Псевдоэпитафия Тимокреонту могла вполне быть уместной в качестве заключительного акта такой церемонии борьбы с противником или соперником, куда входил также ритуал мнимых похорон. Нам неизвестны подробности борьбы Фемистокла с его противниками. Но есть все основания предполагать, что их идеологическая борьба принимала привычные формы драматизованно-песенной инвективы, в которой символи-

ческие акции умерщвления противника играли важную роль. Однако одним из первых магически-символических актов низложения врага должно было быть лишение последнего расположения божества, так как только лишенный своим покровителем он становился уязвимым для своих противников. Принесение же и посвящение даров богам либо по обету, либо в надежде на ответную милость представляло собой наиболее общую форму активного общения с богами в греческом обществе. Посвящения неизменно сопровождалась надписями. Наряду с настоящими дарами должны были существовать дары мнимые, негативные, т. е. антидары, целью которых было лишение дарителя внимания богов, провоцирование гнева или мести божества. Таким образом, наряду с подлинной посвячительной надписью должна была развиваться параллельно псевдопосвячительная надпись, сопутствующая такому реальному дару, который изначально мыслился оскорбительным для того, кому он предназначался. Такой надписью и была посвячительная эпиграмма *Σοσα* и *Σοσυ*. В ее тексте имеется слово *τόυδ*, по поводу которого было высказано немало догадок и еще больше недоумений. Для тех, кто считал эту эпиграмму только книжной, текст представлялся испорченным, так как в книжных эпиграммах дар всегда определялся (Штадтмюллер, Семенов, Вальц). Однако именно это слово является убедительным аргументом предлагаемого толкования подобных текстов. Церемония расправы с противниками должна была разыгрываться среди посвященных и в данном случае все присутствующие не только видели антидар, приносимый Симонидом от имени Ласа Зевсу, но даже заранее знали его. Поэтому указательное местоимение в вин. пад. ед. ч. „вот этого“ — *τόυδ* — было вполне уместно именно в подобной ситуации. Отсутствие наименования дара — свидетельство подлинности эпиграммы как надписи; в реальности она вполне могла уже отделиться от предмета посвящения, но в сознании присутствующих все еще была неразрывно связана с этим предметом.

Таким образом, происхождение сатирической эпиграммы неотделимо от происхождения, развития и функций инвективной поэзии. А предположение о том, что становление литературной эпиграммы связано с именем Симонида, находит еще одно обоснование в причастии Симонида к сочинению первых по времени известных нам сатирических эпиграмм. Причем греческая традиция связывала с именем Симонида только те виды эпиграмм-надписей на предметах, в форме посвячительных надписей и эпитафий, которые сочинялись в реальных ситуациях с потенциально позитивной целью. С ним же оказалась связанной и другая разновидность надписей, генетически восходящая к примитивной симпатической магии, пережитки которой были очень консервативными в греческом обществе; это были те же самые надписи, но в виреальных ситуациях с потенциально негативной целью. Именно они были родоначальницами всех сатирических эпиграмм.

Подобного типа эпиграммы были функционально тождественны заговорам и заклинаниям. Греческие литературные аналогии последних, представленные в фрагментарно сохранившемся миме Софрона (V в.) и во II идиллии Феокрита, содержат описание неких таинств женской ворожбы.

Где могли разыгрываться те действия, с которыми ассоциировались разобранные эпиграммы, как не в замкнутом мужском содружестве, объединенном единством среды, единством ее задач и целей. Генетически такие содружества восходили к социальным родовым институтам; их состав менялся в зависимости от исторических условий, преобразался во времени, начиная с половозрастных союзов родовых коллективов, кончая социально-политическими группировками „единомышленников“ в первых городах-государствах. „Такого рода объединения, связанные между собой общностью религиозного культового обряда,—указывал И. И. Толстой,—собираются в положенные дни на совместные обеды, сопряженные с жертвенными пирами“¹⁷. Особое место занимал в таком объединении певец, некогда посредник людей и богов, хранитель секретов своего таинственного искусства, но одновременно член данного содружества в пределах рода, племени и гетерии, связанный с ним общностью происхождения, взглядов и целей. Впоследствии сфера деятельности певца выходит за ограниченные пределы, а его искусство (*σοφία*) открывает перед ним ворота сначала одноплеменных, а затем и всех греческих полисов, вводит в среду различных содружеств, налагая на него определенные обязанности, но освобождая от долга, связывающего всех прочих участников на основе их кровнородственных, половозрастных, социальных, имущественных и других привилегий. Отсюда, с одной стороны,—легенды и мифы о похищениях и убийствах прославленных певцов, а с другой,—стремление прежде всего тиранов ввести в свое окружение наиболее популярных певцов с целью упрочения и утверждения своей власти.

Поэтому неприкрытой модернизацией представляются попытки исследователей, преимущественно зарубежных, устанавливать в данном случае аналогии с дворами европейских монархов и сравнивать положение Ивика, Анакреонта, Симонида с положением придворных поэтов. В результате подобного антиисторического подхода к творчеству Симонида во всех специальных и общих работах о нем остается необъяснимым его поведение в Афинах. Действительно, как мог поэт, прибывший по приглашению Гиппарха, сочинить затем эпigramму, в которой прославлялись убийцы Гиппарха? Как мог он воспевать фессалийских тиранов, а вскоре после этого снова в Афинах оказаться среди друзей Фемистокла? Все критерии нового времени неприемлемы для ответа на поставленные вопросы, будем ли мы опираться на современные этические и эстетические нормы, как поступали Шнейдевин, Бергк, Янгхан, Штадтмюллер, Виламовиц и многие другие, или же, следуя за Боура, согласимся, что только удивительное личное мастерство и гениальность помогли Симониду говорить от имени спартиатов в спартанских эпиграммах и преображаться в афинянина в аттических надписях, нигде не обнаруживая себя самого. Этот антиисторичный подход ошибочен в самой своей методологии.

Каждый античный писатель, как и любой античный жанр (генос) могут быть поняты только на основе их собственной системы, тех тенденций ее развития, которые обнаружатся лишь впоследствии. Проще здесь всегда освещается только светом настоящего и будущего. Поэтому целью данной статьи не было раскрытие генезиса эпиграммы на основе

ее возможных antecedентов. Мне было важно показать, как эпитафия в обеих ее традиционных греческих формах—посвятительной надписи и эпитафии—будучи надписью на предмете, вышла за пределы ритуального обихода реальных похорон или молитвенных обращений к богам и предстала перед литературой. Однако отнюдь не скоро и не сразу она порвала со своим прошлым, вошла в литературу и преобразовалась в тот вид поэтического творчества, в котором она стала известна в европейской поэзии. Исследователи греческой античности неоднократно в разных формах выражают сожаления по поводу того, что вряд ли когда-нибудь можно будет определить, по какую сторону границы между фольклором и литературой локализован гомеровский эпос. Греческая эпитаграмма—уникальное явление в античной поэзии, так как она является тем единственным жанром, который представлен во всей своей истории, сначала она очень далека от литературы, затем существует параллельно с литературой и, наконец, обретя автора, с ростом и развитием самосознания последнего, она прочно обосновывается в литературе. При этом нельзя забывать, что все виды будущей эпитаграммы были уже представлены на разных этапах ее развития и по-своему были выражены в ее греческих далеких прообразах. Поэтому, изучая эпитаграмматическую поэзию Нового времени, нельзя игнорировать ее эллинские образцы без риска исказить или же неправильно понять роль и значение внутренних закономерностей каждой национальной литературы.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth cent. B. C.*, Oxford, 1961. M. Guarducci, *Epigrafia Greca I—II*, Roma, 1967—1969. G. Pfohl, *Die ältesten Inschriften der Griechen, Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, VII, 1969, стр. 7—25. Н. А. Чистякова, Древнейшая греческая эпитаграмма, ВДИ, № 4, 1975, стр. 28—40. См. также G. Pfohl, *Bibliographie der griechischen Vers-Inschriften*, Hildesheim, 1964.

² Поэт Ион Самосский поместил свое имя вне основного текста надписи на подножье статуи, посвященной Лисандром в Дельфы после победы при Эгоспотамах. I^op. 57 Diel.

³ Краткая литературная энциклопедия, т. IV, Москва, 1967, „Марциал“; см. также т. VIII, „Эпитаграмма“.

⁴ H. N o m m e l, *Stuttgarter Zeitung* N 217, 19/IX 1964, S. 16. См. также P. Nixon, *Martial and the Modern Epigram*, London, 1927.

⁵ Укажу лишь выборочно отдельные издания и исследования о Симониде, в частности об его деятельности поэта-эпитаграмматиста: *Simonidis Cei carminum reliquiae* ed. F. G. Schneidewin, *Brunsvigae*, 1835; A. A. Junghahn, *De Simonidis Cei epigrammatis quaestiones*, Berlin, 1869; G. Kaibel, *Quaestiones Simonideae*, Rhein. Museum für Philologie 28, 1873, стр. 436—460; Ed. Hester, *Zu den Simonideischen Epigrammen*, *Philologus* 48, 1889, стр. 229—247; A. Hauvette, *De l'authenticité des épiigrammes de Simonide*, Paris, 1896; A. Wilhelm, *Simonideische Gedichte, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institute zu Wien* II. 1899; M. Boas, *De epigrammatis Simonideis commentatio critica*, Groningen, 1905; А. Ф. Семенов, Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии, Нежин, 1912; U. v. Wilamowitz—Möllendorff, *Sappho und Simonides*, Berlin, 1813; G. Christ, *Simonidesstudien* Diss., Zürich, 1941; C. M. Bowra, *Early Greek Elegists*, Cambridge², 1960, стр. 171—203; J. H. Kegel, *Simonides*, Diss., Leiden, 1961.

⁶ Г. Э. Лессинг, Лаокоон, или о границах живописи и поэзии, М., 1957, /
стр. 67.

⁷ Pseudo-Plato, Hipparchus 228 b-d.

⁸ Sud, s. v. *Ἀἰσος*. Poetae melici Graeci ed. D. L. Page, Oxford, 1961, fr. 727-730, далее цитируется PMG NN фрагмента.

⁹ Подробно см. М. М. Бахтин, Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса, М., 1965, его же, Рабле и Гоголь. Искусство слова и народная смеховая культура. Сборник „Вопросы литературы и эстетики“, М., 1975, стр. 484. На античном материале инвективной специально занималась О. М. Фрейденберг (см., например, Происхождение пародии, Ученые записки Тартуского государственного университета. вып. 308, 1973, стр. 490-497; там же имеется перечень ее опубликованных и неопубликованных работ).

¹⁰ И. И. Толстой, Инвективные песни аттического крестьянства в древней комедии, Статьи о фольклоре, М.-Л., 1968, стр. 73 сл.

¹¹ Таковыми были гимн к Деметре и „Кентавр“ упоминаемые Афинеем: —PMG, fr. 702, 704.

¹² Sud, s. v. *Τιμοκρέων*. Plut. Them. XXI сл., где приводится текст обоюдных инвективных песен; Timocreon PMG fr. 730.

¹³ AP XIII 30 и 31. Предположение Г. Бекби, новейшего издателя Anthologia Graeca, что Симонид возможно высмеял Тимокреонта из-за неудачного гексамetra, звучит очень наивно.

¹⁴ P. Wolters, De Constantini Cephalae anthologia, Rheinisches Museum für Philologie, 38, 1883, стр. 113 сл.

¹⁵ AP VII 348, Griechische Vers-Inschriften, herausgegeben von W. Peek, B. I. Grab-Epigramme, Berlin, 1955, NN 1702, 344 etc.

¹⁶ Перевод Л. Булуменау, но с изменением в первой части пентаметра, где переводчик, игнорируя игру значений глагола *κείμαι*, неудачно перевел „лежу в земле“.

¹⁷ И. И. Толстой, Сапфо и тематика ее песен. Статьи о фольклоре, стр. 140.

N. TSCHISTJAKOWA

DIE ENTSTEHUNG DES SPOTTEPIGRAMMS

Zusammenfassung

Alle modernen Epigramme sind in Anlehnung an griechische Vorbilder dieser Art geformt. Aber ein Spottepigramm, das längst mit dem Namen des Römers Martials verbunden ist, kann man schwer im Verhältnis zu einfachen Formen der archaischen griechischen Weih- und Grabsteine auffassen. Das Inschriftsgedicht, d. h. das Epigramm im vollsten Sinne des Wortes, hat an Simonides aus Keos den ersten namhaften Vertreter der Literaturgattung gefunden, trotzdem seine Epigramme noch nicht persönlich waren. Einige einfache traditionelle Formen der mündlichen Kunst, die in Athen am Ende des VI. Jahrhunderts auf neue Art begriffen waren, traten einst hier als der künstlerische Substrat eines ideologischen Programms hervor. Im VII. Jahrhundert werden die rituellen Jamben von Archilochus zur Literatur adoptiert. In ähnlichen Verhältnissen hat Simonides eine Volksüberführung mit ihren magischen Handlungen in die gewöhnliche Grab- und Weihepigrammen übertragen. Die Erscheinung der Antiepigrammen beider Arten führte das Epigramm aus ihren rituellen Quellen hervor, damit es später als ein Spottepigramm in der Literatur erblühte.

საფოსტოს ოკრუგის ფრაგმენტის (1 D.; 5/6 D.) ინტერპრეტაციისათვის

ნანა ტონია

საფოსტოს პოეზიის კვლევას უკანასკნელ ხანებში მიეძღვნა მრავალი ნაშრომი, რომელთა ავტორნი ხშირად ცვლიან ტრადიციულ შეხედულებებს პოეტის შემოქმედების ახლებური ანალიზის საფუძველზე. ეს გარემოება განაპირობა არა მარტო იმან, რომ დროთა განმავლობაში დაიხვეწა ანტიკური პოეზიის კვლევის მეთოდები, წინ წავიდა კლასიკური ფილოლოგია, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, იმან, რომ მკვლევართ დღეს საშუალება ეძლევათ საფოსტოს პოეზიაზე შეიქმნან წარმოდგენა უფრო მეტი ფრაგმენტების გათვალისწინებით, ვიდრე ეს რამოდენიმე ათეული წლის წინ იყო შესაძლებელი. საფოსტოს ახლად აღმოჩენილი ფრაგმენტები მისი პოეზიის სხვადასხვა კუთხით ახლებური გაშუქების საშუალებას იძლევა. ამ მხრივ, განსაკუთრებით დიდი ყურადღება მიექცა საფოსტოს ლექსთა კომპოზიციისა და ავტორის მსოფლმხედველობის საკითხს. მსოფლმხედველობაში, ამ შემთხვევაში, ვგულისხმობთ საფოსტოს წარმოდგენებს ანტიკურ ღმერთებზე, მის დამოკიდებულებას კულტან. რაც შეეხება ფრაგმენტთა კომპოზიციის საკითხს, ბუნებრივია, ახალი ფრაგმენტების აღმოჩენის შედეგად უფრო მეტად ძალგვიძს, დავადგინოთ გარკვეული კანონზომიერებანი და განვსაზღვროთ საფოსტოს სიმღერათა აგებულების თავისებურებანი.

ჩვენი ნაშრომის მიზანია, საფოსტოს ორი ფრაგმენტის ანალიზის საფუძველზე ნათელგვყოთ, თუ რაში გამოიხატება მათი ახლებური ინტერპრეტაცია და წარმოდგინოთ ზოგიერთი საკუთარი დაკვირვება. ეს ორი ფრაგმენტი ჩვენ გარკვეული მოსაზრებით შევარჩიეთ. ერთ შემთხვევაში, საქმე გვაქვს საფოსტოს კარგად ცნობილ სიმღერასთან (1 D.), რომელმაც ერთადერთმა მოაღწია სრულად ჩვენამდე; მეორე შემთხვევაში, — სიმღერასთან (5/6 D.), რომელიც აღმოჩნდა შედარებით მოგვიანებით და რომლის აგებულების საკითხს დღესაც მრავალი გამოკვლევა ეძღვნება. ორივე ეს ფრაგმენტი დაკავშირებულია ერთი ღვთაების — აფროდიტის კულტან და წარმოადგენს პოეტის ღმერთქალისადმი დამოკიდებულების ასახვას ორი სხვადასხვა სიტუაციის ფონზე. და ბოლოს, ამ ფრაგმენტთა აგებულება საშუალებას გვაძლევს ნათლად წარმოვიდგინოთ სიმღერათა იმ ტიპის კომპოზიცია, რომელსაც მეცნიერებაში კლექტიკურს (Σμῦσις ἁλλήλων) უწოდებენ და რომელიც ნათელს ფენს საფოსტოს სიმღერათა იდეურ-კომპოზიციურ ჰომოგენურობას.

ანტიკურ ტრადიციაში გაბატონებული აზრის თანახმად, კლექტიკური ჰიმნები, ისევე როგორც ჰიმნები საერთოდ, ამა თუ იმ ღვთაებისადმი მიძღვნილ რელიგიურ დღესასწაულებზე იმღერებოდა ღვთაებათა განსაზღვრულად. ჩვენამდე მოღწეულ უძველეს ჰიმნებში (იხ. ჰომეროსული ჰიმნები) შეიგრძნობა მათი აგებულებისა და

ხასიათის მკაცრად განსაზღვრული თავისებურება. კომპოზიციის თვალსაზრისით, ისინი სამ ნაწილს მოიცავდნენ: პირველი — შესავალი (πρῶσιμα), სადაც წარმოდგენილი იყო ვედრება — მიმართვა ღვთაებისადმი; მეორე — შემდეგ უშუალოდ მიმართული ზოდა შუა ნაწილი, სადაც გადმოცემული იყო ღვთაების დაბადებისა თუ საგმირო საქმეთა ამბავი (ἀρχηταιλῆαι); და მესამე — ჰიმნი კვლავ ღვთაებისადმი მიმართვითა და რაიმეს ვედრებით მთავრდებოდა. ეს კლასიკური ფორმა აგებულებისა ჰიმნმა შეინარჩუნა ბოლომდე, თუმცა შეიცვალა შინაარსი. III საუკუნის ორატორი მენანდრე ლაოდიკიელი გადმოგვცემდა, რომ კლექტიკურ ჰიმნებში უპირველეს ყოვლისა, ჩამოთვლილი იყო ის ქალაქები და მხარეები, რომლებიც განსაკუთრებით უყვარდათ ღმერთებს, შემდეგ პოეტები მოუხმობდნენ ღვთაებებს იმ ადგილებში, სადაც იმართებოდა მათი კულტისადმი მიძღვნილი ღვთაებადგენილები. აღსანიშნავია, რომ ძირითადად კლექტიკურ-ჰიმნური ფორმით იწერებოდა ის სიმღერები, რომელთაც საკულტო-რელიგიური ხასიათი ჰქონდათ. გვიანი დროის ჰიმნებში გამოიხატა პოეტთა სუბიექტური განწყობილებანი, მათი დამოკიდებულებანი ამა თუ იმ ღვთაებისადმი. კლექტიკურ-ჰიმნური პოეზიის განვითარების ეს თავისებურება მთელი სინათლითა და სრულყოფილებით გამოიხატა საფოს სიმღერებში. ფრ. 1 D.-ში აბსოლუტურად დაცულია კლექტიკურ-ჰიმნური აგებულების პრინციპი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ყოველგვარ რელიგიურობას არის მოკლებული. ამ ჰიმნში დიდი პოეტურობით გამოიხატა საფოს ინტიმური დამოკიდებულება ღვთაებისადმი. ყოველ შემთხვევაში, სიმღერაში არსად არ ჩანს, რომ ღმერთქალის გამოცხადებას რელიგიური ხასიათი ჰქონდეს. სავსებით განსხვავებულია მისგან ფრ. 5/6 D. აქ სიმღერის აგებულების იგივე ფორმა (კლექტიკურ-ჰიმნური) გამოყენებული და იგი იმავე ღვთაებას ეძღვნება. ამ ფრაგმენტს, ფრ. 1 D.-საგან განსხვავებით, აშკარად გამოვლენილი რელიგიურ-რიტუალური ხასიათი აქვს. ამ ორი ფრაგმენტის ანალიზის საფუძველზე ცხადი ხდება საფოს მსოფლმხედველობის ერთი და, ჩვენის აზრით, განმსაზღვრელი თავისებურება — ღვთაებრიობისადმი ლტოლვა, რომელიც დასტურდება ფრ. 1 D.-ში ასახული პოეტისა და ღმერთქალის სიახლოვითა და ინტიმურობით, ყოველგვარი დისტანციის უგულვებელყოფით, ფრ. 5/6 D.-ში წარმოდგენილი ღვთაებადგენილის საკრალურობითა და თავად ღვთაების მონაწილეობით ამ ღვთაებადგენილში. უფრო ნათელი რომ გახდეს ეს აზრი, განვიხილოთ თითოეული ფრაგმენტი ცალ-ცალკე.

ფრ. 1 D. (ტექსტი)

Ποικιλόμορον' ἀθανάτ' Ἀφροδίτα,
 παῖ Δίος δολόπλοκε, λίσσομαι σε,
 μή μ' ἀσαισι μηδ' ὄνιαισι δάμνα,
 πότνια, θῆμον,
 ἀλλὰ τῶδ' ἔλθ' αἶ ποτα κατέρωτα
 ἰὰς ἕμας ἀῖδας αἰοῖσα πήλοι
 ἔκλυες, πάροδος δὲ δῆμον λίποισα
 χρῦστον ἦλმεις
 ἄρμ' ὑπασθεῦξαισα κάλοι δὲ σ' ἄγον
 ἄκεες στροῦμοι περὶ γὰς μελαίνας
 πύκνα δίνεντες πέτρ' ἀπ' ὠράνωθε-
 ρος διὰ μέσσο,
 αἶψα δ' ἐξίκοντο, σὸ δ', ὦ μάκαιρα,
 μειδιαισῖσ' ἀθανάτωι προσώποι
 ἦρε', ὅτι δηῦτε πέπονθα κῶττι
 δηῦτε κάλημμι

κῶπτι μοι μάλιστα θέλω γένεσθαι
 μαινόλαι θύμωι, „τίνα δηῦτε πείθω
 μά σ' ἄγην ἐς σάν φιλότατα; τίς σ', ὦ
 Πάπφ', ἀδικήει;
 καὶ γὰρ αὶ φεύγει, ταχέως διώξει,
 αὶ δὲ δῶρα μὴ δέκετ', ἀλλὰ δώσει,
 αὶ δὲ μὴ φρίει, ταχέως φιλήσει
 κῶπν ἐμέλοισα“.
 ἔλθε μοι καὶ νῦν, χαλέπαν δὲ λῦσον
 ἐκ μερίμναν, ὅσα δὲ μοι τέλεσσαι
 θῦμος ἰμέρρει, τέλεσον, σὺ δ' αὐτὰ
 σύμμαχος ἔσσο.

(სტრიქონთარგმანი)

კრელტახტოვანო, უკვდავო აფროდიტე,
 ზეესის ასულო, ხლართთა მქსოველო, შენ გვევდრები,
 მე ნურც მწუხარებით, ნურც დარდით ნუ დამითრგუნე
 სული, დედოფალო,
 არამედ აქ მოდი, უწინაც ხომ სადმე
 ჩემი ძახილის გამგონეს შორით
 შეგისმენია (ჩემი), დავიტოვებია მამის ოქროს სახლი,
 წამოსულხარ
 ეტლის შემკაზმავი. მოჰყავდი ლამაზ
 და სწრაფ ბელურებს შავ მიწაზე
 ხშირი ფრთების ფარფატით ციდან
 ეთერს გავლით (შუა),
 მსწრაფლ მოაღწევდნენ. შენ კი, ნეტარო,
 მომიღიარე უკვდავი სახით
 მეკითხებოდი: კვლავ რა გადამხდა,
 კვლავ რად ვიხმოვდი,
 და რა მსურდა ყველაზე მეტად რომ მომხდარიყო
 მშფოთვარე სულით, „ვინ დავარწმუნო
 რომ მოიქცეს შენს დობილად? ვინმე მოგეპყრო
 საფო, შენ უსამართლოდ?
 თუ გაგირბის, უმაღ გამოგედევნება,
 თუ საჩუქარს არ იღებს, თავად ვიბოძებს,
 თუ არ უყვარხარ, სწრაფად შეუყვარდები
 რომც არ უნდოდეს“.
 მოდი ახლაც ჩემთან, დამიხსენი მძიმე
 ტანჯვისაგან და რისი აღსრულებაც
 ჩემს სულს სწადია, აღასრულე, შენ კი თავად
 მეკავშირედ მექმენ.

ჰომერი აფროდიტესადმი — ასეთი სახელწოდებით არის ცნობილი ეს სიმღერა ბერძნულ ლირიკაში. საფოს შემოქმედებიდან მან ერთადერთმა მოაღწია სრულად ჩვენამდე. ჭერ კიდევ ანტიკურ ხანაში იგი მიჩნეული იყო ულამაზეს ჰომინად. დიონისე ჰალიკარნასელი (III ს. ძვ.წ.), რომელმაც შემოგვინახა ეს ფრაგმენტი, მიუთითებდა ამ სიმღერის კომპოზიციურ შეკრულობასა და მთლიანობაზე. ¹ ამ ფრაგმენტს, რომელმაც საყოველთაო აღიარება გამოიწვია შემდგომში, დენის პეიჯმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო თავის გამოკვლევაში. ² პეიჯი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ სიმღერას პათოგრაფიული ხასიათი ჰქონდა, რომ ეს იყო Flight of fancy („ფანტაზიის აღმაფრენა“), და რომ სიმღერა დაწერილი იყო „ἄμυος ἄλητοις“-ის

ფორმით. პეიჯი აღნიშნავდა სიმღერის შინაგან პარამონიულობას, რითაც განსაზღვრავდა პოეტის შემოქმედებითი და წარმოსახვითი ხელოვნების სრულყოფილობას.

განსაკუთრებული
შეფასება

ჰიმნი წარმოადგენს ვედრებას ღმერთქალისადმი, რომლის ყოვლისშემძლეობაშიც დაწმუნებულია პოეტი.³ სიმღერა სამ ნაწილს მოიცავს, რომელსაც ასე აღნიშნავენ პირობითად⁴ — 1. მიმართვა; 2. შუა ნაწილი — გახსენება, გამოცხადება; 3. ვედრება. როგორც აღვნიშნეთ, ღვთაებისადმი მიმართვის ეს ფორმა ტრადიციული იყო კლექტიკურ ჰიმნებში.

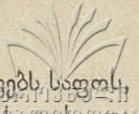
მიმართვის დასაწყისში საფო ტრადიციისა და შესაბამისად აფროდიტეს წარმოადგენს ეპიკური ფორმულებით, თუმცა უარყოფს ამაღლებულ ტონს. პოეტი აფროდიტეს უწოდებს „παισιλοφύνη“ (ტახტიმოხატულო), რითაც მიგვანიშნებს, რომ მისი ღმერთქალი ზის მონატულ ტახტზე და ისეთივე უფლებამოსილია ოლიმპოსზე, როგორც ზევსი და ჰერა. აქვეა მეორე ეპითეტიც — „ἀμύχανε“ (უკვდავო), რაც, აგრეთვე, აფროდიტეს ღვთაებრიობაზე მიუთითებს. ეს აღწერითი მომენტი გრძელდება 14/15 სტრიქონებამდე, რომელიც ზუსტად შუა ნაწილია სიმღერისა. მეორე სტრიქონი აგრძელებს აფროდიტეს დახასიათებას — აქ განსაზღვრულია მისი გენეალოგია — იგი არის ზევსის ასული — „παῖ Διός“, უზენაესი ღვთაების ჩამომავალი; მას შემდეგ, რაც განისაზღვრა აფროდიტეს Aretologia, საფო უწოდებს მას „θεοπλοιοε“ (ხლართთა მქსოველო, გულთამხილაფო). ეს ეპითეტი არ არის დამახასიათებელი ღვთაების კულტისათვის. საფო ამგვარი მიმართვით გამოპყოფს აფროდიტეს ბუნების მეორე — მომხიბვლელსა და ეშმაკურ მხარეს, მისი სიძლიერის სხვაგვარ გამოვლინებას. პოეტი არ უკრთოდა თავისი სურვილებისა და გრძნობების გამოქვლივებას, თავადაც ატარებდა ბუნებაში „θεοπλοιοε“-ის ხასიათს და ამ პოტენციით მის რჩეულ ღვთაებას უთანაბრდებოდა. ეპითეტთა ეს მეორე ტრიადა მთავრდება ვედრებით ღმერთქალისადმი (შუად, ჰომ. ილ. 14,197 და 329). შემდეგ სტრიქონებში ვადმოცემულია ის რეალური სიტუაცია, რის გამოც დაიწერა ეს ჰიმნი — პოეტი დამწუხრებულია და აფროდიტეს მოუხმობს, როგორც πῶτενα ὀάμυαεσα⁵-ს.

სიმღერის შუა ნაწილი, ანუ როგორც მას პირობითად აღვნიშნეთ — გამოცხადება — ყველაზე დიდ ნაწილს მოიცავს (II—IV სტროფებს). სტრ. 5 აგრძელებს წინამავალი სტროფის აზრს: „არამედ აქ მოდი...“ აქ უკვე ქრება დისტანცია პოეტსა და ღვთაებას შორის. მთელს შემდგომ სიტუაციებში, რომელთაც აღნიშნავს პოეტი, მოხსნილია მანძილი მოკვდავსა და უკვდავს შორის. ეს შეიგრძნობა სიმღერის დასაწყის სტრიქონებშივე — მიუხედავად იმისა, რომ საფო ღმერთქალის ზეციურ სამყოფელზე მიუთითებს, მიმართავს ნაცვალსახელით „σε“, რითაც ხაზს უსვამს მათ შორის არსებულ ინტიმურობას.

II — V სტროფებში მოთხრობილია აფროდიტეს უწინდელ მოვლინებათა (Epiphania) შესახებ. საფო გრძნობს, რომ ღმერთქალი მისდამი განსაკუთრებულ სიყვარულსა და სათნობას იჩენს, ამიტომ კვლავაც მოვლის მისგან ხსნასა და იმედს. სიმღერის ამ ნაწილში თანმიმდევრულად არის აღწერილი აფროდიტეს ციო მოვლინების სურათი ასეთი რამ არ არის დამახასიათებელი ბერძნული ლირიკისათვის, თუმცა პარალელები შეიძლება დაიძებნოს ეპოსში.⁶ საფოსთან ცხადი ხდება, რომ პოეტს ბრმად სწამდა მისი ღვთაების რეალური არსებობისა და სიძლიერის, ეს არც არის გასაკვირი. საფოს დროს ბერძნებს გულწრფელად სჯეროდათ, რომ დროდადრო მათ გამოეცხადებოდათ ხოლმე ღმერთები. ასე მაგალითად, პინდარე ვადმოგვცემდა, რომ მან იხილა დელფოსისაკენ მიმავალი გმირი

ალკემონი, პოსეიდონი, ბნელეთიდან მოვლინებული⁶; ბერძნებს სწამდათ, რომ ფილიპიდებმა დაინახეს პანი კილენეს მთაზე არკადიაში 490 წ.⁷ სასვებით ბრძოლაში, რომ საფო ამ ჰიმნში ღმერთქალის რეალურ გამოცხადებას გულსხმობდა. აფროდიტე უწინაც ხშირად მოვლინებია პოეტს მძიმე წუთებში — აღსანიშნავია, რომ საფო ზმნას „*ἔλπιον*“ ხმარობს სხვადასხვა ფორმით, იმისდა შესაბამისად, თუ რისი გადმოცემა სურს — როდესაც სთხოვს ღმერთქალს; ისწრაფოს მისკენ, მიმართავს „*ἔλπιε*“, როდესაც მის უწინდელ მოვლინებათა შესახებ გადმოგვცემს — „*ἦλπιε*“. ამბავთა მთელი თანამიმდევრობა (თუ როგორ აღიოდა ეტლზე აფროდიტე, როგორ მოჰყავდათ იგი ბელუტებს ცათა შუა ფრთების ფარფატით), ორმაგი ელიზია ერთმანეთის მიყოლებით, სიტყვის გადატანა სტრიქონიდან სტრიქონზე (სტრ. 11), ემსახურება ერთ მიზანს — იქმნება ერთგვარი „მუსიკალური ტემპი“⁸, რითაც მართლდება მომდევნო სტრიქონის სიტყვები „*μυῖς μοῦσῶν ἔδνε*“ (სტრ. 13). ამ წამიერობით ხანჯასმულია ღვთაებრივი მოვლინების მომენტები. სტრ. 14-ში პოეტი აგრძელებს I სტროფში დაწყებულ აფროდიტეს დახასიათებას — ღმერთქალი „მშვიდი ღიმილით მოცივაგე უკვდავი სახით“ მიმართავს საფოს. ამ სტრიქონებში (15—18) თავს იჩენს პოეტის შემოქმედებითი ხელოვნების კიდევ ერთი მხარე — ხდება უშუალო და შეუქმნეველი გადასვლა ირიბი თქმიდან პირდაპირში. აფროდიტე ეკითხება საფოს მის მწუხარებათა შესახებ მომდინარე სახით და ამ ღიმილში, როგორც ვარაუდობს პეიჯი, ირონიის მსგავსი გამოკრთის. აფროდიტეს მშვიდი ღიმილი არა მარტო მის კეთილგანწყობას მოგვასწავებს, არამედ იმასაც, თუ რის თქმას აპირებს იგი. ღმერთქალმა იცის, რისთვისაც უხმობენ „შავ მიწაზე“. რამდენჯერმე გამეორებული სიტყვა „*μηῦτε*“ (კვლავ) მიგვანიშნებს, რომ ღმერთქალი უწინაც ხშირად სწყალობდა ხოლმე ამღელვარებულ საფოს.

18—24 სტრიქონებში აფროდიტე მიმართავს საფოს. აქ ხდება 15—18 სტრიქონებში დაწყებული ირიბი თქმის შეუქმნეველი გადასვლა პირდაპირში. 18—24 სტრიქონები სხვადასხვაგვარად იქნა წაკითხული⁹, ჩვენი გაგებით ღვთაება ასე მიმართავს საფოს: „თუ კი გაგიბრბის, თავად გეახლება, თუ არ უყვარხარ, თავად შეგიყვარებს მალე, რომც არ უნდოდეს“. აფროდიტე დარწმუნებულია თავის სიძლიერეში და ამიტომ „ირონიული“ ღიმილით და მოცივაგე სახით განაგრძობს საფოს დამშვიდებას. რა თქმა უნდა, ყოველივე ზემოთ თქმული პოეტის წარმოსახვით შექმნილი სახეებია. ეს არის საფოს ღიმილი, ეს არის სიტყვები, რომელთაც თავად პოეტი ეტყოდა საკუთარ თავს. პეიჯი აღნიშნავს, რომ საფოს ხელოვნებამ შეძლო ჩინებულად წარმოესახა „*self-detachment*“, „*self-criticism*“, „*reflection of intensely ardent emotions*“, „*suppressed fervour and refined sensuality*“.¹⁰ სიმღერის ანალიზი ღრმად გვარწმუნებს იმაში, რომ აქ ყოველ დეტალს აქვს მკაცრად განსაზღვრული მნიშვნელობა, რითაც მიღწეულია უდიდესი პარამონიულობა და სრულყოფილება. სტრ. 18—19 შედარებით რთულად ამოსაკითხი აღმოჩნდა. იმ მრავალ კითხვათ-სხვაობებში¹¹, რომელიც გააჩნია ამ სტრიქონებს, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია სიტყვა „*παιψα*“ — მკვლევართა შორის ჯერ კიდევ არ არის თანხმობა იმის თაობაზე, იგი საკუთარი სახელია — „პეითო“, დარწმუნების ქალღმერთი, თუ ზმნა „გარწმუნებ“. სიმღერის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს აღვნიშნოთ, როგორც უკვე ვთქვით, რომ მასში ყოველ დეტალს აქვს მკაცრად განსაზღვრული მნიშვნელობა. პეითოს, დარწმუნების ღმერთქალის არსებობა სრულიად ზედმეტია სიმღერაში. იგი აღარსად იგულისხმება, სტრიქონთა მიღაც კი. გარდა ამისა, სიმღერა წარმოადგენს მხოლოდ პოეტისა და ღვთაების ურთიერთმიმართვის

ასახვას. აქ არც კი არის მოხსენებული ის მესამე, მთავარი, რომელიც აღეგებს საფოქსის მხოლოდ ნაცვალსახელ — „τίν“—ში იგულისხმება. მოულოდნელია საფოქსის აფროდიტეს შორის მესამე ღვთაების ჩაყენება, მით უმეტეს, რომ პოეტი მხოლოდ სიყვარულის ღვთაებას მიმართავს. სიმღერის შესავალში საფო აფროდიტეს მოუხმობს, რათა შეწყვიტოს მისი სულის დათრგუნვა. ამ შემთხვევაში ღმერთქალი მისთვის არის „πῆναια δάμναισα“. სტრ. 18—19, სადაც აფროდიტე ეუბნება „τίνα δῆψτε παίνυμαι σ' ἄγῃ ἐξ ὀν φίλτατα“ („ვინ დავარწმუნო კვლავ შენთვის დობილად რომ მოიქცეს“), ღმერთქალი კვლავ „πῆναια δάμναισα“—ად არის წარმოდგენილი, მაგრამ ამ შემთხვევაში არა საფოსი, არამედ სხვისი. სიმღერის შემდგომ სტრიქონებშიც მეღვინდება სიყვარულის ღმერთქალის ეს დამთრგუნველი ხასიათი, იგი არ საჭიროებს სხვის ჩარევას თავის „δισπλοიჯ“—ურ თავგადასავლებში. სიმღერის ბოლო სტრიქონებში აფროდიტე ყოვლის მძლეველად არის მიჩნეული პოეტის მიერ, ამიტომაც სთხოვს აღუსრულოს გულის წადილი, „მეოხად ექმნეს“. ყოველივე ეს მიგვანიშნებს იმაზე, რომ აფროდიტე არა დარწმუნებით, არამედ საკუთარი ხელოვნებით მოქმედებს. სტრ. 21—24 ნათლად მიუთითებს იმაზე, რომ არა პეითოს, არამედ აფროდიტეს ძალუძს მხოლოდ საფოს ხსნა. იგი ვითარცა „πῆναια δάμναισα“ პოეტის „φιλουμένη“—ს მოაჯადოებს „ἄσπῃ ἐμῆλυσσῃ“ და ამ სიტყვებში კიდევ ერთხელ ვლინდება აფროდიტეს ძალა¹².

სიმღერის მესამე ნაწილი — ვედრება მხოლოდ ერთ სტროფს მოიცავს. აქ ყოველი სიტყვა ნათლად გვიჩვენებს, თუ რა სურს საფოს. რამდენადაც მისი ღვთაება არის ყოვლის შემძლე, პოეტი მას გულის წადილის აღსრულებას სთხოვს. მაგრამ თუ რას გულისხმობს ამ სიტყვებში „ῥσσῃ δέ μοι τῆλεσσῃ: μῦμος ἰμῆρρε: τῆλεσσῃ“¹³ — ეს მხოლოდ მათ იცინა. თუ აფროდიტე შეისმენს ვედრებას, პოეტი მოისვენებს თავისი „μῆρμυαν“—ისაგან. საფოს სურს, რომ ღმერთქალი მისი მოკავშირე (σῆμαχος) იყოს. ბრძოლასთან დაკავშირებული ეს მეტაფორა არის სიმღერის წერტილი. აფროდიტე ხომ ცნობილია, როგორც „ἄμαχος“ — ღმერთქალი, რომლის დამარცხება შეუძლებელია. საფო კი მას თანამებრძოლობას სთავაზობს. ამ სიტყვით იგი კვლავ ღვთაებრიობისადმი ლტოლვას გამოხატავს.

სიმღერის დასაწყისიდანვე, სადაც პოეტი აფროდიტეს მისი ძალის თანაბარი ეპითეტით (δισπλοიჯ) მოიხსენიებს, მთელს შემდგომ სტრიქონებში, სადაც აფროდიტეს უწინდელ კეთილგანწყობილ მოვლინებათა შესახებ არის გადმოცემული, მზადდება საფუძველი ამ წერტილისათვის. და ჩვენ არ გვიკვირს, როდესაც ერთი შეხედვით, ესოდენ მოულოდნელ დასასრულს ვკითხულობთ. ხდება მოვლენათა შეუმჩნეველი ცვლა, რომელსაც მხოლოდ სიმღერის ბოლოს აღვიქვამთ სრულად¹⁴.

ფრ. 5/6 D (ტექსტი)

[.]
 [.]
 [.] ἄρασθην [. .]
 [.] κατίσ[σ]α
 δεδῶν μοι Κοήτας ἐπ[ὶ τόνδ'] ἔναυλον
 ἄγνω, ὄππ[αι δὴ] χάριεν μὲν ἄλσος
 μαλ[ίστ]αν, βῆμοι δ' ἐνι θυμιάμε —
 νοί[σ]τε λιβανῶτω.

ἐν δ' ἔδωο ψῆχρον κελᾶδει δι' ἦσδων
 μαλίνων, βρόδοισι δὲ παῖς ὁ χῶρος
 ἐσκίασ', αἰθροσμένων δὲ φύλλων
 κῶμα κατάρχει.
 ἐν δὲ λειμῶν ἰππόβοτος τέθαιε
 τιτυρίονοισ' ἀνθεσιν, αἱ δ' ἄηται
 μέλιχα πνέοισι [.]
 [.]
 ἔνθα δὴ σὺ στέμ[ματ'] ἔλοισα, Κύπρι,
 χρυσίαισιν ἐν κλιτικέσσι ἀβρωσ
 ἰμ(με)μείχμενον θαλάισι νέκταρ
 οἰνοχόεισα

(სტრიქონთარგმანი)

.

 ციდან დაბლა . . .

აქ მოდი, კრეტის ამ წმინდა ტაძართან,
 სადაც მშვენიერი ხეივანია (ჭალა)
 ვაშლის ხეთა, სამსხვერპლოები კი ბოლავენ
 საქმეველით.
 გრილი წვიმა (წყალი) ხმაურობს ტოტებს შორის
 ვაძლის ხეებისა, ვარდებით მთელი მიდამო
 დაჩრდილულია, მოცახცახე ფოთლებიდან კი
 თვლენა (ძილი) მოედინება.
 მინდორზე, (სადაც) ცხენების საძოვრებია, ყვავიან
 გაზაფხულის ყვავილები და ნიავი
 სასიამოვნო უბერავს

მოდი აქ, შენ გვირგვინებით თავსაკრი დაწინი, კობრიდა,
 ოქროს თასებში მოხდენილად
 ნექტართან შერეული ხალისი
 ჩამოასხი.

ჩვენთვის დღესდღისობით უცნობია, თუ როგორ იწყება ან მთავრდება ეს სიმღერა. დაუზუსტებელი რჩება მოხსენიება ტერმინისა „კრეტა“: არ არის ნათლად ამოკითხული „ΚΡΗΤΗΣ“ თუ „ΚΡΗΤΑΣ“ და ბოლო სტროფის სიტყვა „ἔνθα“, გაუგებრობას იწვევს აგრეთვე სიტყვა *κατάρχει* (*κατέρρει* და *κατέρρει*) — სხვადასხვა მკვლევარი მას სხვადასხვაგვარად კითხულობს¹⁵). აღმოჩნდა თუ არა ეს ფრაგმენტი¹⁶, დაიწერა მრავალი გამოკვლევა სიმღერის აგებულებისა და გაგების შესახებ. პირველ გამოცემაში ჰიმნის კლექტიკური ფორმიდან გამო-მდინარე სტრ. 5 მიიჩნის სიმღერის შესავალი ნაწილის დასასრულად. Rudolf Pfeiffer-ის აზრით სტრ. 5-ს წინ არაფერი უძღოდა და ეს იყო სიმღერის დასაწყისი¹⁷. ამის შემდეგ გამოითქვა მრავალი საინტერესო მოსაზრება¹⁸, მაგრამ ძირითადად აღიარებულ იქნა მედნე ნორსას წაკითხვა. საინტერესო გამოკვლევა ამ სიმღერას მიუძღვნა ტურინმა¹⁹. მისი აზრით, ამ სიმღერაში გადმოცემულია საფოს რელიგიური მრწამსი, რომელიც განიცდის ორფიკულ-პითაგორული რელიგიის გავლენას, რაც „locus amoenus“-ით გამოიხატა. ტურინმა დეტალურად განიხილა ეს კლექტიკური ჰიმნი და გამოავლინა მისი სიმეტრიული ხასიათი.

შემდეგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ამ ფრაგმენტისა ეკუთვნის Francois Lasserre²⁰-ს. იგი მიუთითებდა ფრ. 5/6 D.-სა და ფ. 1 D.-ს მსგავსებაზე და აღნიშნავდა, რომ მიაკვლია ე. წ. „σχιμα σκαφισον“-ს.

Wolfgang Schadewaldt²¹ თავის ნაშრომში საფოს პოეზიის შესახებ ამ სიმღერის ანალიზისას ძირითადად იცავდა მედია ნორსას აზრს და დასაწყის სტრიქონებს ასე აღადგენდა: „კიპრიდა, მოდი, ისწრაფე ცის სიმაღლიდან (დაბლა დაეშვი. აქ, მე...“ ამით იგი განსაზღვრავდა ადგილსაც და ასახელებდა ღმერთქალს, რაც კლექტიკური ჰიმნის აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა. შადევალდტის აზრით, სიმღერის შესავალი მოიცავდა 1—5 ა სტრ.-ებს; შუა ნაწილი—5 h—16 სტრ.-ებს, ბოლო—სტრ. 17—20. შადევალდტისგან დამოუკიდებლად დაახლოებით იმავე დასკვნამდე მივიდა H. Fränkel²² ერთი წლით გვიან; Gallavotti²³ სიმღერის დასაწყისად მიიჩნევდა სტრ. 5-ს. Bowra²⁴-სთან ეს საკითხები ესოდენ მწვავედ არ არის დაყენებული. მისი ინტერპრეტაცია უფრო ლიტერატურული ხასიათისაა და ტექსტის აგებულებას არ ითვალისწინებს, თუმცა იგი დასაწყის (1—4) სტრიქონებს საესებით არ წარმოადგენს. M. Treu²⁵ და H. Saake²⁶ თავის გამოკვლევებში უპირატესობას ანიჭებენ ტექსტის მედია ნორსასეულ გამოცემას. ჩვენც ამ ძირითად თვალსაზრისს ვიზიარებთ.

სიმღერა წარმოგვიდგენს აფროდიტესადმი მიძღვნილი რელიგიური რიტუალის მომხიბვლელ სურათს. იგი დაწერილია კლექტიკურ-ჰიმნური ფორმით. ჩვეულებრივ, მასში გამოიყოფა სამი ნაწილი: 1. მიმართვა; 2. შუა ნაწილი; 3. ვედრება. სიმღერის დასაწყისი სტრიქონები დაკარგულია, მაგრამ სტრ. 5-ში დასტურდება მიმართვის იმპერატიული ფორმა, რითაც იგი ემსგავსება საფოს 1 D. ფრაგმენტს (შეად. აგრ. „მეპარ მი“ და „მი“). პოეტი სიყვარულის ღმერთქალს იწვევს კრეტაში ტაძართან, სადაც უნდა შესრულდეს მისდამი მიძღვნილი საზეიმო ცერემონიალი. უნდა აღინიშნოს, რომ კრეტაზე აფროდიტეს პატივსაცემად აგებული იყო ორიგინალური ტაძარი. აფროდიტეს თაყვანს სცემდნენ როგორც „Αμφια“-ს და უკავშირებდნენ ყვავილნარებს²⁷, გაზაფხული იყო მისი დრო. ამრიგად, საფომ ამოირჩია დრო და ადგილი, რომელიც შეეფერებოდა მის ღვთაებას. სტრ. 5 უნდა იყოს ჰიმნის პირველი ნაწილის — მიმართვის დასასრული. შუა ნაწილი, რომელიც მოიცავს 5—16 სტრიქონებს, წარმოადგენს ტოპოგრაფიას, იმ ადგილის აღწერას, სადაც უნდა აღსრულდეს რელიგიური რიტუალი, ეს არის სტატიური სურათი პირველ სტრიქონებთან შედარებით, სადაც საუბარია ციდან დაშვებაზე (ἀράνοισεν[...]. ἄασι:σασ). სურათი თანდათან ნაწვევრდება, ხდება უფრო ზუსტი დეტალიზაცია ადგილისა. შემდეგ სტრიქონებში (9—10) იჭრება აკუსტიკური მომენტი („გრილი წვიმა ხმაურობს ვაშლის ხის რტოთა შორის“), რომელსაც ცვლის ისევ სტატიური სურათი („ველად ბალახებს ეფინებათ ვარდების ჩრდილი“), ხოლო სტრ. 11—12-ში, სადაც აღწერილია თუ როგორ ჩამოედინება მღუმარე თვლემა ათრთოლებული ფოთლებიდან, საფო აღწევს სტატიურ და დინამიურ მომენტთა პარამონიას. ალიტერაცია (სტრ. 12) ამ სურათს კიდევ უფრო შთამბეჭდავს ხდის. შემდგომ სტრ. 13—14 კვლავ დინამიური სურათია წარმოდგენილი. მეხუთე სტროფის დასაწყისი ჯერ კიდევ დაუზუსტებელია („Ξυμα δῆ...“ თუ „Ξπαι: δῆ...“), თუმცა ნათელია, რომ იწყება იგი აფროდიტესადმი მიმართვით „მ...“, რითაც მიღწეულია სიმღერის სიმეტრიული ერთიანობა.

სიმღერაში იქმნება ერთგვარი სივრცე. უპირველეს ყოვლისა, მითითებულია აფროდიტეს ზეციურ ადგილ-სამყოფელზე, რის შემდეგაც ლოკალიზებულია ის ადგილი, სადაც უხმობენ ღმერთქალს. სტრ. 20-ში კვლავ გვხვდება ზმნის იმ-

პერატივეული ფობმა, რითაც მიღწეულია კლექტიკურ ჰიმნთათვის დამახასიათებელი სიმეტრია.

სიმღერის დასაწყისში შეინიშნება დაპირისპირება — პოეტი რავს ჯერ ღვთაების სამყოფელს, თუმცა ეს განსაზღვრა დაუკონკრეტებელია — „*ἰσχυροί*“, შემდეგ კი თავის სამყოფელზე მიგვანიშნებს — „*Κρήτας*“. „ვაშლის ხეთა ჭალა“ მიუთითებს სიმღერის მითოლოგიურ ძირებზე. საკულტო ადგილს უკავშირდება მოხსენიება ბომონისა, სადაც ხდება მსხვერპლშეწირვა, შესაძლოა, იქ სრულდებოდა საიდუმლო რიტუალი და საფო მის მეგობრებთან ერთად ამ საიდუმლოებას იყო ზიარებული²⁸. სიმღერის შუა ნაწილში, მესამე სტროფში, წარმოდგენილია ესთეტიკური ფენომენი — ეს არის ჭალის მშვენიერი სურათი. სიმღერის დასაწყისის სტატიურობას თანდათან ცვლის დინამიურობა — პოეტური სახე თანდათან იხვეწება და ხდება სრულყოფილი. კომპოზიციულად მეთე სტრიქონი სიმღერის ცენტრალური ადგილია. იგი გარდამავალი საფეხურია ტოპოგრაფიული მომენტიდან ფსიქიურისაკენ (ძილი და მთვლემარება) — როგორც მიუთითებენ²⁹, ეს არის რელიგიური ფენომენის პოეტური ასახვა. ამ რელიგიურ ფენომენზე სიმღერის დასაწყისი სტრიქონებიც მიგვანიშნებენ („ტაძარი, ჭალა, ვაშლის ხეები“), ფრაგმენტის ყოველ დეტალში აფროდიტეს კულტი მოიაზრება. სტრ. 13, სადაც სიტყვა „*ἰσχυροί*“ არის ამოკითხული, ისევ და ისევ სიყვარულის ღვთაებას უკავშირდება. აღსანიშნავია, რომ აფროდიტეს ჰქონდა ასეთი ეპითეტიც „*Ἀφροδίτη Ἰσχυρομένη*“. კრეტაზე იმ ხანად ძალზე განვითარებული ყოფილა საცხენოსნო ხელოვნება, რაც დამტკიცებულია არქეოლოგიური გათხრების შედეგად³⁰. ცხენი შედიოდა აფროდიტეს კულტის სისტემაში და ამიტომ „*ἔφιππος*“ იყო მისი კიდევ ერთი ეპითეტი³¹. ვაშლი იყო აფროდიტეს ემბლემა — მაგნეზიაში. მეანდროსზე მას თაყვანს სცემდნენ, როგორც „*Ἀφροδίτη μελέαι*“³²—ს. ამ ღვთაებას ჰქონდა კიდევ ასეთი ეპითეტი „*πειριονίς*“ (იხ. სტრ. 14), სახელიდან „*Tityros*“, რაც კუნძულის სახელწოდება ყოფილა³³. როდესაც საფო მოუხმობდა აფროდიტეს, აღწერდა იმ ადგილს, სადაც რელიგიური რიტუალი უნდა შესრულდებოდა. იგი გულისხმობდა, რომ სწორედ ეს ადგილი და ეს დრო სასურველი იქნებოდა მისი ღმერთქალისათვის. სიმღერის ბოლო სტროფი ხსნის აღწერილი სიტუაციის შინაგან არსს. ყველაფერი მოლოდინშია, ღვთაების გამოცხადებას თან მოჰყვება დღესასწაული. ბერძენთა წარმოდგენით, ღმერთების ყოფნა რელიგიურ რიტუალთა შესრულების დროს იყო უმაღლესი ბედნიერებისა და სიხარულის მომნიჭებელი. საფო უფრო შორს მიდის, იგი მოუხმობს აფროდიტეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ იმყოფებოდეს დიდ ზეიმზე, არამედ იმიტომაც, რომ ჩამოასხას ტკბილი ნექტარი ოქროს თასებში. ნექტარი არაფერს უნდა გულისხმობდეს სხვას, გარდა ამ სიტყვის ზუსტი მნიშვნელობისა: ეს არის ღმერთების სასმელი, რომელსაც საფოც და მისი მეგობარი ქალწულებიც უნდა ეზიარონ. ისინი თავის დღესასწაულს ზეიმობენ და ბუნებრივია, სურთ, აფროდიტე, მათი რჩეული ღმერთქალი, მათ შორის იყოს.

ამრიგად, ფრ. 1 D.-სა და ფრ. 5/6 D.-ს იდეურ-მხატვრული და კომპოზიციური ანალიზი ცხადყოფს მათ კლექტიკურ-ჰიმნურ ხასიათს. მათში სრულად აისახა ამ ტიპის სიმღერებისათვის დამახასიათებელი მყარი კომპოზიციური პრინციპები, საფო უდიდესი პოეტური ოსტატობით ახერხებდა კანონიკური ფორმით საკუთარ ემოციათა და ლტოლვათა გადმოცემას. ამ ფრაგმენტებში მთელი სრულყოფილებით გამოვლინდა საფოს მსოფლმხედველობის განსაზღვრელი თავისებურება — მისი ლტოლვა ღვთაებრიობისადმი. ფრ. 5/6 D.-ში, რომელსაც ჭეშმარიტად რელიგიურ-რიტუალური ხასიათი აქვს, საფო მის ღვთაებას მოუწოდებდა

იმ ადგილისაკენ, სადაც ხდებოდა საზეიმო ცერემონიის აღსრულება. დღესასწაულის სიმშვენიერე და ილუმინაცია, ღვთაების კეთილგანწყობილება და თანამონაწილეობა რელიგიური რიტუალის სრულყოფილებას განაპირობებდნენ. საფოთლეული უბრალოებით უხმობდა კიპრიდას, რამეთუ სურდა, ღვთაება, რომელიც მისთვის ესოდენ ახლობელი და სათაყვანებელი იყო, ზეიმის მონაწილე, და არა დამსწრე ყოფილიყო. ის ფაქტი, რომ აფროდიტეს, რომელსაც ეძღვნებოდა ეს რიტუალი, თავად უნდა მიეღო მონაწილეობა დიდ ზეიმში, და რომ ამას ესოდენი უშუალოებით მოითხოვდა საფო, მიუთითებს ღვთაებასა და პოეტს შორის დისტანციის უგულვებელყოფაზე. უფრო სრულყოფილად ეს სიანლოვე ღმერთქალთან გამოიხატა ფრ. 1 D.-ში, სადაც პოეტის აზრები ყოფითობიდან თანდათან მიემართებოდა ოლიმპიური დიდებულებისაკენ, გარდასულ დღეთა მოგონებიდან — საზეიმო დაპირებისაკენ, ვედრებიდან ღვთაებრიობამდე ამბლებსაკენ. მით უმეტეს, რომ საფოს თავადაც ღრმად სწამდა საკუთარი პოეზიის სიძლიერისა და ნიჭის ზებუნებრიობის, რასაც ნათელყოფს ჩვენამდე მოღწეული გადმოცემა³⁴ „თუ როგორ იქაინიდა იგი ვილაც ქალების წინაშე:

მუზათ მარგუნეს ჭეშმარიტი ბედნიერება,
მოგვეცემა ოდეს, დავიწყებას არ მიეცემა
სახელი ჩემი“.

შ ე ნ ი შ მ ნ ე ბ ი

1. Dion. Hal. comp. 173—9
2. D. Page, Sappho and Alcaeus. An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry, 1959.
3. შეად. აქილევსის ვედრება ზევსისადმი, როდესაც პატროკლე მიდის საომრად, ჰომ. ილ. 16, 233—8. (პარალელები ობ. H. Saake, Zur Kunst Sapphos, München, 1971).
4. H. Saake, Zur Kunst Sapphos, München, 1971, გვ. 42.
5. შეად. ჰომ. ილ. 1, 194, ოდ. 16, 161.
6. პინდ. პით. ოდა 8, 56—60. პინდ. ოლ. ოდა 1, 71, შეად. ოლ. 6, 61.
7. ჰეროდ. 6, 105.
8. H. Saake დასახ. ნაშრ., გვ. 67, შენ. 132.
9. H. Saake დასახ. ნაშრ. გვ. 54.
10. Page, კომ. 110.
11. ობ. Saake დასახ. ნაშრ. გვ. 54.
12. შეად. ჰომ. ილ. 6, 165.
13. შეად. ჰომ. ილ. 14, 195—196.
14. ჰიმნი აფროდიტესადმი ნათელს ჰვენს საფოსთვის დამახასიათებელ სიმღერათა კომპოზიციას. პ. სააკეს დასახელებულ გამოკვლევაში (გვ. 50) წარმოდგენილია ასეთი სქემა:

სტრ. 1—2 a	a (აფროდიტე)
სტრ. 2 b	b (საფო)
სტრ. 3—9a	a
სტრ. 9 b—13 a	c ₁ (ეტლი)
სტრ. 13 b—15 a	a
სტრ. 15 b—18 a	b
სტრ. 18 b—19 a	a
სტრ. 19 b—24	c ₂ (უცნობი)
სტრ. 25—26 a	a
სტრ. 26 b—27 a	b
სტრ. 27b—28	a

სიმღერაში ორჯერ აღნიშნული უცხო (C₁, C₂) მოტივთა შორის სიმეტრიულად შეორდება/ აფროდიტესა და საფოს (a—b—a) ურთიერთმიმართების სურათები.

თარგმანი
საქართველოს
საბჭოთაო საზოგადოება

15. M. Treu, Sappho, München, 1968⁴, გვ. 149.
16. Annali della R. Scuola Normale Superiore Universitaria di Pisa. Serie 2. Lettere e Storia e Filologia. Vol. 6 (1957) Fasc. 1—2, p. 8—15, Bologna, 1937. Norsa, Medea, (Saffo, Ostraco di Saffo e Ptol. Tempo). Versi di Saffo in un ostrakon del sec. II A. C., გვ. 8.
17. ob. Philologus 92 (1937) 117..
18. Theander, Philologus, 92 (1937), Matthiessen, Gymnasium 64 (1957) 554; Schubart, Hermes 73 (1938) 297; Siegman, Hermes 76 (1941) 422; A. R. Burn, The Lyric Age of Greece (1960) 234.
19. Turyn, TAPhA 73 (1942) 308; Matthiesen, Gymnasium 64, 1957, 556.
20. Lasserre, Mus. Helv. 5, 1948, 15; J. M. Milne, Hermes 71, 1936, 126.
21. Schadewaldt, Sappho, 1950, 78..; Theiler-Von der Mühl. Mus. Helv. 3, 1948, 22..
22. Gallavotti, Saffo e Alceo I. 1962³, გვ. 26.
23. Fränkel, H. Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums, 1962.
24. Bowra, Greek Lyric Poetry, 1961².
25. M. Treu, Sappho, München, 1968⁴.
26. H. Saake, Zur Kunst Sapphos, München, 1971.
27. ჰესიოდ. "Ανθει... καὶ Ἀφροδίτη παρὰ Κνωσός.
28. Preller, Gr. Myth, 1. c. 358, § 283
29. Saake, დასახ. ნაშრ. გვ. 98.
30. RE სტატიები "Pferd" და "Kreta".
31. Bowra, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.
32. Bowra, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.
33. Saake, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.
34. საფო, ფრ. 76.

Н. М. ТОНИА

К ВОПРОСУ ОБ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДВУХ ФРАГМЕНТОВ САПФО

Резюме

В статье дается попытка интерпретации двух фрагментов (1 D., 5/6 D.) Сапфо на основе новейших исследований, внесших определенные изменения в традиционную трактовку стихотворений греческой поэтессы. Один из этих фрагментов—известный уже с давних времен „Гимн к Афродите“, другой же, обнаруженный сравнительно поздно—культовая песня, посвященная тому же божеству. Характер отношения поэта к божеству раскрывается на фоне двух различных ситуаций. Идеино-художественный и композиционный анализ фрагментов выявляет их кликико-гимнографический характер. В них, несмотря на использование традиционных композиционных принципов, характерных для песни данного типа, Сапфо удается весьма оригинально, индивидуально и неканоническим образом передать свои отношения к культу, свое стремление к божественности.

ZUR FRAGE DER INTERPRETATION ZWEIER FRAGMENTE
(1 D. 5/6 D.) VON SAPPHO

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wird ein Versuch gemacht, zwei Fragmente von Sappho nach dem neuesten Stand der Forschung zu interpretieren, durch die sich in der traditionellen Auslesung der Gedichte der griechischer Dichterin ein bestimmter Wandel vollzogen hat. Einer dieser Fragmente—„Das Gebet an Aphrodite“—ist schon lange bekannt, das andere—ein Kultlied—ist derselben Göttin gewidmet und wurde verhältnismäßig spät entdeckt. Der Charakter der Verhaltensweise der Dichterin zur Göttin zeigt sich in zwei verschiedenen Situationen. Die Analyse des Ideengutes und des künstlerischen Wertes sowie der Komposition der Fragmente deckt ihren kletisch-hymnographischen Charakter auf. Trotz der Anwendung der traditionellen Kompositionsprinzipien, die für die Lieder solcher Art kennzeichnend sind, gelingt es Sappho in diesen Gedichten ihr Verhältnis zum Kult, ihr Streben nach Göttlichkeit individuell und nicht kanonisch wiederzugeben.

მენანდრის ახლად აღმოჩენილი კომედიები

მენანდ ვსაკაძე

უკანასკნელი წლების აღმოჩენებს არც ერთი ბერძენი მწერლისათვის არ ჰქონია ისეთი დიდი მნიშვნელობა, როგორც მენანდრესათვის. 1957 წლამდე ცნობილი არ იყო მენანდრეს არც ერთი სრულად შემონახული კომედია და, უწინდებურად, ახალი ატიკური კომედიის თავისებურებების, კერძოდ კი, მენანდრეს შემოქმედების შესწავლისათვის აუცილებელი ხდებოდა რომელიმე მიმზადებულების — პლაეტესა და ტერენტიუსის პიესების გათვალისწინება. ფაქტიურად, XX ს. დასაწყისამდე მენანდრე სრულიად უცნობი იყო მკითხველთათვის. მენანდრეს პიესებიდან შემორჩენილი მცირეოდენი ფრაგმენტებით შეუძლებელი იყო „ახალი კომედიის ვარსკვლავის“ სათანადოდ შეფასება. მხოლოდ 1905 წ. ანტიკურ ქალაქ აფროდიტოპოლისის გათხრებისას იურისტის, ფლავიოს დიოსკოროსის სანღში გუსტავ ლეფევრმა იმპერიის ხანის იურიდიული აქტებით საგვე ქოთანი იპოვა, რომელსაც ზედ პაპირუსის ფურცლები ეფარა. ამ ფურცლებზე (ახ. წ. V ს.) მენანდრეს ხუთი კომედიის მნიშვნელოვანი ფრაგმენტები აღმოჩნდა: — 'Επιτραπεινας „სამედიკატორო სასამართლო“, დაახლოებით 700 სტრიქონი, Περικειραμένη „მოჭრილი ნაწნავი“ 460 სტრ., Σαμία „სამოსელი ქალი“ 327 სტრ., Ἐραξ „გმირი“, დაახლოებით 100 სტრ. და კიდევ ერთი კომედიის ნაწილი, რომლის სახელიც დადგენილი არ არის. აღმოჩენილი კომედიები გამოაქვეყნა ლეფევრმა 1907 წ. კაიროში¹. ამ Codex Cairensis კრიტიკული გამოცემები ეკუთვნით ა. კერტესა² და გ. წერეთელს³.

1957 წელს შვეიცარიელმა კოლექციონერმა ბოდმერმა ალექსანდრიის ბაზრობაზე შეიძინა მენანდრეს კომედიის Δύσχιλις „დისკოლოსი“ პაპირუსზე დაწერილი სრული ტექსტი (დაახლ. 1000 სტრ.). სულ მოკლე ხანში მომზადდა „დისკოლოსის“ მრავალი გამოცემა, გამოქვეყნდა გამოკვლევები. ამ კომედიას, რომელმაც გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა მენანდრეს შემოქმედებაზე, მოჰყვა ახალი აღმოჩენები:

1964 წ. კომედიის Σιχάσιως „სიკიონელი“ იმდენად ვრცელი ფრაგმენტები, რომ ხერხდება პიესის მთელი შინაარსის აღდგენა.

1965 წ. Μισοίμενις „შეძულებული“ — ფრაგმენტები.

1968 წ. Δίξ Ἐξαπατών „ორჯერ მოტყუებული“ და Καρχηδόνιως „კართაგენელი“ — მომცრო ნაწყვეტები.

1969 წ. ბოდმერის კოლექციიდან კიდევ ორი კომედიის Ἄσπις „ფარი“ და Σαμία „სამოსელი ქალი“ მნიშვნელოვანი ფრაგმენტები (ახ. წ. III ს. პაპირუსის

1 21, 2 22, 3 23 აქ და შემდგომ ვუთითებთ გამოყენებულ ლიტერატურაში დასახელებული ნაშრომის ნომერს.

ამ კოდექსში „სამოსელი ქალი“ წინ უსწრებს „დისკოლოს“, „ფარი“ კი მის დღეს მას).

1971 წ. Φάσμα „მოჩვენება“ — მცირე ნაწყვეტი.

1972 წ. ინგლისელმა მეცნიერმა სანდბახმა კრიტიკულად გამოსცა მენანდრეს კომედიების ყველა მეტად თუ ნაკლებად მნიშვნელოვანი ფრაგმენტი. სახელდობრ:

Ἄσπιδ	„ფარი“	544 სტრ.
Γεωργός	„მიწის მუშა“	100 სტრ.
Δύσκολος	„დისკოლოსი“	970 სტრ.
Δις Ἐξάπατων	„ორჯერ მოტყუებული“	113 სტრ.
Ἐπιτρέποντες	„სამედიატორო სასამართლო“	1131 სტრ.
Ἦρωδ	„გმირი“	97 სტრ.
Θεοφορουμένη	„შერისხული“	19 სტრ.
Καρχηδόνιος	„კართაგენელი“	40 სტრ.
Κισσαριστής	„კითარისტი“	35—101 სტრ.
Κόλαξ	„მლიქვნელი“	დაახლ. 132 სტრ. (გამოტოვებული)
Κωνειάξιμους	„თავის მომწამლეული“	20 სტრ.
Μισοήμενος	„შეძლებული“	465 სტრ. (გამოტოვებული)
Περιαιρωμένη	„მოჭრილი ნაწნავი“	1026 სტრ.
Περυσία	„პერინთელი ქალი“	22 სტრ.
Σαμία	„სამოსელი ქალი“	737 სტრ.
Σικωσίνος	„სიკიონელი“	420 სტრ.
Φάσμα	„მოჩვენება“	107 სტრ.

აგრეთვე გაურკვეველი, სხვადასხვა ავტორთან შემორჩენილი ფრაგმენტები და მენანდრეს სახელით ცნობილ კომედიათა სრული ნუსხა.

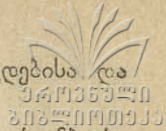
სანდბახის ამ ფუნდამენტალურმა გამოცემამ შესაძლებელი გახადა კომედიების დეტალურად შესწავლა, v. 1-ს ხასიათისა და მენანდრეს შემოქმედების საეტიკის ღრმად და საფუძვლიანად გაგება.

ჩვენი იზანია, აღნიშნული გამოცემისა და უახლეს გამოკვლევათა საფუძველზე წარმოვადგინოთ ახლად აღმოჩენილ უმნიშვნელოვანეს კომედიათა მოკლე მიმოხილვა. ეს არის, ფაქტიურად, პირველი ცდა საბჭოთა კლასიკურ ფილოლოგიაში მენანდრეს უკანასკნელ წლებში აღმოჩენილ კომედიათა და ფრაგმენტთა ერთიანი მიმოხილვისა, ამდენად იგი არ იქნება დაზღვეული ხარვეზებისაგან და არ აქვს სისრულის პრეტენზია. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ ყურადღებას არ შევაჩერებთ იმ კომედიებზე, რომელთა დეტალური განხილვა მოცემულია გ. წერეთლის, ს. ყაუხჩიშვილის ბერძნული ლიტერატურის ისტორიასა და რუსულ ენაზე გამოცემულ მრავალ სახელმძღვანელოში.

როგორც ცნობილია, კომედია „დისკოლოსი“⁴, მენანდრეს ერთადერთი სრულად მოღწეული კომედიაა. იგი ძლიერ განსხვავდება სხვა პიესებისაგან როგორც სიუჟეტის განვითარებით, ასევე დრამატურგიული ხერხების გამოყენებითაც. „დისკოლოსი“ სრულიად თავისებურად გამოიყურება ახალი კომედიის ერთფეროვან, სტანდარტულ ფონზე. აქ ვერ შეგხვდებით ახალი ატიკური კომედიისათვის დამა-

⁴ 6, 8, 9.

ხასიათებელ ვერც ქალიშვილზე ძალადობისა და ვერც ბავშვის მიღებისა და კვლავ აღიარების მოტივს.

პიესა იწყება პანის გამოსვლით, რომელიც გვამცნობს უკვე მომხდარ ამბავს: ყველას მოძულე, უხასიათო მოხუცმა გლენმა კნემონმა ცოლად შეირთო შვილიანი ქვრივი, მაგრამ ვერც მას შეეგუა. ქალიშვილის დაბადების შემდეგ, ქვრივი იძულებული გახდა გადასულიყო კნემონის მეზობლად მდგარ სახლში ვაჟსა და მონასთან ერთად, ყველაფრით უკმაყოფილო კნემონი კი დარჩა ქალიშვილისა და მისი გადის ანაბარა. პანი აქვე აღნიშნავს კნემონის ქალიშვილის სათხოვბას და არ მალავს, რომ მან შეახვედრა სანადიროდ წამოსული მდიდარი ვაჟი სოსტრატე ქალიშვილს და შეყვარებული სოსტრატეც ადგილს ვეღარ პოულობს.

პროლოგში ღმერთი, ჩვეულების საწინააღმდეგოდ, არაფერს ამბობს მოსალოდნელ ამბებზე. ამრიგად, პირველად, მენანდრეს მაყურებელმა არ იცის როგორ განვითარდება მოქმედება, მენანდრეს კი შესაძლებლობა ეძლევა სრულიად უჩვეულო, მოულოდნელი ეფექტების გამოყენების.

და მართლაც, ახალი ატიკური კომედიის სტანდარტულ განვითარებას მიჩვეული მაყურებელი, მენანდრეს დრამატურგიული ნიჭის წყალობით, მოულოდნელობის წინაშე დგება. სოსტრატეს მიერ კნემონთან ქალიშვილის ხელის სათხოვნელად გაგზავნილი მონა ნაცემი ბრუნდება. ახლა მაყურებელი საქმის მოგვარებას ასეთ ამბებში გამოცდილ პარასიტ ხაირეასაგან მოელის, მაგრამ მოხუცის კუშტი ხასიათით დაშინებული პარასიტი საქმეს ხვალისათვის გადადებს, „ხვალ“ კი კომედიას არა აქვს და პარასიტი, ყველა აქამდე ცნობილ პიესაში ვაჟის — მთავარი გმირის — დამხმარე, სამუდამოდ ტოვებს სცენას. სოსტრატესაც და მაყურებელსაც მხოლოდ მოხერხებულ მონა გეტას იმედილა რჩებათ, მაგრამ გეტა სოსტრატეს დედას წაჰყოლია მორიგი მსხვერპლშეწირვისათვის. გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილი სოსტრატე მოულოდნელად ეცნობა ქალიშვილის ძმას გორგიას და ახლა მისგან მოელის დახმარებას, მაგრამ მოხუცს ვერაფერ ვერ ეკარება და აქ ხდება ახალი კომედიისათვის არა მარტო მოულოდნელი, არამედ უჩვეულო გარდასახვაც. კნემონის ყურადღების მისაქცევად ქალაქელი სოსტრატე იცვამს ცხვრის ტყავს და მინდორში გადის სამუშაოდ. მაყურებელს ამ შეხვედრის დიდი იმედი აქვს, მაგრამ იგი კვლავ ტყუილება. კნემონი არ გამოდის გარეთ, სოსტრატე კი სულ ამოდ იღვამს წელეებზე ფეხს.

მხოლოდ შემთხვევა გამოუჩნდება სოსტრატეს დამხმარედ. იგი გორგიასთან ერთად გადაარჩენს ჭაში ჩავარდნილ კნემონს. ნირწამსდარი მოხუცი ხვდება მართოდ ცხოვრების უაზრობას და სთხოვს ვერს, გორგიას, დედასთან ერთად მასთან გადმოვიდეს საცხოვრებლად, აიღოს ქონების ნახევარი, ნახევარი კი დას გაატანოს მზითვად და გაათხოვოს. ყველაფერი მშვიდობიანად მთავრდება. სოსტრატე თხოულობს კნემონის ქალიშვილს, თავის დას კი გორგიაზე ათხოვებს.

კომედიის ფინალი წარმოადგენს კნემონის „გამახარავების“ სცენას. შინ მარტოდ დარჩენილ კნემონს მონა გეტა და მზარეული არ ასვენებენ, სთხოვენ ქვებს, ჯამს, ხალიჩას, გადასაფარებელს და თავგაბეზრებულ კნემონს ბოლოს ტაძარში შეყვანაზეც კი ითანხმებენ. კომედია მთავრდება ჩირაღდნებიანი, გვირგვინებიანი პროცესიით და ქალღმერთისადმი გამარჯვების თხოვნით:

„როგორც იხილეთ,
დავამარცხეთ კუშტი მოხუცო,
ერთხმად დაცხეთ ტაში,
ყმაწვილებო, ბავშვებო, მამაკაცებო,
დაე, სიცილის მოყვარული, კეთილშობილი
ქალწული ნიკე მულამ გეგარვიდეს“ (965-970).

მენანდრეს ამ კომედიაში გვხვდება ახალი ატიკური კომედიისათვის სრულიად უჩვეულო მთელი რიგი ნიშნები. ასე მაგალითად, ქალიშვილი, წინააღმდეგ ტრადიციისა, თავისუფალი ათენელია, ცხოვრობს მამასთან და მონაწილეობასაც კი იღებს მოქმედებაში. ასევე ახალია ვაჟის დამოუკიდებლად მოქმედება ტრადიციული დამხმარეების—მონისა და პარასიტის გარეშე. ყველაზე უფრო საინტერესო კომედიის პროლოგია, საიდანაც მაყურებელი ვერ იგებს პიესის შემდგომი განვითარების გზებს და მოულოდნელობა ხდება კომიზმის უმნიშვნელოვანესი წყარო. მენანდრე ოსტატურად ხლართავს ინტრიგის ქსელს, რითაც მოქმედების თანამიმდევრობასა და ერთიანობას აღწევს.

კომედიის სათაურის Δύσχιλις-ის გადმოთარგმნა დაკავშირებულია მთელ რიგ სიზნელებთან, რადგან თარგმანი „ბრაზიანი“, „აუტანელი“, „ადამიანთმოძულე“, „ბუზღუნა“ ვერ გამოხატავს ბერძნული სათაურის რაობას. Δύσχιλις სახეობაა ადამიანი ზღარბისა, რომელიც მუდამ მზადაა სუსხიანი თავდაცვისათვის. კაცთმოძულე, მობუზღუნე, მარტოხელა, ახირებული კაცის სახეს, რომელიც თავის თავსა და სხვებსაც სიცოცხლეს უმწარებს, ჰყავს თავისი ლიტერატურული წინაპარი. უკვე ძველ კომედიებში, ასე მაგ, ფრინიქეს Μονότροπις-ში (414 წ.). გვხვდება ვანდეგილის სახე. ანტიფანეს კომედია Τιμάν⁵ კი გვაფიქრებინებს, რომ კნემონის ხასიათის ზოგი შტრიხი ტიმონისაგან უნდა მოდიოდეს. მაგრამ კნემონი მენანდრეს საკუთარი ქმნილებაა, ტიპური ატიკელი გლეხი, რომელსაც გაჭირვება ბევრი უნახავს, სიკეთე კი არა. კნემონის ხასიათის განვითარება ჩვენს თვალწინ მიმდინარეობს. უემური, ხარბი ატიკელი გლეხი კომედიის დამამთავრებელ „გამასხარავების“ სცენაში მოტეხილი, დაჯანბნილი, სიბრალულის აღმძვრელი მოხუცოლაა. ჭაში ჩავარდნის შემდეგ გარდატეხა ხდება კნემონის ხასიათში. მას უბრუნდება ადამიანებისადმი რწმენა, ღმობიერი ხდება ოჯახის წევრების მიმართ, აღარ უშლის ხელს ახალგაზრდების ბედნიერებას. კნემონს თვალი აეხილა, მიხვდა თავის შეცდომას, მაგრამ სავესებით შინაც არ შეიცვალა. იგი ისევ ის კნემონია თავისი ჯიუტი მე-თი, ესაა მხოლოდ, წინააღმდეგობის გაწევის უნარი დაეკარგა. მას ისევ მარტო დარჩენა სურს, ერთგულ მსახურსაც კი იცილებს თავიდან და ისიც იძულებულია დაემორჩილოს კნემონის შეუდრეკელ ხასიათს (τροπίος ἄμαχος).

„დისკოლოსი“ ერთი ხასიათის კომედიაა, ყველაზე სრულყოფილად აქ კნემონის სახეა გახსნილი. რაც შეეხება სოსტრატესა და გორგიას, ისინი რიტორული პირები უფრო არიან, ვიდრე ნამდვილი ხასიათები. უფრო სრულად, დამაჯერებლად, თითქოსდა ერთი შეხედვით სრულიად უმნიშვნელო დეტალებში მკლავნდება მფორეხარისხოვანი პერსონაჟების დიდი სიმართლით დახატული სახეები. ასე მაგალითად: მდიდარი, უსაქმური ცრუმორწმუნე სოსტრატეს დედა, მატყუარა პარასიტი ხაირეა, ტრაბახა მზარეული სიკონი.

საინტერესოა პროლოგში გამოყვანილი ღმერთის, პანის მიმართვა მაყურებლებისადმი: „წარმოიდგინეთ, რომ ეს ადგილი არის ფილე ატიკაში, საიდანაც მე გამოვედი კი—ნიმფათა სახელგანთქმული ტაძარი“ და ა. შ. აქ მენანდრე წარმოგვიდგება, როგორც დახვეწილი გემოვნების მქონე თეატრალური პირობითობის ოსტატურად გამომყენებელი დრამატურგი, რომელიც მშვენივრად ახერხებს დამაჯერებლად განავითაროს კომედიის ინტრიგა, ამასთანავე, მაყურებლის ყურადღება გადაიტანოს ადამიანის ხასიათის უფაქიზესი ნიუანსების გადმოცემაზე.

„დისკოლოსიდან“ ირკვევა, რომ მენანდრესათვის უცხო არ ყოფილა გრო-

ტესკი. კნემონის „გამასხარავების“ სცენა სატირულ-კარიკატურული ხასიათისა და სრულდება მუსიკის აკომპანემენტის თანხლებით (რაც ახალი ატიკური კომპოზიციისათვის პირველად დამოწმებული მოვლენაა) და ცეკვით. მენანდრეს, დრამატურგის, დიდ დამახუტრებად უნდა ჩაითვალოს ყოველი პერსონაჟის სცენაზე გამოსვლისა და გასვლის დროულობა. ძალზედ მნიშვნელოვანია ამ პიესისა და, საერთოდ, მენანდრეს სტილისათვის დამახასიათებელი მეტყველების ინდივიდუალიზაცია. სხვადასხვანაირად ლაპარაკობენ მენანდრესთან სხვადასხვა სოციალური მდგომარეობის, ხასიათისა და განვითარების გმირები.

ამრიგად, როგორც დავინახეთ, „დისკოლოსი“ ახალი ატიკური კომედიის ძალზე თამამი ექსპერიმენტია, რომელმაც მშვენივრად გაუძლო გამოცდას და გამარჯვებაც კი იხეიმა 316 წ. ლენებზე, დიონისეს საპატივეცემულოდ გამართულ ზეიმზე.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი „დისკოლოსის“ შემდეგ როგორც ახალი ტექსტის სილიდით, ასევე ლიტერატურული თვალსაზრისით, არის კომედიის Σιχαιωνιδ⁶ „სიკიონელი“-ს ფრაგმენტები. გვხვდება ამ კომედიის მეორე სათაურიც Σιχαιωνισი „სიკიონელები“.

1901—1902 წწ. ფაუმას სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ფრანგული არქეოლოგიური სკოლის დავალებით წარმოებულ გათხრებისას პიერ ჟუგემ აღმოაჩინა სასოფლო დასახლების ნაშთი და სამარხი, ასობით მუშით. ბევრი მუშია დაფარული იყო ტილოდან, პალმის ბოჭკოებიდან დამზადებული სამოსითა და პაპირუსის ფურცლებით. ჟუგემ გამოაქვეყნა ამ პაპირუსებზე შემორჩენილი ტექსტი, მათ შორის შვიდი ნაწყვეტი უცნობი კომედიიდან, რომელსაც იგი მენანდრესეულად მიიჩნევდა. შემდეგდროინდელ ახალ ატიკურ კომედიათა ფრაგმენტების კრებულებში ეს ნაწყვეტები შედიოდა, როგორც უცნობი ავტორის უცნობი პიესიდან ამოღებული ფრაგმენტები. მხოლოდ 60-იან წლებში ანდრე ბატაილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული მუშაობის შედეგად ნაპოვნი იქნა კომედიის სათაურის, ავტორისა და ლექსთა რაოდენობის აღმნიშვნელი პიესის დამამთავრებელი სვეტი. ასე აღმოჩნდა მენანდრეს კომედიის „სიკიონელი“ პაპირუსი. არც ჩვენთვის ცნობილი ანტიკური კატალოგები, არც მენანდრეს რჩეულის გამოცემები, არც კომედიური ციტატების კრებულები არ იცნობენ ამ პიესას. ეს გვაფიქრებინებს კომედიის „სიკიონელი“-ს ნაკლებ პოპულარობაზე გვიან ანტიკურ ხანაში. ერთადერთ ცნობას „სიკიონელზე“ ვხვდებით ჩვ. წ. II ს. ეპისტოლოგრაფოსს ალკიფრონთან. კომედიის „სიკიონელი“-ს პაპირუსი მენანდრეს უძველეს ხელნაწერს წარმოადგენს, იგი თარიღდება ძვ. წ. III ს.-ის უკანასკნელი მე-სამედით.

მიუხედავად ტექსტთან დაკავშირებული სიძნელებისა (რეპლიკების გამოუყოფელობა, პროსოდის ნიშნების უქონლობა, ორთოგრაფიული შეცდომები, დაზიანებული პაპირუსი), ხერხდება კომედიის მთელი შინაარსის აღდგენა.

პროლოგის მრავალსიტყვაობიდან ჩანს, რომ მას ამბობდა არა ღვთაება, არამედ რომელიმე ალეგორიული ფიგურა, მაგრამ იწყებოდა პიესა ამ ფიგურის გამოსვლით, თუ მას უძღოდა რაიმე სცენა, როგორც ეს მენანდრესთან ვხვდებოდა, ამის დადგენა შეუძლებელია.

პროლოგში ლაპარაკია სამ ტყვედ ჩაყარდნისზე—გოგონაზე, მონასა და მოხუც ქალზე. მოხუცი დამპყრობლებმა გაუწვეს, გოგონა ფილუმენე და მონა დრომონი კი წაიყვანეს მონათა ბაზარზე, სადაც ისინი იყიდა პატიოსანმა და მდიდარმა სიკიონელმა მეთაურმა სტრატოფანემ. სწორედ მის სახელს ატარებს კომე-

⁶ 10, 7, 20.

დიაც. სიკიონელი მებრძოლი სტრატოფანე ჩამოვიდა ათენში და დასახლდა ელევსინში, სადაც კომედიის მოქმედება ვითარდება. პარასიტი თერონი და მისი საყვარელი მალთაქე სტრატოფანესთან ერთად ცხოვრობენ. მონათა ბაზაზე ფილუმენეს, რომელიც წარმოშობით ათენელი მოქალაქეა, სტრატოფანე ზრდის. სიკიონელ მეთაურს უყვარს ფილუმენე და მისი ცოლად შერთვა სწადია. ამისთვის კი აუცილებელია მონას დაუბრუნონ ათენის მოქალაქეობა. ერთი შეხედვით არაფერია ამაზე ადვილი, რომ დაუბრუნონ ფილუმენე კიხესიას—ქალიშვილის მამას, რომელიც დრომონს კარგად ახსოვს. მაგრამ ეს დაკავშირებულია რიგ დაბრკოლებებთან. ჯერ ერთი,—კიხესიამ მიატოვა თავისი ღემი და ცხოვრობს ელევსინში, სადაც მისი პოვნა არც თუ ისე ადვილია, მეორეც—სტრატოფანესათვის ფილუმენეს ათენელ მოქალაქედ აღიარება ახალ დაბრკოლებას ქმნის—ათენელი მოქალაქე არ მიყვება ცოლად უცხოშარულს, თავის მხრივ, უცხოშარულსაც ამისთვის სასტიკი სასჯელი მოელის. მაგრამ სტრატოფანეს გეგმები განუხორციელებელი იქნებოდა, მას იმედი რომ არ ჰქონოდა თავისი ათენური წარმოშობა დაედასტურებინა. და აი, ბრუნდება სტრატოფანეს მიერ თავის სახლში, სიკიონში გაგზავნილი მონა პირია, რომელსაც სამწუხარო ამბავი მოაქვს: გარდაცვლილა სტრატოფანეს დედობილი და სტრატოფანეს ვინაობის აღმნიშვნელ წერილთან ერთად დაუტოვებია „გამოცნობისათვის“ აუცილებელი ნიშნები. სტრატოფანეს იმედი მართლდება—იგი ათენელი მოქალაქეა.

IV მოქმ. დასაწყისი წარმოადგენს პოლიტიკურ დისკუსიას არისტოკრატ სმიკრინესა და დემოკრატ კიხესიას შორის. ისინი ინტერესით უსმენენ მესამე მოხუცს, რომელიც ელევსინის პროპილეებთან მომხდარ ფილუმენეს მოქალაქედ აღიარების ამბავს ყვება. ფილუმენე და სტრატოფანე ბედნიერდებიან. თერონ-მალთაქეს სიყვარულიც ქორწილით გვირგვინდება. ამას გვაფიქრებინებს პარასიტისათვის დამახასიათებელი მუქი ფერის სამოსის თეთრით შეცვლა, რაც ალბათ ქორწილის დროს ხდებოდა.

„სიკიონელი“ მთავრდება ატიკური კომედიისათვის დამახასიათებელი ჩირად ნებანი პროცესით, თაიგულებითა და, „დისკოლოსიდან“ უკვე ცნობილი, მიმართვის ფორმულით გამარჯვების ქალღმერთისადმი, რომლის კეთილგანწყობილების იმედიც აქვს პოეტს.

ჩვენ შევიჩერდებით კომედია „სიკიონელის“ მხოლოდ ორ საყურადღებო მომენტზე, რომელიც ყველაზე უფრო საინტერესო და მნიშვნელოვანია სიხლის თვალსაზრისით. 1. პროპილეებთან მომხდარი ამბის გადმოცემა მოხუცის თხრობა მოითხოვდა ვირტუოზულ სცენურ შესრულებას. მსახიობს უნდა გადმოეცა მრავალხმიანობა მის მიერ წარმოდგენილი მოქმედი პირებისა და შეკრებილთა მრავალფეროვანი რეაქციაც. აქ უდავოდ შეინიშნება კავშირი მიმებთან, რომლებიც ინტონაციით, ტანის მოძრაობით გადმოსცემდნენ ერთი ან რამდენიმე პერსონაჟის ხასიათს. 2. კომედია „სიკიონელი“ სცილდება ყოფითობის ჩარჩოებს, მასში დაუფარავად აისახება მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენები (IV მოქ.). ამდენად, ახალი ატიკური კომედიის აპოლიტიკურობის საყოველთაოდ აღიარებული აზრი „სიკიონელის“ მიხედვით საეჭვოდ ხდება. ამ კომედიაში მენანდრეს შემოქმედების ახალი, მნიშვნელოვანი მხარე დაგვანახა და კიდევ ერთხელ დაგვარწმუნა მის დრამატურგიულ ოსტატობაში.

კომედია Μισοκμειδης⁷ „შეძლებული“ სხვა სათაურითაც *Μισοκμειδης* „თრასონიდე“ გვხვდება. პიესის არაერთგზის დამოწმება ჯერ კიდევ იმპერიის ხანაში ამ კომედიისა და, საერთოდ, მენანდრეს პოპულარობაზე უნდა მიუთითებდეს.

⁷ 14, 20, 24

ტექსტი ძლიერ დაზიანებულია, მაგრამ ძირითადი მოტივის გაცემა მაინც ხერხდება: ჯარისკაც თრასონიდეს უყვარს თავისი ტყვე გოგონა კრატეა, მაგრამ არ სურს ბატონის უფლება გამოიყენოს და ძალით დაიმორჩილოს იგი, კრატეას თანაგრძნობას ელოდება. გოგონას კი თრასონიდე თავისი ძმის მკვლეელი ჰგონია და მისი სახელის გავრცელებაც არ სურს. იმედგადაწურული ჯარისკაცი თავის მოკვლაზე ფიქრობს, მაგრამ მონა გეტა ხელს უშლის მის განზრახვას—ფეხდაფეხ დასდევს, ყველა იარაღს უშლავს. კრატეა კი თავისუფალი აღმოჩნდება—თავის მამა დემეას პოულობს. მონა გეტას მონოლოგიდან ვიგებთ, რომ დემეა წინააღმდეგია კრატეასა და თრასონიდეს ქორწინებისა, მაგრამ V მოქ. დასასრულს იგი ათხოვებს თავის ქალიშვილს კაცზე, რომელიც მხოლოდ თრასონიდე შეიძლება იყოს. კომედია მთავრდება ტრადიციული ქორწილით.

ამ კომედიაში ეფექტები კულმინაციამდე აღწევს. როცა მონა გეტა შეამჩნევს, მის მონოლოგს ვიღაც უსმენს, დრამატულ თხრობაზე გადადის. ეს მახვილგონივრული გადასვლა ქმნის დახვეწილი კომიზმის ეფექტთა მთელ კასკადს, რომელიც მენანდრეს დრამატული ტექნიკის სრულყოფილებას მოწმობს.

„შეიშლებულში“, ისევე როგორც მენანდრეს სხვა კომედიებში, არეულობანი ისეთ კონფლიქტებს ქმნიან, რომლებიც აუცილებლად უნდა გადაიჭრას, სწორედ, ამ არეულობის შექმნისა და გადაჭრის განხორციელებაში ჩანს მენანდრეს ნიჭი და გემოვნება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მთავარი მოქმედი პირის თრასონიდეს ხასიათის ყოველმხრივი გახსნის უბაღლო ოსტატობა. ელინისტურ ლიტერატურაში ანელა მოიძებნოს თრასონიდესავით მგრძობიარე, ღრმა სულიერი განცდების მქონე დიდი სიძლიერით დახატული შეყვარებულის სახე.

ბოდმერის პაპირუსი კომედიის *Σαμιά*⁸ „სამოსელი ქალი“ 723 სტრ. გვაწვდის. 327 სტრ. უკვე კაიროს პაპირუსიდან იყო ცნობილი. ვგვხვდება კომედიის მეორე სათაურიც—*Κηδέα* „სისხლით არა ნათესავი“.

ფრავშენტებიდან კომედიის შინაარსი მოკლედ ასე აღდგება: მდიდარ დემეას სამოსელ ჰეტერა ქრისიდასაგან ეყოლება ბავშვი, რომელიც მალე იღუპება. ქრისიდას დემეას შვილობილ მოსხიონისა და მეზობელ გოგონა პლანგოს უკანონოდ შობილი ჩვილი აპყავს გასაზრდელად, რათა ახალგაზრდებს მამების რისხვა ააცილოს თავიდან. მამები კი ამ დროს პონტოს არიან სამოგზაუროდ და იქ შვილების ქორწინებაზე თანხმდებიან. ათენს დაბრუნებული დემეა ბავშვის მამად თვლის თავს, მაგრამ შემთხვევით იგებს, რომ ბავშვის მამა მოსხიონია. განრისხებული დემეა ქრისიდას დებს ბრალს თავის შვილობილთან სამარცხენო კავშირში და ბავშვთან ერთად შინიდან აძევენს. მათ მეზობელი ნიკერატოსი—პლანგოს მამა შეიკედლებს. მაგრამ ახლა ნიკერატოსი ხდება გაუგებრობის მსხვერპლი, ვერ ახერხებს თავისი ოჯახის არეულობაში კარგად გარკვევას და ჯავრს ქრისიდაზე იყრის, საცემრად მისდევს. ქრისიდასა და ბავშვს დემეა უკან იბრუნებს. მან უკვე გაიგო სიმართლე მოსხიონისაგან და თავად დამშვიდებული გამძვინვარებულ ნიკერატოსს უფრო აღიზიანებს და ამით ერთობა. ახალგაზრდების ქორწილისათვის მზადება კი გრძელდება. მაგრამ ბოლო მოქმედებაში ღრმად შეურაცხყოფილი მოსხიონი, რომელსაც დემეამ ასეთი სიმდაბლე დასწამა, მოსურვებს მამობილს ბოდში მოახდენინოს და ომში წასვლის ცრუ სამზადისს იწყებს, მაგრამ როგორც ჩანს, ყველაფერი კარგად ეწყობა და კომედია ქორწილით მთავრდება.

ლესკის აზრით „სამია“ მენანდრეს ჩვენთვის ხელმისაწვდომ პიესათაგან ყვე-

⁸ 11, 12, 13

ლაზე საყურადღებოა, აქ τὰχῆ⁹ თავის ნებაზე არ ატრიალებს ადამიანებს. ყველა არეულობა და გართულება, რითაც „სამია“ განსაკუთრებით მდიდარია, უკმარისობის ნარეობს მოქმედ პირთა ხასიათებისაგან, მათი კულახდილობის წინაშე შიშის, მოჩვენებითი ინტერესისა და ნაჩქარევი დასკვნებისაგან¹⁰. მახვილგონივრული დიალოგები, ხალასი იუმორი, პერსონაჟთა ღრმად დამუშავებული ხასიათები და მხოლოდ ამ კომედიისათვის დამახასიათებელი სხვა ნიშნები „სამიას“ მნიშვნელოვან ადგილს აკუთვნებს მენანდრეს შემოქმედებაში.

კომედია Ἄσπινჯ¹¹ „ფარის“ ნახევარ ტექსტზე მეტი მოგვეპოვება ამჟამად. Comedia Florentin-ად ცნობილი 85 ლექსი ბოდმერის პაპირუსზე „ფარის“ ნაწილი აღმოჩნდა.

კომედია იწყება მონა დაოსის გამოსვლით, რომელსაც ომში დაღუპული თავისი ბატონის კლეოსტრატოსის ფარი მოაქვს. მას ტყვეები მოჰყვებიან ნადავლით. დაოსისა და კლეოსტრატოსის უფროსი ბიძის სმიკრინეს დიალოგიდან ვიგებთ, რომ კლეოსტრატოსი ომში წასულა თავისი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და დისტევის მზითვის დასაგროვებლად. მონა დაოსიც თან ხლებია. ბრძოლის ველიდან კლეოსტრატოსს დაოსი ნადავლით შინ გამოუგზავნია. დაოსი მხოლოდ მეოთხე დღეს ბრუნდება თავის პატრონთან, მაგრამ თვალწინ შემზარავი სურათი წარმოუდგება—ბრძოლის ველი მოფენილია დამახინჯებული, გასიებული გვამებით, რომელთაც კაცი ვეღარ გაარჩევს. დაოსი უპატრონოდ დაგდებულ ნაცნობ ფარს შეწინააღმდეგებს და თავის პატრონს დაღუპულად მიიჩნევს, მაგრამ სინამდვილეში კლეოსტრატოსი ცოცხალია.

კლეოსტრატოსის და, უმცროსმა ბიძამ, ხაირესტრატოსმა შეიკედლა. ხაირესტრატოსი თავის ცოლთან, ქალიშვილსა და გერ ხაირეასთან ერთად სმიკრინეს მეზობლად ცხოვრობს. გოგონა ხაირეას უნდა წაჰყვეს ცოლად, მაგრამ მისი ნადავლის მიღების შემდეგ გამდიდრებულ გოგონას შერთვას ხარბი ბიძა სმიკრინე მოსურვებს (ბერძნული მეძვიდრეობის წესით, უპატრონოდ დარჩენილის მეურვეობა უფროს ბიძას ეკისრება).

II მოქ-ში ერთმანეთს ეჯახება ორი განსხვავებული ხასიათის ძმა. სმიკრინე, რომლის მხარეზეც კანონია, დაჟინებით ისწრაფვის გოგონა შეერთოს ცოლად. ხაირესტრატოსი კი ახალგაზრდების უფლებისა და ადამიანური გადაწყვეტილების დაცვას ცდილობს, მაგრამ უშედეგოდ. ხაირეა და ხაირესტრატოსი სასოწარკვეთილებლაში არიან ჩავარდნილი. მონა დაოსი ურჩევს მათ ხაირესტრატოსის სიკვდილი მოიგონონ, ხაირესტრატოსის ქალიშვილმა კი, როგორც მდიდარმა მემკვიდრემ, მიიტყუოს ხარბი სმიკრინე. მაშინ სმიკრინე კლეოსტრატოსის დას სიამოვნებით დაუთმობს სხვას, ე. ი. ხაირეას. ვარაუდი მართლდება. მოდის ყალბ დორიულ დიალექტზე მოლაპარაკე ცრუ ექიმი და ხაირესტრატოსს მკვდრად აცხადებს. სმიკრინე ანკენს წამოეგება და კლეოსტრატოსის დას ხაირეას უთმობს. ბრუნდება კლეოსტრატოსიც და, როგორც ჩანს, ყველაფერი კარგად მთავრდება. კომედიის დასასრულს ორი წყვილია წარმოდგენილი—კლეოსტრატოსი და ხაირესტრატოსის ქალიშვილი და ხაირეასი და შინდაბრუნებულის და.

ამ კომედიაში განსაკუთრებით ნათლად წარმოგვიჩინა მენანდრესეული შემოქმედების მრავალფეროვნება. აქ პირველად შეგვხვდა მენანდრეს კომედიებისათვის

⁹ ბედი, შემთხვევა, ბედნიერება, ნება-მენანდრეს კომედიების (საერთოდ ელინისტური ლიტერატურის) ღვათაბა.

¹⁰ 21, 736

¹¹ 15, 17

უჩვეულო გამოუსწორებელ არამზადა სმიკრინეს სახე, რომლის სიხარბის, ავკაცობის დასახატავდაც მენანდრე საღებავებს არ ეშურებს. აღსანიშნავია აგრეთვე „ფარში“ გამოყვანილ მონათა მკვეთრად დიფერენცირებული სახეები, რომლებშიც შემდგომი განვითარება ჰპოვეს მოლიერის, გოლდონის, ბომარშეს კომედიებში.

კომედიიდან *Καρχηδόνιος* „კართაგენელი“¹² მხოლოდ 60 სტრ. შემოგვრჩა. მიუხედავად ტექსტის სიმცირისა, სიუჟეტის მთავარი მოტივის დადგენა მაინც ხერხდება: მონა ეკითხება მგზავრს ვინაობას. მგზავრმა ისე სრულყოფილად უნდა წარმოადგინოს თავისი პიროვნება, თითქოს მოქალაქეობის უფლების დამდგენ სახელმწიფო კომისიას აბარებს გამოცდას. მისი დედა კართაგენის მხედართმთავარ ჰამილკარის შვილია. ამ კომედიის ინტრიგა მგზავრის მოქალაქეობრივი უფლების გამორკვევას ეხება, რასაც, როგორც ჩანს, ქორწილი უნდა მოჰყვეს. ამით ეს პიესაც უკვე ცნობილ ნიმუშებს უკავშირდება.

კომედია *Φάσμα* „მოჩვენება“¹³ ძლიერ ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი. პიესის შინაარსი ასეთია: ერთ ქალს გათხოვებამდე შეეძინა გოგონა, რომელიც მეზობელ სახლში იზრდება. სამლოცველოდ შენიღბული გამოტყენილი კედლის საშუალებით დედა და შვილი ფარულად ხვდებიან ერთმანეთს. ქალის გერი ფეილია დაინახავს გოგონას, მოჩვენებად მიიჩნევს მას და შეუყვარდება. დამატებით ცნობას კომედიის შესახებ ვიგებთ „მენანდრეს ვილის“ მოზაიკიდან, რომელზედაც გამოხატულია II მოქ. სურათი — მეზობელი სახლის კედლის ხერელიდან გამოდის გოგონა, როგორც მოჩვენება, და მას შეყვარებულის შამა დაინახავს.

კომედია *Θεοφορισμύχη* „შერისხული“¹⁴ მხოლოდ 19 სტრიქონმა მოაღწია. აი ყოველივე, რისი გავებაც ხერხდება ამ მცირეოდენი ფრაგმენტიდან: გოგონა ბებიას ორგიებზე მიჰყავს, იქ გოგონა თვალთმაქცობს. ბოლოს იგი მაინც აღწევს შეყვარებულთან შეერთებას. ამ კომედიის სცენაც „მენანდრეს ვილის“ მოზაიკაზეა გამოხატული — ახალგაზრდა ბიჭის მამა აღფრთოვანებით ადევნებს თვალს ორგიასტულ ცეკვას.

გარდა სცენებისა კომედიებიდან „შეშლილი“ და „მოჩვენება“ 1961—1962 წწ. ლესბოსზე გათხრილ „მენანდრეს ვილაში“ აღმოჩნდა მოზაიკით მოხატული სცენები მენანდრეს კიდევ ათი კომედიიდან, მენანდრეს პორტრეტი და მუზა თალიას გამოსახულება. ეს მოზაიკა ჩვ. წ. III ს. თარიღდება. სცენების მინაწერები ასახელებენ არა მარტო პიესათა სათაურებს, არამედ აღნიშნავენ მოქმედებებსა და პერსონაჟთა სახელებსაც¹⁵. ასე მაგალითად:

„სამედიატორო სისამართლო“ — მოხუცი სმიკრინე მენანდრისა და მწყემსის კამათს წყვეტს.

„სამოსელი ქალი“ — ცოფმორეული დემეა, რომლის დაწყენარებასაც ამოდ ცდილობს მზარეული, აძევებს ქრისიდას ბავშვით.

„შექლებული“ — V მოქმედება. სურათზე არაა სახელები მიწერილი, ამიტომ ძნელდება ვინაობის დადგენა იმ პერსონაჟისა, რომელიც ყელსახვევით დახრჩობას იმუქრება. იგი ან გამოგდებული შეყვარებული თრასონიდია, ან მისი მონა გეტა, რომელიც კრატეისა და მის მამას თრასონიდეს (თავისი ბატონის) თავის მოკვლის ცდას წარმოუდგენს. „მენანდრეს ვილაში“ გვხვდება სხვა სცენათა გამოხატულებანიც კომედიებიდან („ქალები საუზმობისას“, „ყელსახვევი“, „მესაჭეები“, „ხანჯალი“, „მესენიელი ქალები“), რომელთა შინაარსები ჩვენთვის უცნობია.

ჩვენ მოკლედ მიმოვიხილეთ მენანდრეს ახლად აღმოჩენილი კომედიები და

¹² 17, 20, 24 ¹³ 17, 24 ¹⁴ 1, 3.

¹⁵ 20, 3 (ამ მოზაიკების რეპროდუქციებიათურთ)

ფრაგმენტები, რომლებმაც მნიშვნელოვნად გაამდიდრეს ჩვენი ცოდნა ახალი ატი-
კური კომედიის სპეციფიკის შესახებ და დავანახეს მენანდრეს შემოქმედების ბუნ-
დი ახალი მხარე.

ლიტერატურა

გამოცემა:

1. Menandri reliquiae selectae, Recensuit F. H. Sandbach, Oxford classical Texts, 1972.

თარგმანები:

2. Менандр Комедии; Герод., Мимиамбы, Москва, 1964.
3. Menander. Stücke. Verlag Philipp Reclam jung, Leipzig, 1975.
4. Menander. Dyskolos. Griechisch und deutsch hrsg. M. Treu Tusculum-Bücherei, 1961.
5. Menandro la Samia. Presentata e tradotta da italo Gallo. Salerno: Libreria inter-naz. editrice. 1973.

სამეცნიერო ლიტერატურა:

6. Тронский И. М. Новооткрытая комедия Менандра „Угрюмец“, ВДИ, 1960. 4. 564—67.
7. Тронский И. М. „Сикионец“ Менандра, ВДИ, 1966, 4., 55—63.
8. Menander; Dyskolos. Kommentar v. Franz Stoessl. Paderborn: Schöning, 1965.
9. C. Austin: Menander Dyskolos ZPE 14. 1974, 320.
10. R. Merkelbach: Menandrea 1. Über d. Handlung d. Silkyonios.
2. Nachlese z. Text d. Dyskolos, Mus Helv 23, 1966 172—185.
11. Horst—Dieter Blume: Menanders Samia. Interpretation. Darmstadt: Wiss. Buch-ges. 1974.
12. R. Merkelbach. Zum Schluß der Samia. ZP p 3, 1968.
13. Hans Joachim Mette. Moschion ó kósmios, Hermes 97. 1969, 432—439.
14. Winfried Bühler. Ein neuer Vers aus Menanders Misumenos. Hermes 94, 1966, 410—413.
15. Johannes Th. Kakridis. Zu Menanders Aspis Hermes 100, 1972, 489—491.
16. H. J. Mette. Der heutige Menander (insbesondere für die Jahre 1955—1965), Lustrum 10, 1965 (1966), 5—211.
17. H. J. Mette. Menander 1966—1973. Lustrum 16, 1971—72, 5—80.
18. Reinhardt Udo, Mythologische Beispiele in der Neuen Komödie (Menander, Plau-tus, Terenz). Mainz, 1974.
19. W. Schmid. Menanders „Dyskolos und Timonlegende“, Rhein. Mus. 102, 1950, 157-20.
20. Kurt Treu, Menander. Das Altertum, 1974, 4.
21. Lefebvre, Fragments d'un manuscrit de Menandre (Le Caire, 1907).
22. V. Koerte, Menandrea ex papyris et membra nis vetustissimis Lipsiae 1910
23. Г. Ф. Церетели, Новые комедии Менандра. Юрьевъ 1914

დაწვრილებითი მიმოხილვა:

24. A. Lesky, Geschichte der griechischen Literatur, 1971³, თავი Die neue Komödie 33. 717—750. იქვე დაწვრილებითი ზიბლიოგრაფია.

М. Л. ПХАКАДЗЕ

НОВОНАЙДЕННЫЕ КОМЕДИИ МЕНАНДРА

Резюме

В 1957 г. была опубликована единственная сохранившаяся полностью комедия Менандра Δύσκολος „Брюзга“. Затем последовал непрерывный

поток новых фрагментов Менандра. В 1972 г. Сандбах осуществил критическое издание всех дошедших до нас фрагментов комедий Менандра.

На основе данного издания и новейших исследований по Менандру в статье дается краткий обзор новонайденных комедий, значительно обогативших наши знания о характере *véα*, показавших новые стороны творчества великого греческого комедиографа.

M. PCHAKADSE

DIE NEUGEFUNDENEN KOMÖDIEN MENANDERS

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Jahre 1957 wurde die einzige vollständig erhaltene Komödie Menanders (Der Menschenfeind) veröffentlicht. Dann folgte ein ununterbrochener Strom der neuen Fragmente Menanders. Im Jahre 1972 gab Sandbach alle erhaltenen Fragmente der Komödien Menanders heraus.

Auf Grund dieser Ausgabe und der neuesten Untersuchungen wird im Artikel kurzer Überblick der neugefundenen Komödien gegeben, die unsere Kenntnisse über den Charakter *véα* bedeutend bereicherten und uns die Werke des großen griechischen Komödiendichters von neuen Seiten zeigten.

ПАПИРОЛОГИЯ В СССР И ОБЗОР ХРАНЯЩИХСЯ В МУЗЕЯХ МОСКВЫ, ЛЕНИНГРАДА И ТИФЛИСА КОЛЛЕКЦИЙ ПАПИРУСОВ *

Г. Ф. Ц Е Р Е Т Е Л И

Началоположником развития в СССР папирологии, иначе говоря, науки, изучающей греческие и латинские памятники письменности, начертанные на папирусе, является ныне покойный академик и профессор Петербургского университета В. К. Ернштедт. Им в 1887 г. был издан в России первый греческий папирус из небольшой коллекции Петербургской Публичной библиотеки, коллекции, приобретенной еще в 1857 г. и оставшейся с тех пор не затронутой ни одним из русских ученых. За этим изданием в 1891 г. последовала исполненная тем же Ернштедтом публикация другого папируса из той же коллекции, известного в науке под названием „вещего“. Это название объясняется тем, что в папирусе, содержащем каталог книг какого-то ученого III в. н. э., упомянута среди книг „Афинская полития“ Аристотеля, еще не бывшая достоянием науки в то время, когда упомянул о ней наш папирус, попав в 1856 г. в Россию.

Как это всегда бывает, нужен был первый толчок. Публикации В. К. Ернштедта пробудили в России дремлющий интерес к папирологии, к этой еще в конце XIX в. сравнительно юной научной дисциплине. С другой же стороны счастливым для занятий папирологией обстоятельством послужило и то, что известный русский египтолог В. С. Голенищев как раз в конце XIX в. составил свою, ныне находящуюся в Москве в Музее Изящных искусств, египетскую коллекцию, в которую вошли и приобретенные им в Египте греческие и латинские папирусы. Получился новый, богатый, непочатый материал, на который В. К. Ернштедт и направил внимание и силы своих учеников, с присущим ему искусством руководя их первыми робкими начинаниями. Одним словом, папирология получила в России права гражданства наравне с другими научными дисциплинами.

Между тем материал рос: коллекция В. С. Голенищева перестала быть единственной, прибавились коллекции Н. П. Лихачева и Пападопуло-Керамевса, небольшое собрание Бока, и, наконец, М. И. Максимовой и мое, приобретенные для нас в Египте акад. Б. А. Тураевым. Надо было

* Доклад, прочитанный 29 мая 1936 г. на заседании гуманитарной секции научной сессии Тбилисского гос. университета.

думать об общем издании всех папирусов: пришла пора заменить отдельные публикации сведением всего материала в один *Corpus papyrologum*. Работа была начата мною, но ее задержал ряд обстоятельств (война и т. д.). Только в 1925 году при советской власти и ее поддержке удалось мне с моими учениками, проф. П. В. Эрнштедтом, сыном покойного академика, и О. О. Крюгером, приступить к тому, что было нашим чаяньем, к изданию всех находящихся в пределах СССР греческих и латинских папирусов. Но осуществилось это не в Ленинграде, а здесь, в Тифлисе, где мне была представлена возможность начать издание. Под эгидой университета и были опубликованы первые 4 тома, а за опубликование двух последних взялся Музей Грузии, который и выпустил в минувшем 1935 г. пятый том. С выпуском 6 тома, который не замедлил, издание будет завершено и все наши коллекции греческих и латинских папирусов в общем исчерпаны.

Пока, таким образом, издано с приложением соответствующих введений и разъяснительных комментариев 215 памятников, частью литературного, частью документального характера, причем все эти памятники, падающие на период между 2 в. до н. э. и 8 в. н. э., делятся на греческие и латинские папирусы птолемеевского, раннеримского, позднеримского, византийского и арабского периодов. Я не буду подробно говорить о значении памятников для истории письма. Скажу только, что они ввиду наличия среди них ряда строго датированных документов, разнообразия стилей и почерков, и, наконец, немалого количества прекрасных по письму образцов, являются хорошим вкладом в общую сокровищницу палеографии и вполне заслуживают того, чтобы соответственный отбор из них был заключен в рамки особого сборника снимков, как дополнение к тем сборникам, которые издаются в Западной Европе.

Итак, минуя эту чисто формальную сторону наших коллекций, интересную главным образом для специалистов-палеографов, я перехожу к разбору и оценке входящих в коллекции памятников с точки зрения их содержания.

Начнем с литературных памятников, выделяя только те из них, которые имеют исключительное значение. Конечно, дело не обойдется без Гомера, этого „вечного“ спутника каждого образованного грека, настолько „вечного“, что рукописи Гомера часто следовали после смерти своих владельцев за ними, в их гробницы, как нечто, от них неотделимое. Папирусов с отрывками из Илиады и Одиссеи у нас много, но важным для критики текста является один, из коллекции Голенищева, содержащий почти всю 17 рhapsодию Илиады и относящийся к 2 в. н. э. Далее не следует обойти молчанием и небольшого клочка из „Антологии“, относящегося к глубокой древности, к 2 в. до н. э., и дающего отрывок из „Данаи“ Еврипида (fr. 324 Nauck), с опущением одного стиха, который, находясь в более поздних рукописях, представляет собой позднюю, не еврипидовскую, вставку. Для текстуральной критики подобный факт очень важен, как важно и то, что другой наш папирус с отрывками из Геродота только один и дает верное чтение двух мест, испорченных во всех прочих рукописях.

Но оставим в стороне эти и другие отрывки из известных нам раньше авторов античности (напр. отрывок из Исократ), и перейдем к отрывкам из таких произведений, которые до сей поры были нам неизвестны. Иначе говоря, мы переходим в область „воскресших“ поэтов, прозаиков и ученых древнего мира.

Тут на первом месте надо поставить фрагмент из комедии Менандра „Отравительницы“. Перед нами остатки сценки, стоявшей, по-видимому, недалеко от конца пьесы. Сперва идет разговор между двумя лицами, живой, выдержанный в естественном, непринужденном тоне, с налетом легкого юмора. Затем по удалении одного из действующих лиц начинается монолог оставшегося на сцене персонажа, который в такой форме излагает свою непритязательную житейскую философию:

Напрасно на судьбу я раньше жалился.
Мне худо было.—сдуру я и вымолвил:
„Слепа Судьба“, она-ж, как видно, зрячая!
Страдал не втуне я,—страданьем выковал
Себе же счастье, а его бы не было,
Не будь страданья.. Ясно, что не следует,
Кому живется плохо, вешать голову,
Беда подчас бывает к счастью поводом!

По отношению к этому фрагменту мы находимся в положении историка искусства, стоящего перед фрагментом дивной статуи. Статуя разбита, но сохранившийся от нее кусок не потерял своего очарования. Так и мы, воспринимая отрывок Менандровской комедии, ощущаем его прелесть, его художественную красоту. Но есть среди литературных папирусов и такие, которые, не претендуя на особую художественность, важны и интересны в другом отношении. Вот напр., папирус, содержащий гимн в честь Диониса и падающий на 3 в. н. э. Автор гимна нам неизвестен. Кто он, мы не знаем. Мы имеем перед собой только продукт его творчества, да и то лишь предварительный набросок, по которому поэт не успел пройти с последним резцом. Но зато нам дается в гимне новая неизвестная версия мифа о борьбе бога Диониса при распространении им своего культа с царем Фракии Ликуртом. Дается история борьбы в двух моментах: сперва поражение бога, потом явление его во славе и блеске. Бог творит чудеса. Они смущают богоборца,—он в трепете. Но ему уже нет прощенья,—Дионис неумолим. Он наводит на Ликурга безумие! В припадке безумия Ликург, думая, что он видит перед собой змей, убивает своих детей, затем приходит в себя, опознает бога, осознает ужас своего положения. Что будет дальше?

Сила безумия распалась.. Но гнева однако Дионис
Не укротил, и Ликурга, недвижно стоявшего, горем
Тяжким томимого, он виноградом опутал и крепко
Члены лозой оковал.. С той поры средь живущих на свете
Горькую долю влачил он: лоза ему шею сжимала,
Жилы с обеих сторон охвативши, а ныне свершает
В крае безбожных он труд безнадежный, в дырявую бочку
Воду вливая, она ж изливается в область Аида.
Кару такую Зевес громовержец, сын Крона, назначил

Как я уже сказал, главное в гимне это — даваемая им новая версия мифа, и благодаря ей он вырастает в своем значении для нас, а с другой стороны, он интересен и как образчик того периода в истории греческой поэзии, когда греческий гений уже выдохся и не имел сил подниматься выше посредственности.

Но довольно поэзии. Коснемся теперь другой области, а именно, прозы, как художественной, так и научной, которая еще шире представлена в памятниках, сохранных нашими папирусами. Отметим, прежде всего, прекрасный отрывок из Жития философа Секунда, „молчальника“, даваемый одним папирусом III в. н. э. и рисующий картину того, как даже перед лицом смерти Секунд не открывает своих уст и как затем, приведенный к императору Адриану, он и тут не нарушает своего обета не произносить ни слова. Что особенно выделяет отрывок, это — поразительная простота, сжатость и наивность изложения, — качества, которых уже нет в поздней византийской обработке „Жития“, испещренной разными добавками и риторическими ухищрениями. Второй же пример такого распространения основной краткой версии мы имеем и в „романе об Эзопе“, отрывок из древней обработки которого дает также один из наших папирусов. Если мы сравним и здесь стиль этого нашего отрывка с соответствующими местами романа в его новой византийской одежде, то ясно увидим, насколько испорчен он в поздней переделке. Сама же по себе древняя легенда об Эзопе очень интересна. В ней можно видеть прообраз „приключенческого романа“, в котором рисуется жизнь, путешествия и странствования Эзопса, приводятся его остроумные изречения и поучительные рассказы и, наконец, повествуется о его трагической смерти от руки жителей Дельф, мстящих ему за его язвительные и обидные выходы против них.

Я сказал бы, что папирус, сохранивший этот отрывок, может считаться одним из украшений наших коллекций. Недаром он обратил на себя внимание западноевропейских ученых и вместе с другими, параллельными отрывками, находящимися в Италии, Франции и Англии, послужил темой для хорошей немецкой диссертации Zeitz'a, вышедшей в 1935 г. Итак, в области „житийного“ романа наши папирусы дают много нового и действительно интересного. Но только ли в ней? Такие отделы, как астрология, религия, риторика и в особенности история древней медицины, в свою очередь представлены первоклассными памятниками. Укажем некоторые из них.

Вот, напр., совершенно уникальный, но, к сожалению, сильно пострадавший от времени, отрывок астрологического трактата. В нем говорится о соотношении планет между собою в связи с занимаемым ими положением, и о том влиянии, которое оказывают они на человеческую жизнь, как бы вперед намечая для людей соответствующую специальность соответственно тому, в каком знаке зодиака находилась при рождении того или другого человека та или другая планета. Изложение ведется в строгом,

сухом, докторальном тоне, вполне подходящем для научного сочинения, тем более, что астрология была в глазах древних наукой, да еще такой, которая приподнимала завесу грядущего.

Такой же строгий, еще более прецизный тон выдерживается и в сочинениях медицинских, из которых я остановлюсь на двух, выделив из общего числа отрывки из фармакологического справочника, восходящего к знаменитому фармакологу Секстию Нигру, современнику Августа, и отрывки из офтальмологического учебника. В свое время ими занимался один из талантливейших учеников В. К. Эрнштедта, один из немногих знатоков древней медицины, слишком рано унесенный смертью, А. Г. Бекштрем. Он и проложил дорогу к разработке наших медицинских папирусов, по которой мы и идем в настоящее время.

Что касается „фармакологического справочника“, то в нем сперва идет речь о разных сортах смолы, главным-образом терпентиновой, о способах ее изготовления и о воздействии ее, как лекарства, на разные болезни.

Далее автор переходит к гранатовому яблоку, описывает способ вытяжки гранатового сока, говорит о его лекарственной силе и его применении, а потом от гранатового яблока делает переход к листьям смоковницы и т. д. Одним словом, перед нами практическое руководство для врачей, вроде 6 и 7 книг сочинения Галена „О составлении и силе простых лекарств“, расположенное притом в алфавитном порядке и, помимо всего, интересное и потому, что во многом можно проследить его воздействие на Диоскурида и Плиния. Но не менее любопытен и „офтальмологический учебник“, имеющий форму „вопросника“. В нем, поскольку он сохранился, рассматриваются четыре глазных болезни: глаукома, стафилома, птеригий (крыловидная плева) и гипохима (βρόχιμα-излияние), трактуемые по следующей схеме: 1) определение болезни и ее описание, 2) причины ее возникновения, 3) отличительные свойства, 4) способы хирургического воздействия. Изложение сжатое, краткое, ясное и легко усваиваемое, как то можно видеть из следующих примеров:

1. „Что такое птеригий?“ — „Перепончатый отросток в углу глаза вследствие разращения мяса“.
2. „Как образуется птеригий?“ — „Разрастается мясо ниже угла глаза, который делается чрезмерно большим; происходит же птеригий под роговой оболочкой“.
3. „Чем отличается птеригий?“ — „Различаем его по величине, виду, месту, цвету или природе“.
4. „Чем отличается глаукома от излияния?“ — „Глаукома это—переход самого зрачка из черного цвета в белесоватый, а излияние—застаивание недействительной жидкости в области зрачка, мешающее просто видеть или ясно видеть“.

Наконец, поскольку дело касается риторики, то и этот отдел по-сильно иллюстрируется одним, пока не изданным, папирусом 4/5 в. из коллекции Гос. Эрмитажа, содержащим большой отрывок из какого-то сочинения по риторике, вроде „*προϋρνησισματα*“ Афтония. То, что пока мною прочитано и дополнено, позволяет установить сходство стиля и содержа-

ния как раз с Афтонием, что не значит еще, что мы имеем дело именно с Афтонием: как автор, возможен и какой-нибудь другой ритор, напр. Гермоген. Но во всяком случае папирус должен быть отнесен к числу интересных и важных памятников и дальнейшая работа над ним может привести нас к хорошим результатам и к безусловно положительным выводам.

Заключительным же, резко диссонирующим аккордом ко всей этой массе поэтических и прозаических памятников как чисто художественного, так и научного характера, является разного рода наговоры и заклинания, — проявления дикого суеверия, среди которых особенно интересно одно христианское, VI в. В нем автор призывает к себе на помощь архангелов и ангелов, „замыкающих окна небес“ и „воздымающих свет на четырех концах мира“, дабы они помогли ему одолеть его врагов, представителей ереси „акефалов“, т. е. „безглавных“, не признававших ни церковной иерархии, ни таинств. Но если вспомнить, что эта ересь появляется в VI в., то в нашем папирусе, относящемся к тому же времени, мы можем видеть уже не простой курьез, но интересную справку, важную для истории церкви и религиозных суеверий вообще. Но как ни важны литературные памятники, все-таки не они составляют главное ядро коллекции. Главный материал образуют памятники документального характера, как официальные, так и частные. Конечно, исчерпывающим образом обозреть всю эту массу документов я не имею возможности: надо и здесь ограничиться выборками.

Я начну с частных писем. Еще Гете (Sämtliche Werke, Bd. 26; Stuttgart 1868, 3) сказал, что письма вообще принадлежат к важнейшим памятникам, оставляемым людьми после себя. „Все, что нас радует или огорчает, — говорит он, — тяготит или занимает, все это передается в письмах от чистого сердца. И как неизгладимые следы данного существования, данного состояния, подобные листки тем важнее для потомства, чем более пишущий занят настоящим моментом и чем меньше думает он о будущем“. Именно о настоящем, о всех своих маленьких печалях, радостях, интересах, и думают и пишут авторы наших писем, в какое бы время, при каких бы политических обстоятельствах они ни жили. Лишь изредка, да и то глухо и неопределенно, сообщают они о внешних событиях, как, напр., делает это в III в. н. э. врач Марк в письме к своей матери Антонии. „Никак не мог отлучиться и засвидетельствовать тебе свое почтение. Была битва между жителями верхней части нома и войсками. Пало 15 солдат из числа сингуляриев, не считая легионеров, эвокатов (сверхсрочных), раненных и пропавших без вести“. Но когда и где именно была битва, определить невозможно. Только из письма, посланного той же Антонии ее другим сыном Сереном, мы узнаем, что врач Марк, брат Серена, да и сам Серен, тоже врач, страшно заняты: они поглощены заботами относительно больных и лечебницы. „Уехать нельзя, ропот поднимется, — ну, а представитель власти шутить не любит“. — Хотелось бы проникнуть в суть этого исторического события, но пока что не удалось и вряд ли удастся: никакие комбинации не помогают. Зато из писем обоих братьев, особенно, из письма Серена, ясно вырисовывается тесная связь сыновей с матерью,

411053
Видно, 10133

их нежная любовь к ней, весь семейный уклад и та гордость за брата, которой преисполнен Серен, о себе самом говорящий очень мало. Видно, что перед нами деловые люди, врачи, находящиеся на государственной службе и как бы дополняющие друг друга. Им не хватает одного: присутствия матери: пусть бы она совсем переехала к ним,—все будет для нее, и любовь, и удобства, и почет.—Однако такие сердечные письма—редкость в той массе писем, которые дают папирусы. По большей части содержание их носит деловой характер. На первом месте стоят практические интересы. То отправитель письма просит о высылке денег или платья, то даются распоряжения чисто хозяйственного характера, то говорится о торговых операциях, о необходимой закупке en grand тех или других, ходких или редких товаров. В этом отношении особенно интересен один папирус,—письмо, трактующее о „персиках“. Некто Аммоний дает поручение своему брату Апиону скрутить все находящиеся на рынке персики. Мало того, о покупке персиков должен, кроме адресата, позаботиться и какой-то глухой Дионисий. Одним словом, все старания следует приложить, чтобы персики не миновали рук Аммония. На эту покупку Апион должен направить всю свою энергию. Письмо так и пестрит словами: „не ленись“, „не зевай“, „напряги все силы“. Получается такая картина, будто без персиков все для Аммония погибло, и он на манер Ричарда, восклицающего: „Коня, Коня:—все царство за коня!“—не устает повторять: „Персики, Персики,—что угодно за персики“ Чем же объясняется подобная настойчивость? Ларчик, как всегда, открывается просто. Персики были редким явлением на египетском рынке. Впервые, как импортный товар, они появляются в Египте не раньше III в. н. э. На них можно было хорошо нажиться. Вот почему Аммоний, вероятно, торговец фруктами, и не перестает понукать к их покупке Апиона.

А вот другое, не менее любопытное письмо, падающее на VI в., письмо, которое пишет своей матери, Филосторгии, ее сын, Схоластикий, возмущенный долгим молчанием близких. Привожу его in extenso: „Думаю, что если рука божия не поможет, сбудется на мне благодаря Вам пословица: «с глаз долой, из сердца вон». Я прямо устал спрашивать в письмах, внимательны ли к Вам известные Вам люди и исполняют ли свой долг по отношению к Вам. Вы же что-то несуразное пишете, не имеющее ни ног, ни головы. Мало того, послал я к Вам и в Арсиноитский ном слугу Коллуфа, написал Вам, прося прислать с ним шерстяную фуфайку и другие вещи и что же? пробыл он у Вас с божьей милостью три с половиной месяца и вернулся с пустыми руками, даже письма от Вас не принес. Коль скоро дело обстоит так, следовало бы и мне мозги в голове иметь и не писать Вам больше: довольно с меня и того, что мною написано!“

Это замечательное по своему стилю и содержанию письмо, вылившееся, что называется, из сердца, замечательно и еще в одном отношении: оно впервые дает нам прототип русской пословицы: „с глаз долой, из сердца вон“. Только из нашего письма стал нам известен греческий образец пословицы, переводом с которого является русская формулировка.

Итак, пока мы имели дело с письмами семейного характера, пусть

разного содержания и тона, но все же однородными по тому *milieu*, из которого они исходили.

Но вот перед нами иное письмо, IV в., которое из семейного быта переносит нас в область социальных отношений, письмо жителей деревни Евгемерии к их патрону Нехо, крупному аграрию, пытающемуся наложить свою руку на личность патронируемых им крестьян. Иными словами, мы имеем здесь наиболее древний пример того, как патрон, под защиту которого добровольно отдавались крестьяне, чтобы иметь в нем опору против фиска, с каковым уже сам патрон имел дело, уплачивал фиску крестьянские налоги и подати, вносимые ему крестьянами,—как этот патрон, несмотря на исправность крестьян, не прочь превратить их в крепостных. Скажу прямо, этому письму цены нет: до такой степени оно важно для истории аграрных отношений. Мы видим, как рука патрона грозит налечь тяжелым гнетом на крестьян и как стараются защититься последние. „Мы хотим, чтобы ты знал, господин наш Нехо,—пишут они — что ни при отце твоём, ни при твоей милости мы не передавали Вам своего тела. Мало того, так как из года в год мы делаем свои взносы, мы не ставим себя ни под чью власть... Но если у семьи господской есть в чём-нибудь недостача, то мы, наш юный патрон, спорить не будем: коль думается тебе налог наложить, то наложи“. Иначе говоря, крестьяне готовы откупиться деньгами, лишь бы сохранить личную свободу.

Однако мы знаем, что сравнительно скоро, в 415 г., крупные собственники, с которыми правительство не могло справиться, с его же согласия из патронов, из защитников угнетаемых, превратились в посессоров, в господ, а мелкие, патронируемые ими собственники, — в „приписных“, в крепостных. Наше письмо, таким образом, показывает, что если *de jure* новый порядок и вступил в жизнь только в 415 г., то *de facto* он начал входить уже в IV в., чтобы затем к VI в. принять форму махрового феодализма. О том же, какой пышностью окружали себя феодалы, наилучшими свидетелями являются те же папирусы, которые повествуют нам о разных магнатах, вроде стрателата и пагарха Феодоракия, резидирующего в г. Арсиное, имеющего своих чиновников и играющего роль *grand seigneur*'а, держащего в своих руках всю округу, пагархом которой он является.

Столь же поучительны и относящиеся к другой области памятники, касающиеся школы. Я имею в виду те папирусы и таблички, как волшебные, так и не покрытые воском, которые содержат в себе упражнения учеников в письме. Так, на одной табличке дается многократно повторяемый неопытной рукой школьника греческий алфавит, на другой — опять-таки многократное повторение учеником прописи учителя, сперва тщательное, затем становящееся все более и более небрежным: не то неважкая рука устала, не то притупился интерес пишущего и он спешит отделаться от наскучившей работы. Конечно, такие упражнения пестрят орфографическими ошибками и всякого рода *lapsus*'ами. Но с другой стороны, интересно наблюдать и то, как постепенно кренчает рука пишущего, как

он от прописи переходит к самостоятельному письму, берется даже за Гомера.

Не менее любопытны, однако, и другие упражнения, уже не в письме — им пишущий владеет свободно, — а в усвоении и выработке канцелярского стиля, для каковой цели на разные лады, с внесением то тех, то других изменений в текст, пишущий упражняет себя в формулировке документа. У нас в коллекции Гос. Эрмитажа имеется великолепный образчик такого рода упражнений канцеляриста — деревянная, с обеих сторон покрытая письмом доска, текст которой относится не то к 449, не то к 464 г. Этот текст 5 раз с разными вариациями повторяет одно и то же — фиктивное распоряжение высшего должностного лица на имя известного впоследствии своей трагической смертью Флавия Антиоха Дамоника, погибшего в 468 г. в несчастном для византийцев морском бою с вандалами. Для нас же этот вообще интересный памятник интересен и как наглядный пример того, с каким трудом и тщанием вырабатывался и усваивался тот официальный стиль византийских канцелярий, который так поражает нас изысканностью и кудреватостью своей постройки.

Обо все этом и о многом другом говорят нам папирусы, будь то частные письма, или упражнения в письме и стиле, или правовые документы частного и официального характера. Вся жизнь Египта как греко-римского, так и византийского и арабского, проходит перед нами в пестрой смене лиц и явлений. Мы видим, как с переменой правительств, в зависимости от этой перемены, меняется облик страны, способы и органы управления, уклад жизни, социальные условия, духовное развитие жителей. Мы наблюдаем, как видоизменяется даже стиль актов и документов, постепенно переходящий от прежней предизности к византийской расплывчатости и многословию. Мы видим, наконец, как греческий язык все более и более варваризируется, втягивая в себя иноязычные элементы, главным образом коптизмы.

Но каково же, если выключить отмеченные памятники, содержание прочих, сохранных нашими папирусами, и на какие отделы они распаляются? Этих отделов будет два: документы официальные и частные. Но в свою очередь каждый из отделов подразделяется на ряд мелких в связи с тем, откуда исходит документ и каковы его цель и назначение.

Что касается официальных документов, то в первую голову заслуживает внимания один, падающий на 209 г. н. э. и касающийся культа бога Аписа. Это — две расписки, составлявшие некогда часть целого свода таких же расписок. Выданы они храмовыми служителями бога в удостоверение того, что последние от директоров государственного банка получили за срок такого-то и такого-то года как деньги на расходы бога, так и свое, причитающееся им, вознаграждение. Главная важность этого документа из разряда „храмовых актов“ заключается в том, что из него нам впервые становится известен состав служителей Аписа, носящих следующие характерные наименования: „священно-кормильцы“ „священно-врачи“, „священно-повара“. Но не менее уникален и другой документ IV в. из другой, уже не религиозной области. В нем содержатся остатки большой „расходной книги“ какого-то, повидимому, военного или

провиантского ведомства, на обязанности которого лежала забота об обу-
ндировании и продовольствии стоявших в Египте воинских частей. Идут
длинные списки предметов, пестрят перед глазами хламиды, плащи, ша-
пки и т. д., приводятся цены, перечисляются поставщики, упоминаются
способы перевозки, гильдии ткачей, валяльщиков и т. д., — словом, мы
видим, что, как и кем доставляется ведомству и как многочисленными
чиновниками заносятся в книгу с отметкой подлежащей уплате суммы.
Все это очень важно и тем более поучительно, что такой „расходной
книги“, и притом военного ведомства, мы в папирусах не встречали.

Так и идут один за другим папирусы официального характера, раз-
ного объема, разного содержания, разного значения: деловые журналы
должностных лиц, приказы и распоряжения органов администрации, от-
четы властей, всевозможные расписки в уплате и взносе налогов и пода-
тей, бесконечные по числу знакомящие нас с сложной историей налоговой
системы и т. д., — богатейший материал для изучения внутренней истории
Египта, главным образом за римский и византийский периоды. А за до-
кументами официального характера непрерывной лентой тянутся деловые
документы, частного характера, распадающиеся на две главные группы:
на документы, иллюстрирующие сношения частных лиц с должностными,
и на документы, заключающие в себе сделки частных лиц между собою.
В первом случае мы имеем дело с разными прошениями и жалобами по
всевозможным серьезным и не серьезным поводам, а также поземельные
и аукционные списки, декларации собственников по поводу своего иму-
щества в связи с подоходным налогом, сходные декларации, имеющие от-
ношение к через каждые 14 лет производившейся переписи населения и
т. д. Сюда же можно относить и обязательные доклады о смерти или
рождении того или другого члена семьи. Что же касается сделок частных
лиц между собою, то они еще более многочисленны и разнообразны.
Для примера отмечу купчие и аренды, заемные письма и договоры, пору-
чительства и завещания, и, наконец, брачные контракты, причем, по-
скольку дело касается последних, у нас есть единственный в своем роде
контракт времен имп. Констанция, контракт, по условиям которого неиму-
щий жених входит в дом тестя в качестве нахлебника, связанного
целым рядом обязательств.

Содержание и значение папирусов наших коллекций мной в общих
чертах отмечено. И если о чем мне хотелось бы сказать еще несколько
слов, то это о документах времени начальной оккупации Египта арабами,
когда он, перестав быть провинцией Византии, еще не потерял своего
греческого лица и культуры.

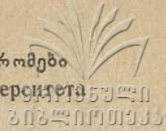
Папирусами этой эпохи особенно богата бывшая коллекция Н. П. Лиха-
чева, где дополняющая, а где и продолжающая соответствующую коллекцию
Британского Музея, и в своей датированной части захватывающая 709—
721 гг., губернаторство Корры бен Шарика (*Kórra βέν* или *υβός*
Σέρικ).

Документы, сюда входящие, выдержавы еще в стиле византийских
канцелярий и распадается на распоряжения и приказы губернатора с
одной стороны, и на счета и списки — с другой. Лицом же, которому дают-

ся приказы, является главным образом грек Василий, диоикет Афродитопольской пагархии. Содержание приказов очень разнообразно, но тон везде одинаковый, — суровый, непререкаемый, по большей части с присоединением угрозы самого жесткого взыскания в случае неточного исполнения распоряжений. Из этих распоряжений особенно важны два, проливающие яркий свет на тяжелое положение населения, которое в значительной части своей находится в „бегах“. И вот на обязанности пагарха и подчиненных ему лиц лежит обнаружение „беглых“, вылавливание их и отправка по этапу на место их прежнего жительства. „А если хоть одна беглая душа будет найдена в твоей области, — добавляет Корра, — то ты заплатишься своим имуществом“. О том же, что с провинившимися жителями не церемонились, но часто применяли к ним самые жестокие пытки, говорит другой приказ того же Корры. В нем отменяется одна из пыток: вливание в рот и нос извести, разведенной уксусом, причем отмена мотивируется тем, что такая пытка отражается на потере пытаемыми их работоспособности, что невыгодно для государства, теряющего нужные ему рабочие руки.

О мучительности же пытки повествует нам одно письмо, посланное слугой господину и падающее на период сассанидского нашествия на Египет, т. е. на 619—629 гг. „Да знает мой добрый господин, что я многое выстрадал, — говорит автор письма, и продолжает. — Пришли Персы и потащили меня в Фоссат и пытали меня уксусом и известью, вливая в рот и нос. И стал мертвым я, как те, что в гробу. Через три часа вернулось дыхание, и нашел я, что Персы ушли, а меня к северу от Летополя бросили. Ушел я таким образом из их рук и добрался до Арсинои. Там разболелся я. Пока же я без сознания лежал, взяли Персы еще и детей моих. И вот один, нагим, пришел я сюда“.

Это письмо пусть будет заключительным словом моего доклада... Хотя я и не мог с исчерпывающей полнотой обозреть весь громадный материал, представляемый нашими коллекциями, все-таки для каждого, думается мне, ясно, как много нового заключает он в себе и для филолога, и для историка, и для юриста. Следовало бы нам расширить наши коллекции папирусов, и сделать папирологию одним из предметов преподавания на историко-литературных факультетах наших вузов, ибо ей предстоит богатейшее будущее.

რამდენიმე საკითხი ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის ისტორიიდან

კორნელი დანელიძე

ბიბლიამ ადრე ყველა ქრისტიანი ერის კულტურულ ცხოვრებაზე განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა. კ. კეკელიძე წერს: „ლიტერატურის ისტორიაში, როგორც ყველგან საერთოდ, ისე ჩვენშიც, ბიბლიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მან მისცა ძველ სასულიერო მწერლობას ნიმუშები ლიტერატურული ენაებისა, პოეტური ფორმისა, მხატვრული გემოვნებისა და ჩამოქნილი, დახვეწილი პროზაული ენისა. ძველი მწიგნობრები ბიბლიაში ეცნობოდნენ ლიტერატურული სიტყვის ხერხებსა და შემოქმედების ტექნიკას, რომელიც ასე მნიშვნელოვანი იყო ორიგინალური საქმიანობის განვითარებისათვის“ (18), 428). სამწუხაროდ, ბიბლიური წიგნების ძველი ქართული რედაქციების ქრონოლოგიისა და წარმომავლობის შესახებ ადრეული (V—VIII) პერიოდიდან არ მოიპოვება რაიმე პირდაპირი და ისტორიული ხასიათის ცნობები. ძველი (X საუკუნემდელი) მთარგმნელები და რედაქტორები რუღუნებით იღვწოდნენ, ოღონდ უხმაუროდ და სახელმოუხსენებლად ტოვებდნენ თავის ნამუშავეთ. ასეთ კრძალულებას, ალბათ, უპირველესად თვით ქრისტიანული ეთიკა შთააგონებდა: „ეკრძალენით ქველის საქმესა თქუენსა, რაჟთა არა ჰყოთ წინაშე კაცთა სახილველად მათა“ (მ. 6, 1); „მაჟა შენი რომელი ჰხედავს და ფარულთა, მოგაგოს შენ ცხადად“ (მ. 6.6). ძველ მორწმუნე მთარგმნელებსა და რედაქტორებს, ალბათ, სწამდათ ღმრთის სიტყვებისა, რომ „არა არს დაფარული, რომელი არა გამოჩნდეს, და არცა საიდუმლოჲ, რომელი არა გამოცხადდეს“ (მ. 10, 20). მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენთვის დღემდე დაფარულია და საიდუმლო, თუ ვინ იყვნენ ბიბლიის ქართულ ენაზე პირველად მთარგმნენი, რომელი უცხოენოვანი რედაქციით სარგებლობდნენ ისინი, ან როდის უნდა შესრულებულიყო ასეთი უზარმაზარი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის სამუშაო.

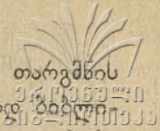
ქართულ ენაზე ბიბლიის პირველ მთარგმნელთა სახელების მოუხსენებლობას ქრისტიანულ მოკრძალებასთან ერთად, შესაძლოა, ისიც განსაზღვრავდა, რომ ამ საქმის შემსრულებელი ერთი ან ორი კაცი კი არა, მთელი კომისია უნდა ყოფილიყო. ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადება ქართლსა (337 თუ 325—330 წ.წ.) ([12], 225—228; [25], 73; [10], 83) და ეგრისში (IV საუკ.) [25], 188) გულისხმობდა არა მარტო გარკვეულ შინაურ სოციალურ-საზოგადოებრივ პირობებს, არამედ გარეპოლიტიკურსაც. ცხადია, ასეთი უდიდესი სახელმწიფოებრივი მოვლენის (ქრისტიანიზაციის) საყრდენის—ბიბლიური წიგნების ნაციონალურ ენაზე გადმოღება მეტად სერიოზულ და საპასუხისმგებლო

საქმედ იქნებოდა მიჩნეული და მისი შესრულება ერთ კაცს არ ექნებოდა მიჩნეობილი. ამ დროს არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს ნახევრად ლეგენდური ცნობა იმის შესახებ, რომ ებრაული ძველი აღთქმის ბერძნულ ენაზე გადმოთარგმნაში 70 თუ 72 ალექსანდრიელი სწავლული ყოფილა ჩაბმული (III საუკ. ძვ. წ.), რის გამოც ბერძნულ ტექსტს, სეპტანტას, ლათინურად სეპტუაგინტას უწოდებენ. უფრო მეტიც: XIX საუკუნის I ნახევარში ბიბლიის რუსულ ენაზე თარგმნის საქმეში მონაწილეობდა სამი სასულიერო აკადემია პეტერბურგის, მოსკოვის და კიევისა... ასეა თუ ისე, ჩვენთვის დღემდე უცნობია არა მარტო ბიბლიის ქართულ ენაზე პირველად მთარგმნელთა ვინაობა. არამედ ამ უცნობლობის მიზეზიც.

მხოლოდ XI საუკუნიდან მოგვებოვება ყრუ ცნობები ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებზე. გიორგი მთაწმიდელი უდიდესი მოკრძალებით და ქებით ახსენებს ქართულ ენაზე ბიბლიის პირველად გადმოღებთ და, როცა ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობით საქმიანობას ეხება, ამბობს: „ეგვიეთარი თარგმანი გარეშე მათ პირველთასა, არღარა გამოჩინებულ არს ენასა ჩუნსა და ვგონებ თუ, არცალა გამოჩინებად არს (15], 47, 2). ასევე მაღალ შეფასებას აძლევს მათ გიორგი მცირე (ხუცეს-მონაზონი)“; „... პირველით განვე გუქონდეს წერილნიცა და სარწმუნოებაჲ ჭეშმარიტი და მართალი“ (127]. 123, 20). დღეს ძნელია იმის თქმა, გიორგი მთაწმიდლის დროისათვის საქართველოში იცოდნენ თუ არა ბიბლიის ქართულ ენაზე მთარგმნელთა სახელები. ნაკლებ დასაჯერებელია, რომ ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის შემცველ ხელნაწერთა ანდერძ-მხნაწერებში პირველ მთარგმნელთა სახელები მოხსენიებული ყოფილიყო და შემდგომი დროის გადამწერთ უგულუბელეყოთ ისინი.

მდგომარეობა იცვლება X—XI საუკუნეებისათვის: გიორგი მთაწმიდელი და ეფრემ მცირე დაუფარავად მიუთითებენ იმ შრომაზე, რაც მათ გასწიეს ბიბლიური წიგნების ქართულ თარგმანთა რედაქტირებაზე. ამ შემთხვევაში დეაწლის გამჟღავნება და დაუფარავობა ობიექტური აუცილებლობით იყო ნაკარნახევი, და არა უკრძალველობით: მათ ძველი და დიდი ლიტერატურული ტრადიცია იმე-მკვიდრეს. XI საუკუნეში მძიმე პოლიტიკურმა და კულტურულმა გარემომ დიდ-მპყრობელური ბიზანტიის იმპერიაში მოქმედი ქართული სამწერლო კერები აიძულა, ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანი, რომელიც არსებითად შემოქმედებითი თარგმანი იყო, შეესწორებინათ და დაეახლოვებინათ ბერძნულ ტექსტთან. საუკუნეების განმავლობაში ქართული ეკლესიის მიერ მიღებული და მოქმედი ძველი თარგმანის შეცვლა და უსახუთებლად და სახელმოუხსენებლად უდიდეს მწვალებლობად, მკრთელობად ჩაითვლებოდა. ამიტომაც იყვნენ იძულებული გიორგი და ეფრემი, არ დაეფარათ ბიბლიის ტექსტების რედაქტირებაზე გაწეული შრომა.

დღეს საკამათოდ არავის მიაჩნია, რომ აუცილებელია ქართული ბიბლიური წიგნების ცალ-ცალკე საგანგებოდ შესწავლა. ამის თაობაზე ჯერ კიდევ ნახევარი საუკუნის წინ წერდა ცნობილი ამერიკელი ქართველოლოგი რობერტ ბლეიკი: თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ბიბლიის ცალკეულ წიგნებს თავ-თავისი ისტორია გააჩნიათ და რომ ქართული ბიბლია მთლიანად შედგენილი ხსიათისაა და სხვადასხვა მიმართებაშია უცხოენოვან პირველწყაროებთან, მაშინ ამ საკითხის ყოველ მხრივ გასარკვევად და ყველა მიმართებით შესასწავლად საჭირო იქნება მკვლევართა არაერთი თაობის შრომა ([36], 2). ასეთ შემთხვევაში ქართულ ბიბლიაზე საერთოდ, საზღვარშემოუწერლად საუბარი უშედეგოა. ამიტომ ჩვენი წერილის მიზანია წარმოადგინოს ზოგიერთი ახალი მასალა, ან ცნობილი მასა-

ლების ახლებური ინტერპრეტაცია ბიბლიური წიგნების ქართულად თარგმნის ზოგიერთ საკითხზე; კერძოდ: 1. როდის უნდა ვადმოილოთ ქართულად ბიბლიური წიგნები; 2. რომელი უცხოენოვანი რედაქციით უნდა ესარგებლოთ პირველმთარგმნელთ; 3. როგორია ძველი ქართული თარგმანის ხასიათი ზოგადად; 4. ზოგიერთი ქართული ქრისტიანობის ტერმინის გენეზისისა და სემანტიკის საკითხი. ჩვენ კარგად ვვაქვს შეგნებული აქ აღძრული საკითხების სირთულე და მათი საბოლოოდ გადაჭრის პრეტენზიას სრულებით არ ვაცხადებთ. მაგრამ დარწმუნებული ვართ, რომ კომპლექსური შესწავლის გარეშე ქართული ფილოლოგიის წინაშე დასმული ბიბლიოლოგიური პრობლემები ვერ გადაიჭრება. საჭიროა: ა. კრიტიკულად იქნეს შესწავლილი ამ საკითხებთან დაკავშირებული გვიანდელი (XI—საუკ-დან მოყოლებული) ლიტერატურული ცნობები, ბ. გათვალისწინებულ იქნეს IV—V საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული მდგომარეობა, გ. მკაცრი ლინგვისტურ-ფილოლოგიური ძიებით გამოვლინდეს ბიბლიის ძველ ქართულ რედაქციებში უცხოენოვანი ელემენტები და გაირკვეს მათი ქრონოლოგიური უწინარესობა — შემდგომადობა. თუ სამივე გზით მიღებული შედეგები ერთნაირ დასკვნამდე მიგვიყვანს, უკეთ სხვადასხვა გზით მიღებული დასკვნების ურთიერთგამოურთიკხაობის შემთხვევაში შეიძლება მიღებული შედეგები ჭეშმარიტებასთან მიახლოვებულად ვივარაუდოთ. დღემდე ბიბლიოლოგიური საკითხების კვლევის მეთოდოლოგიური ნაკლი ის არის, რომ ცალკეულ უბანში მოპოვებული კვლევის შედეგებით არის გაცემული პასუხი კარდინალურ კითხვებზე, ე. ი. საკითხების გადაჭრა ხდება ან ლიტერატურული წყაროს ინტერპრეტაციით, ან ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით, ანდა ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ანალიზით, და არა სამივე უბანში მიღებული კვლევის შედეგების ურთიერთშეჯერებით.

1. ქრონოლოგიის საკითხი: ბიბლიური წიგნების ქართულ ენაზე გადმოღების დროის შესახებ ძველი წერილობითი წყაროები დუმს. ამიტომ მკვლევარებიც ვარაუდს სჯერდებიან ხოლმე. კ. კეკელიძე აღნიშნავს: „უნდა ვიფიქროთ, რომ საღმრთო წერილი ყველაზე ადრე ითარგმნა ქართულად... იაკობ ცურტაველის თხზულება „მარტვილობა შუშანიკისი“ ნათლად გვიმტკიცებს, რომ მეხუთე საუკუნის მეორე ნახევარში ქართულად უკვე არსებობდა ევანგელს ანუ სახარება, პავლე მოციქულის ეპისტოლენი, სიიდანაც იაკობს ციტატები მოჰყავს, და ასერგასი ფსალმუნისაგან შემდგარი დავითნი“ ([8], 411—412). V საუკუნის II ნახევრის მწერალი იაკობ ხუცესი რომ პავლე მოციქულის სიტყვებს იმოწმებს, ეს მართლაც შეიძლება იმაზე მიუთითებდეს, რომ „შუშანიკის წამების“ დაწერის დროისთვის უკვე არსებობდა პავლეს ეპისტოლეთა ქართული თარგმანი. მაგრამ კატეგორიულად ამის დამტკიცება მხოლოდ აღნიშნული ფაქტის საფუძველზე გაჭირდება. გაჭირდება იმიტომ, რომ ჩვენ არ ვიცით, იაკობს განათლება რა ენაზე ან რა წყაროებით ჰქონდა შეძენილი, რომელ ენაზე კითხულობდა ის ეპისტოლეებს თუ სახარებას, რომელსაც თვით ბერძნული „ევანგელე“-ს სახელით იხსენიებს. ეს სკეპსისი მოიხსნება, თუ ცურტაველის თხზულებაში მოყვანილი ბიბლიური ციტატები თანხედენილი აღმოჩნდება თვით ბიბლიური წიგნების ძველი ქართული რედაქციების იკითხვისებთან. საკითხის დაწვრილებითმა შესწავლამ ცხადყო, რომ „შუშანიკის წამებაში“ არ ვვაქვს ზუსტი ციტაცია, გარდა ერთი ადგილისა (II ტომ. 2, 17), იაკობი ახდენს პავლესეული აზრის პერიფრაზებს თხრობის საჭიროებისამებრ. ასეთ შემთხვევაში პავლესეული ნააზრევი იაკობმა ქართული თარგმანიდან აიღო თუ არაქართული წყაროდან, დაუდგენელი რჩება. მაგრამ

არის ერთი ადგილი, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ იაკობს უნდა ესარგებლა პავლეს ეპისტოლეების ძველი ქართული თარგმანით. რჯულგამოცველი ქართველი საეკლესიო ადმინისტრაციული უმუშაო ტოვებს სასახლეს. მასთან მიღწევა მსგავსად ხუცესი, ანუ გემებს და ამხნეებს: „ლუაწლსა დიდსა შესლვად ხარ, დედოფალო, ეკრძალე სარწმუნოებასა ქრისტესსა, ნუჟუჟე მტერმან ვითარცა სრსულმან საძოვარი პოს შენ თანა“ ([26], 13, 20). უკანასკნელი წინადადება პავლეს ეპისტოლედან არის, სადაც პავლე (ბერძნული დედნის მიხედვით!) არიგებს ტიმოთეს, განერიდოს ცრუ-მოციქულებს, არ მოექცეს მათი გავლენის ქვეშ, თორემ მათი (მწვალებელთა) სიტყვები ისე გავრცელდება, როგორც განგრენაო. ეს აზრი ეპისტოლეთა ძველ ქართულ რედაქციებში ასეა გადმოცემული: „და სიტყუამან მათმან, ვითარცა სრსულმან, საძოვარი პოს“ ([17], 11 ტიმ. 2; 17). ქართული თარგმანი ბერძნული წყაროს შეუფერებელ გადმოცემას, ე. წ. nonsens-ს წარმოადგენს. ბერძნული γάρყρανα (განგრენა) ქართულში სრსულ სიტყვითაა გადმოცემული, ხოლო ναιρη ჰქვამს რომელიც იდიომია და ნიშნავს „გავრცელდება“, პირდაპირ, კონტექსტისათვის შეუფერებლად არის გადმოღებული: „საძოვარი პოს“. ამ ადგილის სწორი თარგმანი არც სომხურსა და არც სირიულ რედაქციებში არა გვაქვს ([18], 151—153). და, რადგან ასეთ შემთხვევაში იაკობ ხუცესისეული ციტატი იმეორებს ძველი ქართული თარგმანის სპეციფიკურ იკითხვის, საფუძველი გვაქვს, ვიფიქროთ, რომ იაკობი სარგებლობდა ეპისტოლეთა ძველი ქართული თარგმანით.

მასასადამე, „უმუშანიკის წამების“ შექმნის დრო (475—484 წწ) ეს არის ახალი აღთქმის ზოგიერთი წიგნის ქართული თარგმანის არსებობის, ასე ვთქვათ, ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი (ქვემოთ ვნახავთ, რომ ამ ზღვარის უკან გადაწვევა შეიძლება სხვა საბუთის მოშველიებით). მაგრამ საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების დროიდან ე. ი. IV საუკუნის 30—40-იანი წლებიდან „უმუშანიკის წამების“ დაწერამდე (ე. ი. V საუკუნის 80-იანი წლებამდე) დაახლოებით საუკუნე ნახევარი ძვეს. უნდა ვიფიქროთ: რადგან ქრისტიანობა უაღრესად მწიგნობრული რელიგიაა, ამ ხნის განმავლობაში ქართულ ეკლესიებში მღვდელთმსახურება ან ბერძნულ ენაზე სრულდებოდა, ანდა ქრისტიანობის გამოცხადების ახლო წლებში გადმოღებული უნდა ყოფილიყო ქართულ ენაზე ქრისტიანული რელიგიის საყრდენი წიგნები, უპირველესად სახარება და სამოციქულო, ხოლო მერმე ფსალმუნის და ძველი აღთქმის სხვა წიგნებიც. უკანასკნელის დაშვებისათვის მეტი საფუძველი არსებობს. კ. კეკელიძემ ყურადღება მიაქცია „პეტრე იბერიელის ცხოვრების“ ერთ ადგილს, სადაც ლაპარაკია, რომ პეტრემ შინ, კონსტანტინოპოლში გამგზავრებამდე, ე. ი. 424 წლამდე „დაისწავა ყოველი სწავლა და გულისხმის-ყოფით აღმოიკითხავნ წმიდათა წერილთა და იწურთინ მათ დღე და ღამე“ ([8], 411). რაგინდ რიტორიკულ მკვერმეტყველებად და აგიოგრაფიულ შაბლონად უნდა ვივარაუდოთ მოყვანილი სიტყვები, საგულისხმო ფაქტად მიგვაჩნია ის, რომ აქ ბიბლიის რომელიმე ნაწილი (წიგნი) კი არ არის დასახელებული, არამედ ზოგადად მთელი ბიბლია, „წმიდა წერილი“.

ახალი აღთქმის წიგნების ქართულად გადმოღების დროის დასაზუსტებლად ანგარიშგასაწვეია ერთი ფაქტი, რომელიც დღემდე გამოუვლენელი იყო. სამოციქულოს ძველ ქართულ რედაქციებში მოიპოვება დანართი (ე. წ. სტიქომეტრია), რომელიც განკუთვნილია მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთათვის. ეს ასეა არაა იმიტომ, რომ მოციქულთა საქმესა და კათოლიკე ეპისტოლეებს ასეთი დანართები აკლდეთ, არამედ იმიტომ, რომ მათ საერთოდ არ ჰქონიათ ასეთი დანართები

ძველ რედაქციებში, როგორც ეს ამ თხზულებათა შემცველი ხელნაწერების შემდგენილობიდან ჩანს. ეს შემთხვევითი არ არის, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულში დანართი თავდაპირველად სამოციქულოში შემავალ წიგნთაგან მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთათვის შეუდგენიათ (მკვლევართა უმეტესობის აზრით, 458 წლამდე), ხოლო მოგვიანებით (დაახლოებით 490 წლისთვის) ასეთი დანართები წარუშდგარებიათ მოციქულთა საქმისა და კათოლიკე ეპისტოლეებისათვისაც ([51],...). ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქცია, რომელიც დანართებს იცნობს მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთათვის განკუთვნილ შესრულებულ უნდა იყოს მანამდე, სანამ მსგავსივე დანართები გაუჩნდებოდა ბერძნულში მოციქულთა საქმესა და კათოლიკე ეპისტოლეებს, ე. ი. არა უგვიანეს V საუკუნის 60-იანი წლებისა. ეს რედაქცია ტექსტუალურ-კომპოზიციური (და არა წმინდა ენობრივი) თვალსაზრისით არსებითად პირვანდელი სახით დაუცავთ გვიანდელ, X საუკუნის ხელნაწერებს. პირვანდელი სახით იმიტომ ვამბობთ, რომ სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქციების შემცველი X საუკუნის ხელნაწერები არ იცნობს ვრცელ უწყებებს პავლეს ნაწილში და საერთოდ დანართებს — სამოციქულოს სხვა წიგნებისათვის*. ბერძნულში კი სამოციქულოს მთელი აპარატის ჩამოყალიბება ერთმანეთის გამომრიცხველ შეხედულებებითაც კი IV—VII საუკუნეებს არ სცილდება. მაშასადამე, ფაქტია: ბერძნული სამოციქულოს გვიანდელი დანართები არ გადმოსულა და არ შესულა ძველი ქართული რედაქციების შემცველ X საუკუნის ხელნაწერებში, რადგან ეს უკანასკნელი იმიორებენ V საუკუნის თარგმანის ტექსტს. ამ ფაქტს ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ სარწმუნო ხდება ა. შანიძის მიერ არაერთგზის გამოთქმული ვარაუდი, რომ ბიბლიური წიგნების შემცველ X საუკუნის ხელნაწერებში არსებითად V საუკუნის ქართული თარგმანები არის მოღწეული.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ თუ მთელი ბიბლიისა არა, ზოგიერთი წიგნის (სახარებების, სამოციქულოს, ფსალმუნის) ქართულ ენაზე თარგმნა IV საუკუნის 40-იანი წლებიდან V საუკუნის 60-იანი წლებამდე უნდა შესრულებული იყოს.

2. ქართული თარგმანის უცხოენოვან რედაქციებთან მიმართების საკითხი: ამ საკითხზე დიდალი და უმეტესად ურთიერთგამომრიცხველ მტკიცებათა შემცველი ლიტერატურა არსებობს, რომლის მიმოხილვასა და კრიტიკულ შეფასებას დიდტანიანი შრომა სჭირდება. ამიტომ ამაზე აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ. აღვნიშნავთ ზოგადად იმას, რომ მკვლევრებს ბიბლიის ქართული თარგმანის სხვადასხვა წიგნის სხვადასხვა ტიპის ტექსტები უდარებიათ ასევე განსხვავებული ტიპის ბერძნულ, სომხურ და სირიულ წყაროებთან და სამივე უცხოენოვანი ტექსტის გავლენის კვალი შეუნიშნავთ, ასევე დასკვნებიც განსხვავებული გაუკეთებიათ. ყოველ მკვლევარს თავის მტკიცებისათვის გარკვეული მასალა ჰქონია და ტენდენციურობას ვერავის მივაწეროთ. მაგრამ თვით საკითხის კვლევა უდიდეს შემთხვევაში მცდარ მეთოდოლოგიას ემყარებოდა: ა. ქართული თარგმანის უძველესი რედაქცია არ იყო დადგენილი და უცხო წყაროებთან შედარება ხდებოდა ნებისმიერი ხელმისაწვდომი ქართული ტექსტისა (ხშირად გვიანდელი და საეკლე-

* დაწვრილებით ეს საკითხი შესწავლილი გვაქვს შრომაში, რომელიც შეიცავს სამოციქულოს დანართების ძველი ქართული რედაქციის ტექსტს და გამოკვლევას: ვეოალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები: ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977.

სიო გამოცემებისა (კი), ბ. ყოველთვის არც უცხოენოვანი რედაქციების კრიტიკული გამოცემები იყო შედარებისას მოხმობილი, გ. ბიბლიის ერთი-ერთი წიგნის რამდენიმე ადგილის შედარების შედეგად მიღებული დასკვნა ვრცელდება ბოდა მთელი ბიბლიის ქართულ თარგმანზე. დ. კვლევა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კომპლექსურად კი არ ხდებოდა, არამედ იზოლირებულად ცალკე უბნებში, ე. ი. არ იყო ერთმანეთთან შეჯერებული ისტორიული ვითარების, წერილობითი წყაროების ჩვენებანი და ტექსტობრივი შედარების შედეგები. ეს ნაკლი მეტ-ნაკლებად ბევრ მკვლევარს ჰქონდა. ბოლო წლებში ბიბლიოლოგიური საკითხების კვლევა ინტენსიურად წარიმართა კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომელთა მიერ და საიმედო პერსპექტივები დაისახა. მიუხედავად ამისა, დღესაც ნაყოფიერად მომუშავე ზოგი უცხოელი ქართველოლოგი ბიბლიური წიგნების ქართულ თარგმანებში გამოვლენილ სომხურ ელემენტებს გადაქარბებულ მნიშვნელობას აძლევს* და ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის სომხური წყაროდან მომდინარეობის დამამტკიცებელ საბუთად თვლის.

აღრეც ზოგიერთ მკვლევარს (კონიბერს, მარს...**) შეუმჩნეველი არ რჩებოდა ბიბლიის ძველ ქართულ რედაქციებში სირიული ელემენტებიც, მაგრამ ეს უკანასკნელიც სომხური წყაროდან გადმოყოლილად ითვლებოდა. ასე იყო მაშინაც კი, როცა თვით სომხური წყარო სირიულ იკითხვისს არ შეიცავდა (ივარაუდებოდა, რომ სომხურმა დაკარგა სირიული იკითხვისი, მაგრამ სომხურზე დამოკიდებულმა ქართულმა თარგმანმა შეინარჩუნა. ამიტომაც ქართული ტექსტი სომხური თარგმანის ადრეული ვითარების აღდგენისათვის ერთგვარ საკონტროლო საშუალებად ითვლებოდა). ამ თეორიას ტრადიციის ძალით დღესაც ჰყავს დამცველები. აღსანიშნავია, რომ როგორც სხვა, ასევე ამ თეორიის წარმომადგენლებისთვის სადავო არ არის ბერძნულ ენის სიჭარბე ბიბლიის ძველ ქართულ რედაქციებში, მაგრამ ისინი დაახლოებით ასე მსჯელობენ: ქართულ თარგმანში სომხიზმები უძველესი ტექსტობრივი ფენისაა, ვიდრე ბერძნულში. რატომ? იმიტომ, რომ VII საუკუნის დასაწყისიდან, როცა საქართველოსა და სომხეთს შორის საეკლესიო განხეთქილება მოხდა, ქართული თარგმანისათვის სომხური წყაროს გამოყენება არ არის სავარაუდო. მაშასადამე სომხიზმები მეშვიდე საუკუნემდელი მოვლენა ყოფილა და უძველესი ქართული თარგმანის სომხურ წყაროზე დამოკიდებულების მაჩვენებელიო. ერთი შეხედვით, ასეთ მეჯვობას ლოგიკა არ აკლია. მაგრამ თვით წანამძღვრებია დაუდგენელი. გაუთვალისწინებელი რჩება, რომ საქართველოში ქრისტიანობის მიღებიდან (IV საუკუნის I ნახევრიდან), რომლის ახლო წლებში უნდა ვივარაუდოთ ბიბლიური წიგნების ქართულად თარგმნა, ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის მომხდარ განხეთქილებამდე (607—609 წწ) ([8], 124, [23], 5), დაახლოებით 250 წელი ა. საკით-

* დ. ლანგის ერთი ბიბლიოლოგიური შრომის კრიტიკული შეფასება მოცემულია ს. სერგბრიაკოვის წერილში ([39], 117—120).

ი. მოლითორის რამდენიმე ბიბლიოლოგიური შრომა დასახელებული გვაქვს ერთ-ერთ გამოკვლევაში ([20], 161), აქ დამატებით ვასახელებთ კიდევ სხვა ბიბლიოლოგიურ შრომებს ([52 ა. ბ. გ. დ. ე.]).

ახალი აღთქმის ძველ ქართულ თარგმანში უცხოენოვანი ელემენტების გამოვლენის თვალსაზრისით, მეტად საყურადღებოა ი. მოლითორის ერთ-ერთი შრომა, რომელშიც დაბეჯითებით ნათქვამია: „ძველი ქართული ვერსია დამზადებულია არა ბერძნული ორიგინალის მიხედვით, არამედ ძველი სომხურისა“ ([52-ე], 8).

** ამ მხრივ, მეტად საყურადღებოა ნ. მარის ვრცელი შრომა არა დასკვნებით, არამედ ფაქტების გამოვლენის თვალსაზრისით ([50], 163—174...).

საქართველო
საქართველო
საქართველო

ხავია, რის საფუძველზე ეძლევა სომხიზმებს ქრონოლოგიურად უწინარესობის სტატუსი ბერძნიზმებთან შედარებით? პასუხი არ ჩანს. საქმე ისაა, რომ, რადგან საქართველო ქრისტიანობის მიღებას გარკვეული აზრით ანტიპატარსულ და ბიზანტიურ სამყაროსთან დამაახლოებელ გარემო-ტიკურ აქტადაც თვლიდა, წარმოდგენელია უდიდესი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის რელიგიური დოკუმენტის—ახალი აღთქმის გადმოღებისას პირველწყაროსთვის—ბერძნული დედნისთვის გვერდი აევლოთ და მხოლოდ სომხურ თარგმანს დამყარებოდნენ. კ. კეკელიძე ამის თაობაზე წერს: „არ შეიძლება ისეთი წიგნის გადმოთარგმნისას, როგორცაა ბიბლია, ქართველები დაკმაყოფილებულნიყვნენ მხოლოდ სომხური დედნით და არ მიემართათ, იმისდა მიხედვით, თუ სად ითარგმნებოდა შემადგენელი მისი ნაწილები, სხვა ენისათვისაც, განსაკუთრებით ბერძნულისათვის, რომელზედაც პირველად ითარგმნა (ძველი აღთქმა) და დაიწერა (ახალი აღთქმა) ბიბლიური წიგნები“ (ქართ. ლიტ. ისტორია, I, გვ. 423). არის საფუძველები ვამტკიცოთ, რომ ბერძნულიდან მომდინარე უძველესი ქართული თარგმანის ზოგიერთი ბიბლიური წიგნი V—VI საუკუნეებში უნდა შეეჯერებინათ სომხურ წყაროსთან გარკვეული წრის (გამორიცხული არ არის—გაქართველებული სომხური წრეების) სურვილების დასაკმაყოფილებლად. ამას გვაფიქრებინებს: ა. ისტორიული ვითარების გათვალისწინება, ბ. ზოგიერთი ლიტერატურული წყაროს ჩვენება, გ. უცხოენოვან ვერსიებთან უძველესი ქართული რედაქციის შეჯერებით გამოვლენილი მასალები. მოვიხმოთ მოკლედ სამივე ტიპის მასალა.

ა. ისტორიული ვითარება: III საუკუნეში ირანი და ბიზანტია დიდხანს ეცილებოდნენ ერთმანეთს საქართველოს დამორჩილებაში. ბოლოს, 298 წელს, ნიზიბის ზავით ირანმა ცნო რომის უპირატესობა სომხეთსა და იბერიაზე. ქართლის მეფეს სამეფო ნიშნები რომაელებისაგან უნდა მიეღო. ქართლი ნომინალურად იყო რომის ვასალი, თორემ ფაქტიურად დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა. იმ ხანად ბიზანტია დიდ პრეტენზიებს არ უყენებდა, ნაკლებად აწუხებდა ქართლს, რაც უკანასკნელს ხელს აძლევდა, დაცულიყო აგრესიული ირანისაგან. ამიტომაც „ქრისტიანული სარწმუნოების მიღება ხელს უწყობდა ქართლსა და რომის იმპერიას შორის კავშირის განმტკიცებას, რადგან ეს ნიშნავდა ირანულ ორიენტაციაზე უარის თქმას, ბრძოლას ირანული პოლიტიკური და კულტურული გავლენის წინააღმდეგ“ ([25], 70—71).

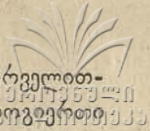
დასავლეთ საქართველოში, ეგრისში, IV—V საუკუნეებში ბიზანტიის გავლენა უფრო საგრძნობია, რასაც საფუძველები ადრე, ანტიკური ხანიდანვე ჰქონდა. ანგარიშგასაწევი ის ფაქტი, რომ მეგრულში დღემდე შემორჩენილია უმუშაოდ ბერძნულიდან შემოსული სიტყვები, რომლებიც ძველი ნასესხობის ნიშანს ატარებენ: საბატონი (σάββατον) „შაბათი“, ქულა (χάλις) „კოჭლი“, ბებელუა (βέβηλος) „წაბილწვა“ ([37], 345—348), საკი (σάκις) „ტომარა“, ბორია (βιρβιά) „ქარი“... ეს სიტყვები ძველ ნასესხობას ამჟღავნებენ, რადგან ბერძნულში IV—V საუკუნეიდან მოხდა ზოგიერთი ხშული ბგერის სპირანტიზაცია: β=ბ→ვ, γ=გ→ღ, χ=ქ→ხ... ასეთ შემთხვევაში მეგრულში ნასესხები ბერძნული სიტყვები იმ გამოთქმას ასახავენ, როგორც ადრე, IV საუკუნემდე იყო ბერძნულში. შემდგომაც ძველი კოლხეთის კულტურაზე დამყარებული ტრადიციები ორგანულად ერწყმის რომაულ-ბიზანტიური კულტურის ელემენტებს. ცნობილია, რომ ბიჭვინთის ადრექრისტიანული ტაძრის მოხაიკა ნარევა აღგილობრივი და ელინისტური ტრადიციებისა. რომაულ-ბიზანტიური გავლენა ჩანს ამ დროის არქიტექტურაში, წეს-ჩვეულებებსა და ტანსაცმელ-მორთულობაში; ფაზისში უმაღლესი რიტორიკული სკოლაა,

სადაც ბერძნებიც კი ჩამოდიან სასწავლებლად. 325 წელს I მსოფლიო საეკლესიო კრების აქტებში დასახელებულია ბიჭვინთის (პიტუნტის) ეპისკოპოსი სტრატონფილე ([25], 182—188). ყოველივე ეს კარგად მეტყველებს, რომ ქართლში და ეგრისი IV საუკუნეში ნებისთინე უნებლეთ რომაულ-ბიზანტიურ სამყაროსთან ახლო კონტაქტშია. ასეთ შემთხვევაში ბიბლიური წიგნების თარგმნისას ბერძნული წყაროსთვის გვერდის ავლა ალოგიკური ჩანს.

ბ) ლიტერატურული წყაროს ჩვენება: X—XI საუკუნეებში ბიბლიური წიგნების ძველმა ქართულმა რედაქციებმა საფუძვლიანი გადამუშავება განიცადა ბერძნულ წყაროსთან მაქსიმალური დაახლოების მიზნით. ამ დროისათვის მწიგნობართა შეგნებაში ჯერ კიდევ ცოცხალია წარმოდგენა ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანის ღირსებასა და წარმომავლობაზე. XI საუკუნის მწერალი გიორგი მცირე თავის შესანიშნავ ისტორიულ თხზულებაში „ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ“ წერს: „ეგრეთვე დაღაცათუ პირველითგანვე გუქონდეს წერილნიცა და სარწმუნოებაჲ ჭეშმარიტი და მართალი. გარნა ქუეყანაჲ ჩუენი შორს იყო ქუეყანისაგან საბერძნეთისა. და ვითარცა თესლნი არაწმიდანი შორის ჩუენსა დათესულ იყვნეს ბოროტნი იგი თესლნი სომეხთანი, გულარძნილნი და მანქანანი და ამის მიერ ფრიად გუევნებოდა, რამეთუ ნათესავი ჩუენი წრფელი იყო და უმანკოჲ, ხოლო იგინი რეცა მიზეზითა წესიერებისაჲთა, რეცა ცთუნებად გუაზმნობდეს, და რომელნიმე წიგნნიცა გუქონდეს მათგან თარგმნილნი“ ([27], 123).

მკვლევრები გიორგი მცირის ამ ცნობას ბიბლიის ქართულად თარგმნის საკითხის კვლევისას რატომღაც ყრუდ უვლიან გვერდს. ამის მიზეზი ალბათ ის არის, რომ ზემოდასახელებულ ადგილას ავტორი ტენდენციურობას ამჟღავნებს მეზობელი სომეხების მიმართ, რაც გამოძახილია ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის გამწვავებული ურთიერთობისა. მაგრამ ამის გამო მთელი ცნობის უგულებელყოფა ან ლეგენდად მიჩნევა ([8], 60) გაუმაართლებელია. გიორგი მცირე, როგორც მწერალი და ისტორიკოსი, ფაქტებისა და ისტორიული რეალიების გადმოცემისას არანაკლებ ფრთხილი და მკაცრია, ვიდრე თვით გიორგი მთაწმიდელი. ივ. ჯავახიშვილი წერს: გიორგი მცირე „თავის მოძღვარს ჰბაძავს, იმის მეთოდებს მისდევს და მხოლოდ „უტყუელი“ წყაროებით სარგებლობს“. გიორგი ხუცეს-მონაზვნის თხზულება „ძვირფასი და შინაარსიანი, ამასთანავე, სრულებით სანდო საისტორიო წყაროა“ ([12], 147, 151).

თუ კრიტიკულად შევაფასებთ გიორგი მცირის ცნობას და მისგან გამოვიცხავთ მეზობელი ხალხის ტენდენციურ დახასიათებას, პოზიტურ ფაქტად რჩება შემდეგი: 1. ქართველებს ქრისტიანობის მიღებისთანავე ადრე ჰქონიათ ძველ მთარგმნელთა მიერ გადმოღებული ბიბლიური წიგნები („პირველითგანვე გუქონდეს წერილნიცა“), 2. შემდგომ, რადგან საბერძნეთი ტერიტორიულად შორს იყო საქართველოსაგან, საქართველოში მცხოვრებ სომეხებს ქართველებისათვის „მიზეზითა წესიერებისაჲთა“, ე. ი. სისწორის დაცვის მოტივით, შეუთავაზებიათ ბიბლიური წიგნების თავიანთი თარგმანით სარგებლობა, 3. ამის შედეგად ქართულ ენაზე სომხურიდან გადმოუღიათ ზოგიერთი ბიბლიური წიგნი. ვიმეორებთ, რავინდ სუბიექტურად მოგვეჩვენოს XI საუკუნის მწერლის ზემომოყვანილი ცნობა, ერთი აშკარაა: ავტორის რწმენით, სომხურ წყაროზე დამოკიდებული ზოგიერთი ბიბლიური წიგნის ქართული თარგმანი არ არის თავდაპირველი თარგმანი. სომხურიდან მომდინარე ქართული თარგმანის გაჩენამდე ქართველებს ჰქონიათ ბიბლიური წიგნების („წერილების“) ისეთი ძველი

თარგმანი, რომელიც სომხურ წყაროზე არ იყო დამოკიდებული: „პირველი-
განვე გუქონდეს (გუაქუნდეს) წერილიცა“ აშკარად ხაზს უსვამს, რომ ზოგჯერ
ბიბლიური წიგნის სომხურიდან მომდინარე ქართული თარგმანი ქრონოლოგიურად
მეთრეულ, მოგვიანო მოვლენად არის მიჩნეული.

გიორგი მცირის ცნობა რომ საფუძველს მოკლებული არ არის, ამას სხვა
გარემოებაც გვაფიქრებინებს: ის ქართული რედაქციები, რომლებიც აშკარად შეი-
ცავენ სომხურენოვან ელემენტებს, თითო ნუსხით არის მოღწეული, ასეთებია,
მაგალითად, ადიშის ოთხთავი 897 წლისა, „მცხეთის დავითი“ (A—38) ([22],
[38]), მცხეთური ბიბლიის ზოგიერთი წიგნი (22^ა). რა თქმა უნდა, არ არის
გამორიცხვლი, რომ არმენიზებული ქართული რედაქციების სხვა ნუსხებიც და-
კარგულიყო ისე, როგორც დაიკარგა ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის
შემცველი ნუსხები. მაგრამ რაც ბედუკუდმართობას გადაურჩა, ასეთ სურათს
იძლევა: არმენიზებული ქართული რედაქციის ტექსტები თითო ნუსხითაა
მოღწეული, ხოლო სხვა ტიპის რედაქციის ტექსტები—ათეულობით. ეს გვაფი-
ქრებინებს, რომ სომხურენოვანი ელემენტების შემცველი ქართული რედაქცია
ძველადვე არ უნდა ყოფილიყო საყოველთაოდ მიღებული და გავრცელებული. ის
სომხური წარმოშობის ქართული წრეების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად
უნდა შექმნილიყო. ასეთი რამ სრულიად შესაძლებელია V—VI საუკუნეებში, როცა
ქართველებსა და სომხებს მჭიდრო პოლიტიკური, კულტურული და სარწმუნო-
ებრივი კავშირი ჰქონდათ.

ძველი ქართული თარგმანის სომხურ წყაროსთან შეჯერება, თუ სომხურიდან
ხელახლა თარგმნა V—VI საუკუნეებისათვის უფრო საფიქრებელია სამხრეთ-
დასავლეთ საქართველოს ტაოს თემში, სადაც სომხური მოსახლეობის ხვედრითი
წონა დიდი იყო. პოლიტიკური თვალსაზრისით, ტაო IV—VI საუკუნეებში სომ-
ხური პროვინცია იყო, დიდი ფეოდალური საგვარეულოს — მამიკონიანთა საგან-
მგებლო ([1], 06). არა თუ ამ დროს, არამედ გვიანაც, IX—X საუკუნეშიც, როცა
ეკლესიური განხეთქილება საქართველოსა და სომხეთს შორის მწვავე ფორმებს
იღებს, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ რაიონებში, სადაც მოძმე სომხებიც
სახლობდნენ, უშუალოდ სომხურიდან ქართულ ენაზე გადმოჰქონდათ ლიტერა-
ტურული ძეგლები და პირუკუც, და ასე ამდიდრებდნენ ქართულ-სომხურ კულ-
ტურას. ამ ხანის აგიოგრაფიულ თხზულებათა ქართული თარგმანები, ილ. აბუ-
ლაძის დასკვნით, არის „ტაოს სომეხ დიოფიზიტთა ლიტერატურული შემოქმე-
დების ნაყოფი“ ([1], 063).

საკითხავია: ბიბლიური წიგნების სომხიზმების შემცველი ძველი ქართული
რედაქციები სომხური წყაროდან მომდინარე დამოუკიდებელი თარგმანი უნდა
ყოფილიყო თუ — თავდაპირველი, არსებული ქართული თარგმანის რედაქციული
გადამუშავება სომხური წყაროს კვალობაზე? ვფიქრობთ, უკანასკნელი ვარაუდის-
თვის მეტი საფუძველი არსებობს, რადგან აშკარად სომხურელემენტოვან ქართულ
რედაქციაშიც კი ვლინდება ბერძნული ტექსტის ადრეული გავლენის მაუწყე-
ბელი უძველესი ტექსტუალური იკითხვისები ([14], 93—117; [38], 29—38;
[39], [40]).

გ. ტექსტუალური შედარების მონაცემები: როგორც აღვნი-
შნეთ, არმენიზებული ქართული რედაქციის ისეთ ნუსხებში, როგორიცაა ადიშის
ოთხთავი და „მცხეთის „დავითი“, გამოვლენილია უძველესი ტექსტუალური ფენის
ბერძნოზმები. ჩვენის მხრივ, დავსძენთ, რომ პავლეს ეპისტოლეთა თავდაპირველი
ქართული თარგმანიდან მომდინარე ძველ რედაქციაშიც ბერძნოზმების
ძველი ფენა ხელშესახებია. სრულად ბერძნოზმებზე სხვა შრომაში გვექნება

საუბარი, აქ აღნიშნავთ მხოლოდ ერთი ტიპის მასალას, რომელსაც, ჩვენი აზრით, ვადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს საერთოდ თარგმანის წაჭიმვისა და ლოზის დასადგენად. ესაა ე. წ. nonsens-ები, როცა თარგმანში მითითდება მცდარი, კონტექსტისთვის შეუფერებელი, უაზრო ადგილები. ასეთ შემთხვევაში თუ გაირკვევა სიტყვის თუ ფრაზის მცდარად თარგმნის მიზეზი, წყარო, ცხადია, ვარკვეული იქნება თარგმანის პირველწყაროც. ვასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

1. „ესენებასა წმიდათასა ეზიარებოდეთ“ (პრომ. 12,13 AB). კონტექსტის მიხედვით მოსალოდნელი იყო: „საქმარსა წმიდათასა ეზიარებოდეთ“, როგორც ეს არის გვიანდელ (CD) რედაქციებში, რადგან პავლე მიმართავს რომაელებს, რათა დაეხმარონ წმინდანებს, თანაუგრძნონ მათ ვასაჭიროში. ბერძნულის მსგავსად, სომხურსა და სირიულ წყაროებში საჭიროების („საქმარის“) მნიშვნელობის სიტყვებია ნახმარი. ასეთ შემთხვევაში ძველი რედაქციების მცდარი იკითხვისის საფუძველი შეიძლება ის იყოს, რომ ბერძნული წყაროს *χρεια*, რომელიც საჭიროებას აღნიშნავს, გაგებულ იქნა მეორე ომონიმურ *χρεια* სიტყვად, რომელიც უწყებას, გამორტმას აღნიშნავს (შდრ. ვსენება AB-სი).

2. „ხოლო სიტყუსა მისთჳ წმიდათაჲსა, ვითარცა უბრძანე ეკლესიათა ვალატიაჲსათა, ეგრეცა თქუენ ჰყვით. ერთშაბათად-ერთშაბადად კაცად-კაციად თქუენი თქუენ თანა დაიკრებდინ და დაიუნჯებდინ, უკუეთუ განმარჯუება რაჲმე იყოს, რაჲთა არა, ოდეს მოვიდე, მაშინლა სიტყუჲაჲ იყოს“ (I კორ. 16, 1—2 AB).

ძნელია ამ ადგილის გაგება ბერძნული დედნის გაუთვალისწინებლად, ძნელია, რადგან მცდარი თარგმანია. კონტექსტის მიხედვით, პავლე მოციქული შემდეგს ეუბნება კორინთელებს: წმინდანებისთვის შესაწირავის მოგროვებისას ისე იმოქმედეთ, როგორც ეს ვალატის ეკლესიებისათვის მიბრძანებია — განმიწყესებია. კვირაობით ყოველმა თქვენგანმა დაზოგოს და მოაგროვოს (შესაწირავი), თუ ამის შესაძლებლობა იქნება, რათა, როცა მე მოვალ თქვენთან, მაშინ არ იყოს შესაწირავის მოგროვებაო. ძველ ქართულ რედაქციებში შესაწირავ-შესაკრებელის ნაცვლად მცდარად ორჯერ ნახმარია სიტყვა, რაც გაუგებარს ხდის ორივე მუხლის შინაარსს. გვიანდელ რედაქციებში ეს შეცდომა გაუწივრებიათ გიორგი მთაწმინდელსა და ეფრემ მცირეს. ძველი (AB) რედაქციების მცდარი იკითხვისის საფუძველი ის არის, რომ ბერძნულ წყაროში ნახმარი *λοιπια*, რომელიც შეწირულობის შეგროვებას ნიშნავს, ძველ ქართველ მთარგმნელს გაუგია, როგორც *ლრიცა* სიტყვა, რომელიც უპირველესად სიტყვას ნიშნავს. სომხურსა და სირიულ რედაქციებში *λοιπια* სწორად არის გაგებული. მაშასადამე, ქართული თარგმანის შეცდომის წყარო მხოლოდ ბერძნული ტექსტია, უკეთ რომ ვთქვათ: ბერძნული ტექსტი უბიძგებს ქართველ მთარგმნელს შეცდომისაკენ.

3) პავლე ფილიპელებს სწერს, რომ მათ დასამოდგრაყად გამოავხანის თავის ერთგულ მოწაფეს—ტიმოთეს: „ამისსა ვესავ მივლინებასა, რაჲჲს განვივოთ თავისა ჩემისაჲ მისგან (ფილიპ. 2,23 AB). ქართული თარგმანი ზუსტად მიჰყვება ბერძნულ წყაროს, ოღონდ ბოლო სიტყვაა მცდარად ნახმარი. კონტექსტის მიხედვით მისგან სიტყვის ნაცვლად ქართულ თარგმანში უნდა ყოფილიყო მაშინ ან მყისვე, როგორც ამას გვაფიქრებინებს ბერძნული დედანი და სხვა უცხოენოვანი (სომხური, სირიული) თარგმანები. წინადადებაში ასეთი აზრია: ვიმელოვნებ (ვესავ) ამის (ტიმოთეს) გამოავხანას, როგორც კი მოვაგვარებ (ან: მოგვარებულს შეგხედავ) ჩემს საქმეებს, მაშინვე. ეფრემ მცირეს შეუნიშნავს

ქართული თარგმანის ეს შეცდომა და „მისგან“ შეუცვლია „მყისი“ სიტყვით ძველ რედაქციებში დაშვებული შეცდომის მიზეზია ბერძნული წყარო, რომელშიც ნახმარი ჰქვამდა ზმნიზნაჲს: სწრაფად, ჩქარა, მაშინვე რამ ქართველ მთარგმნელს ეს სიტყვა გაუგია, როგორც ჰქ(წ) „გან“ თანდებულისანი აბარა „მისი“ ნაცვალსახელი და უთარგმნია, როგორც „მისგან“. აქაც ქართველ მთარგმნელს მხოლოდ ბერძნული წყარო „აცთუნებს“, რადგან სხვა უცხოენოვან რედაქციებში სწორად არის თარგმნილი ბერძნული სიტყვა.

4. პავლეს აზრით, მთელი საღმრთო წერილი (ბიბლია) სასარგებლოა ადამიანის დსამოდღერაჲად, „რათა აწვე იყოს ღმრთისა იგი კაცი ყოვლისა მიმართ საქმისა კეთილისა განმტკიცებულ“ (II ტიმ. 3.17 AB). ქართულ თარგმანში გაუგებრობას ქმნის აწვე სიტყვა, რომლის ფარდად ბერძნულ და სომხურ-სირიულ წყაროებში სრულყოფილის მნიშვნელობის სიტყვებია ნახმარი. ქართულ თარგმანში დაშვებულ შეცდომას ისევ ბერძნული წყარო განსაზღვრავს, რომელშიც მოიპოვება ἄρτιჲ ზედსართავი სახელი, რომელიც სრულყოფილს ნიშნავს. მაგრამ ქართველ მთარგმნელს ეს სიტყვა აღრევია ἄρτι ზმნიზნაჲში, რომლის მნიშვნელობაა „ახლა“, ძველი ქართულით, „აწ“. დასახელებულ ადგილას სომხურსა და სირიულში შეცდომა არ არის დაშვებული. ოღონდ აღსანიშნავია, რომ სირიულ ტექსტში ნახმარი სიტყვა საერთოდ ნიშნავს ადამიანს, მაგრამ იშვიათად, კერძოდ, აქ სრულყოფილს აღნიშნავს, როგორც მიუთითებს ჯენინგსი (1531, 48). დავსძენთ, რომ ეფრემ მცირეს ქართულ ტექსტში შექნიშნავს ეს შეუსაბამობა და სრულყოფილის მნიშვნელობით მოუცია „უნაკლულო“ სიტყვა „აწვე-ს“ გვერდით.

5. პავლე არიგებს ტიტეს, არ აპყვეს ცრუმოდღერათა სიტყვებს: ხოლო სიცოფისათა მათ ძიებათა და ცუდთა სიტყუათა და ჯდომთა და ლალვათა შჯულისათა განეშოვრე, რამეთუ არიან ურგებ და ამო“ (ტიტ. 3,9 AB). ძველ ქართულ თარგმანში შეცდომითაა ნახმარი „ცუდთა სიტყუათა“, რადგან უცხოენოვან რედაქციებში მის ფარდად არის „შთამომავლობის“ მნიშვნელობის სიტყვები (ბერძნ. γενεαλογιαჲ, სომხ. ტოჰმათიეს სირ. თაშ'აშთა დეშარბთა). გვიანდელ (CD) რედაქციებში ეს შეცდომა გასწორებულია „ტომის რაცხათა“ სიტყვით. ძველი რედაქციების მცდარი „ცუდთა სიტყუათა“ უნდა მომდინარეობდეს ბერძნული სიტყვის არასწორი წაკითხვის საფუძველზე: რთული (თხზული) γενεαλογιαჲ სიტყვის პირველი ნაწილი γენα წაკითხული ჩანს γενε-დ (γενός, γενός ნიშნავს ამაოს, ძე ქართული, ცუდს), ხოლო მეორე ნაწილი კი λγος სიტყვად, რომელიც უპირველესად სწორედ სიტყვას აღნიშნავს (შედრ. სლავურ-რუსული родство, რომელიც ბერძნული γενεαλογია-ს კალკია).

მსგავსი მაგალითების მოყვანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ დასახელებულიც კმარა, რომ დავასკვნათ: პავლეს ეპისტოლეთა ძველ ქართულ რედაქციებში დაცული კონტექსტისეული შეუსაბამობანი (ნონსენსები) უძველესი ტექსტუალური ფენისაა და წარმოშობილია მხოლოდ ბერძნული წყაროს არასწორი გაგების საფუძველზე. ე. ი. უძველესი ქართული თარგმანი ბერძნულ წყაროზეა დამოკიდებული. ზედმეტი სკეპსისი იქნება, რომ ასეთი ნონსენსები მერმინდელი შეჯერების გზით გაჩენილად მივიჩნიოთ. შეჯერების მიზანი ხომ ის არის, თარგმანი ზუსტ შესაბამისობაში მოიყვანოს შესაღარებელ წყაროსთან. ამიტომ, რომ გვიანდელი რედაქტორები — გიორგი მთაწმიდელი და ეფრემ მცირე ბიბლიური წიგნების თარგმანის შეუსაბამო

ადგილებს ხშირად ასწორებენ და მართებულადაც. რა თქმა უნდა, შეჯერების დროსაც ზოგჯერ გამოპჩრებით გაუსწორებლად ძველი თარგმანის მცდელობები თხვისები, მაგრამ შეჯერებისას გასწორდეს თარგმანი და ისიც უაზროდ, მცდელობას, ეს იშვიათია და მოულოდნელი (ცხადია, სიტყვა-სიტყვით კალკირებული თარგმანი სხვა რიგის მოვლენა).

თუ ზემოთ მოტანილ მასალებს მთლიანობაში განვიხილავთ, ცხადი გახდება შემდეგი: ისტორიული გარემო, ლიტერატურული ცნობები და თვით ტექსტუალური ჩვენება ურთიერთგამოუთრცხავად საცნაურს ყოფენ, რომ თუ მთელი ბიბლიის არა, ბიბლიის ზოგიერთი წიგნის (სახარებების, სამოციქულოს) უძველესი, თავდაპირველი ქართული თარგმანის წყარო ბერძნული ტექსტი უნდა ყოფილიყო. ძველი ქართული თარგმანი ადრევე, VII საუკუნის დასაწყისამდე, გარკვეული წრეების (სავარაუდოა, სომხური წარმოშობის ქართული წრეების) ინტერესების შესაბამისად შეჯერებული ჩანს სომხურ წყაროსთან. ასე რომ, V—VI საუკუნეების საქართველოში ბერძნულიდან მომდინარე ძველი ქართული თარგმანის გვერდით უნდა არსებულიყო არმენიზებული ძველი ქართული თარგმანიც. როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართულ ეკლესიებში უფრო მიღებული ყოფილა ბიბლიური წიგნების პირველი თარგმანის ტრადიციის მქონე ტექსტი, რასაც მოღწეული ნუსხების სიმრავლე ცხადყოფს. ხოლო არმენიზებულ ძველ ქართულ თარგმანს ფილიაცია და მასშტაბურობა არ მოუპოვებია.

ბიბლიის ქართულ თარგმანებზე მომუშავე გვიანდელ მწერლებსა თუ რედაქტორებს — გიორგი მთაწმინდელს, ფერემ მცირეს, და გიორგი მცირესაც სწორედ პირველი თარგმანის ტრადიციის ტექსტებზე უჭირავთ თვალი*.

3. ბიბლიურ წიგნთა ძველი ქართული თარგმანის რაობის საკითხი: დღეს სადავო არ არის, რომ IV საუკუნეში ქართულ ენაზე ბიბლიური წიგნების გადმოთარგმნა შეუძლებელი იქნებოდა, რომ ქართულ ენას ძველი სამწერლო ტრადიცია არ ჰქონოდა. მართა ის ფაქტი, რომ ბიბლია ასე ადრე ითარგმნა ქართულ ენაზე, აშკარად მეტყველებს საქართველოს მაღალ სამწერლო კულტურაზე. IV—V საუკუნეებისათვის ქართულ ენაზე ბიბლიის არსებობის ფაქტი ბევრ საკითხს აღძრავს და ერთი ამათავანია ის, თუ როგორ მოხერხდა მრავალსაუკუნოვანი წარმართული კულტურის წიაღში ახალი, ქრისტიანობის ცნებების ათვისება და გამოხატვა. ბიბლიის ნაციონალურ ენაზე გადმოღობა

* გიორგი მთაწმინდელი არა ერთხის აღნიშნავს: „ჩუენში ყოველი სახარებანი პირველთაგან წმიდად თარგმნილნი და კეთილად“ ([13], 285), „გვევითარი თარგმანი გარეშე მათ პირველთა და არღარა გამოჩინებულ არს ენას ჩუენსა ([5], 47). ფერემ მცირემ იცოდა, რომ გიორგი ნდობით და კრძალვით ეპყრობოდა ძველი ქართული თარგმანის ტექსტს და ხშირად არც ეკვლიდა რედაქტირებისას, ბევრი ასეთი ადგილი „ძუელისა პავლისა წაყოლისაგან დაუტეობია“, ანდა: სამოციქულოს ზოგი ადგილი, „რომელი მრავალს პირსა აღიარებდა, იგი ძუელისავე თარგმნილისა და მიუყვანებია“ ([2], 029). გიორგი მცირეც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ტრადიციულ აზრს იმეორებს: „პირველთაგანვე გუქონდეს წერილნიცა“.

მოუხედავად ჩვენი მტკიცებისა, რა თქმა უნდა, კვლავ ძალაში რჩება ის ვარაუდიც, რომელიც ადრე პროფ. ალ. ტაგარელმა გამოთქვა (Сведения..., I, 1886, 15—16; II, 1889, XVI) და შემდეგ გ. პეჩმა ახალი საბუთიანობით გაიმეორა: „საერთოდ საფიქრებელია, რომ მთარგმნელმა იმ მნიშვნელობებისთვის, რომელთა გავება სირიულიდან ან ბერძნულიდან ვერ მოახერხა, რჩევასათვის სომხურს მიმართა, როგორც უფრო მახლობელსა და ნაცნობს. ეს სულაც არ ნიშნავს ყველა შემთხვევაში, რომ მთელი თარგმანი სომხურ ორიგინალს ეყრდნობა ([30], 60).

ურთულესი საქმე იყო ყველა ქრისტიანი ერისათვის და მათ შორის ქართველებისთვისაც. ქართულ ენაზე ბიბლიის თარგმნას ართულებდა არა მარტო ქართველთა მსოფლმხედველობისა და კულტურის წარმართული ხასიათი, არამედ მათი ზოგიერთი ბიბლიური წიგნის აშკარა ალეგორიულ-აპოკალიპსური შინაარსი, ტექსტის მეტაფორულ მნიშვნელობებში ჩაწვდომა, უძველესი სამწერლო ტრადიციის მქონე ბერძნული ენის პოლისემიური სიტყვებისათვის ზუსტი, კონტექსტისეული მნიშვნელობის დაძებნა-მიგნება, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, დედნისეული „ღრმა ადგილების“ გადმოცემა „ქართული მსგავსებული სიტყვით“ სწორედ ასეთი სირთულე ჰქონდა მხედველობაში ეფრემ მცირეს, როცა ამბობდა: „ბერძენთა ენა უფსკრულ ღრმა არს, და იგივე და ერთი სიტყუა მრავალსა პირსა აღიარებს“ ([2], 029). თუ როგორ არის დაძლეული თარგმნის პროცესში წამოჭრილი სირთულეები, ძველ ქართველ მთარგმნელთა მიერ, ეს საკითხი სრულებით შეუსწავლელია დღემდე. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ერთი და ორი მკვლევრის სიცოცხლე არ ეყოფა იმ საკითხების შესწავლას, თუ რას წარმოადგენს ბიბლიური წიგნების ძველი ქართული თარგმანი, როგორც ლიტერატურულ შემოქმედებითი ფენომენი, ან როგორ და რაში ვლინდება ქართული თარგმანის მხატვრულ-ესთეტიკური და ენობრივ-სტილისტური სპეციფიკა. ვიმეორებთ, ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანის რაობა-სპეციფიკის საკითხი ქართული ფილოლოგიის წინაშე მწვავედ დგას და გადაჭრას ელის. კ. კეკელიძემ კარგა ხნის წინათ დასვა ეს პრობლემა, როცა წერდა: „რამდენადაც ქართველებმა ახალი რელიგიური სისტემა ძველ წარმართულ სარწმუნოებაზე დაამყნეს, იმდენად ბიბლიური წიგნების მთარგმნელნი იძულებული ხდებოდნენ შეეგუებინათ თავიანთი თარგმანი წარმართული აზროვნებისათვის, რამდენადაც კი ეს მოსახერხებელი იყო, და გამოეყენებინათ მარავი წარმართული საკრალური ენისა. აი, ამ მარავიდან იღებენ პირველი მთარგმნელები ენობრივ, მხატვრულ და აზრობრივ საშუალებებს... ახალი იდეები, ახალი აზრები, ახალი ფილოსოფიურ-რელიგიური და მორალური შეხედულებანი ხშირად გადმოიცემიან ამ თარგმანში ისეთი სიტყვებითა და ტერმინებით, ისეთი ფორმებითა და სახეებით, რომელნიც უშუალოდ წარმართული წყაროდან მოდიან და რომელნიც, როგორც აღინიშნა მეცნიერებაში, პირველყოფილ ქართულ-ქრისტიანობას სინკრეტულ ხასიათს აძლევდნენ“ ([6], 186). მაგრამ, სამწუხაროდ, არც კ. კეკელიძეს და არც სხვა მკვლევარს ფაქტობრივად, მასალობრივად არ უჩვენებია თუნდაც რამდენიმე მაგალითიც კი იმისა, თუ სად, როგორ ან რაში ვლინდება წარმართული მსოფლმხედველობა და საკრალური ენის ელემენტები ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში. მოსალოდნელი იყო, რომ მხატვრული თარგმნის თეორიის საკითხებზე მომუშავე გ. გაჩეჩილაძე თუ გადაწყვეტით არა, ისე მინც დასვა მამ ხაზით გადასაჭრელ პრობლემებს და გადაჭრის გზებსაც დასახედა. მაგრამ მკვლევარი გვერდს უვლის რთულ საკითხებს და არსებითად კ. კეკელიძის მიერ ზოგადად გამოთქმული მოსაზრებების დამოწმებით კმაყოფილდება. მკვლევარს იმის დასამტკიცებლად, რომ ბიბლიური წიგნების ძველი ქართული თარგმანები ალაგ-ალაგ ზუსტი, ადეკვატური თარგმანის ნიმუშებს წარმოადგენენ, მოჰყავს რამდენიმე მუხლის ძველი ქართული თარგმანი სახარებიდან (მ. 6,5—13) ინგლისური და რუსული თარგმანების პარალელურად ([4], 62—64). არაფერს ვიტყვით კვლევის ისეთი მეთოდის აკვარგიანობაზე, როცა ძველი ქართული თარგმანის სიზუსტე შეფასებულია არა პირველწყაროსთან შეპირისპირებით, არამედ ძველი ქართული სამყაროსათვის სრულიად უცნობი, მაშინ არარსებული თარგმანების ჩვენებათა ფონზე, აღნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ ამ შემთხვევაში გათვალისწინებული არ

არის თარგმანის ღირსების ერთი უმთავრესი კრიტერიუმი, კერძოდ ის რომ ზუსტი და თავისუფალი თარგმანის ფაქტს უპირველესად თვით პირველწყაროს სხვადასხვა ადგილის მეტ-ნაკლები ტექსტობრივი სირთულეები ნიშნავს, იმას რომ დედანში გვერდიგვერდ შეიძლება იყოს ისეთი ადგილები, რომელთა თარგმანისას დამოუკიდებლად მომუშავე რამდენიმე მთარგმნელმა ზუსტად ერთნაირი ტექსტი მოგვეცეს, და ისეთი ადგილებიც, რომელთა გადმოღებისას რამდენიმე მთარგმნელმა სხვადასხვაგვარი ტექსტი მიიღოს. მაგალითად, როცა დედანში ასეთი მნიშვნელობის სიტყვებია: მამაო ჩუენო, ცათა შინა, ქუეყანასა ზედა, პური ესე ჩუენი არსობისა და სხვა, და ესენი თარგმანში ტოლფარდი მნიშვნელობის სიტყვებით არის გადმოცემული, ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ ვამტკიცოთ: მთარგმნელი ადეკვატურ თარგმანს იძლევაო. ასეთი ადგილების ადეკვატური თარგმანი იმის შედეგია, რომ დედანში ყოველთვის არის არსებითად მონოსემანტიური, ერთმნიშვნელობიანი, თითქმის შეუწავლადი სიტყვები, რომელთა გადმოღებისას მთარგმნელი იძულებითაა მიჯაჭვული სიტყვის პირველწყაროსეულ მნიშვნელობაზე და თვითონ ვერ ამყარებს საკუთარ მთარგმნელობით პრინციპს. ამის შესანიშნავ მაგალითს იძლევა გიორგისა და ფერემის ნარედაქციევი ბიბლიური ტექსტების შედარება ძველი რედაქციის ტექსტებთან: პირველნი უცვლელად იმეორებენ ხშირად ძველი რედაქციის მთელ მუხლებს მიყოლებით, იმეორებენ იმიტომ, რომ მათ შესაცვლელი არაფერი აქვთ. მთარგმნელის თუ რედაქტორ-შემეჭრებლის პოზიცია, მთარგმნელობითი მეთოდი, ჩვეულებრივ, მკლავდნება პირველწყაროს ისეთი ადგილების თარგმანისას, რომლებიც პოტენციურად სხვადასხვაგვარი გააზრების შესაძლებლობას იძლევა ანუ დედანისეული ადგილი „მრავალსა პირსა აღიარებს“. სწორედ ასეთი ადგილები უნდა იყოს მხედველობაში მიღებული თარგმანის ხასიათის დასადგენად. ხოლო კვლევის სწორად წარმართვისათვის მეორე, მეთოდოლოგიურად აუცილებელი წინაპირობაა: ბიბლიური წიგნების ძველი ქართული თარგმანის რაობის დადგენა და დახასიათება უნდა ემყარებოდეს იმ უცხოენოვან რედაქციებთან შედარება-შეპირისპირებას, რომლებთანაც სავარაუდოა ქართული ტექსტის დამოკიდებულება — კავშირი (ასეთებია: ბერძნული, სომხური, სირიული ვერსიები). ცხადია, ასეთი შედარების გარეშე იზოლირებულად ვერასოდეს ვერ დადგინდება ქართული თარგმანის სპეციფიკა და ვერ გამოვლინდება ძველ ქართველ მთარგმნელთა შემოქმედებითი წვლილი პირველწყაროს გააზრება — ინტერპრეტაციაში. ჩვენ შორს ვართ იმის გაფიქრებისაგანაც კი, რომ ზემოთ დასმული საკითხების გადაჭრის ვაპირებდეთ, მაგრამ ერთს კვცდილობთ: ზოგიერთი ბიბლიური წიგნის ძველი ქართული თარგმანის სავარაუდო უცხოენოვან პირველწყაროებთან შეპირისპირება-შედარების გზით გამოვვლინოთ ისეთი ფაქტები, რომლებიც ცხადად წარმოაჩენენ ძველი ქართული თარგმანის რაობა-სპეციფიკის შესწავლისას, თუ რა საკითხები (მსოფლმხედველობრივი, მხატვრულ-ესთეტიკური, ენობრივ-სტილისტური) შეიძლება წამოიჭრას და რა გზით გადაწყდეს ისინი. ივარაუდება, რომ პოზიტიური მასალის ანალიზის საფუძველზე მიღებული დასკვნები მსგავსი ან განსხვავებული იქნება სხვადასხვა ბიბლიური წიგნის მიმართ.

ძველი თარგმანის ხასიათი: ბიბლიური წიგნების თარგმანს ძველადვე განსაკუთრებული ნიჭიანობით და ერთგვარი ღვთიური შიშით ეკიდებოდნენ რადგან წინასწარმეტყველთა და მხარუბელ-მოკაქულთა აკუორიანი ცნობაო

ტექსტები უზენაესი ღმერთის ნებისა და ფიქრის განცხადებად, ღმერთის ნაპირ-
ნახევ სიტყვებად მიაჩნდათ თვით ბიბლიური წიგნების ავტორებს. ეს გაჩვენება
თავიდანვე აიძულებდა მორწმუნე ქრისტიან მთარგმნელთ, ბიბლიის — ~~სიძვერის~~
სიტყვის“ ნაციონალურ ენაზე გადმოღებისას მაქსიმალურად ჩაწვდომოდნენ
დედნისეულ აზრს და ზუსტად, ყოველგვარი ინდივიდუალური ინტერპრეტაციის
გარეშე გადმოეტანათ ის, ასეთ შემთხვევაში ლოგიკურად მოსალოდნელია, თარ-
გმანები მხოლოდ ზუსტი იყოს, და არა თავისუფალი. ძირითადად, ეს ასეც არის.
მაგრამ ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში უზუსტესად თარგმ-
ნილი ადგილების გვერდით მაინც მოიპოვეს ე. წ. თავი-
სუფალი თარგმანის ნიმუშები. ამჟამად, ჩვენ მხოლოდ ასეთ არაზუსტ,
მაგრამ კონტექსტისათვის ასატან, მორგებული თარგმანის შემთხვევებზე შევიჩრ-
დებით. ადგილები მოგვყავს პავლეს ეპისტოლეებიდან.

1. უკეთეს დასაბამი იგი წმიდა არს, შემდგომიცა. და ძირი იგი თუ
წმიდა არს, მისნი რტონიცა“ (პრომ. 11,16). ძველი (AB) რედაქციების ეს
ადგილი ასეა გადმოცემული გვიანდელ (CD—გიორგისა, ეფრემისა) რედაქციებში:
„ხოლო უკუეთუ დასაბამი იგი წმიდა არს, და თბეცა, და უკუეთუ ძირი იგი
წმიდა არს. და რტონიცა მისნი“. აქ მოციქული ალევგორიულად ლაპარაკობს
ისრაელის მომავალი ხსნის შესაძლებლობაზე: ისრაელს აქვს უფლება გადარჩე-
ნისა, რადგან მისი დასაბამი წმინდაა (ივლისხმება: ძველი აღთქმისეული წმინდა
პატრიარქები ჰყავდა მას). თუკი ისრაელმა წარმოშვა წმინდა პატრიარქები (მეტა-
ფორულად: ისრაელისგან — ცომისგან, „თბესაგან“ გამოიცხო რამდენიმე წმინდა
პური — პატრიარქები — ღმერთისადმი შესაწირად გამზადებული პირველნაყოფივით)
([41], 495), მაშინ თვითონ ისრაელშიც ყოფილა სიწმინდე. მაშასადამე, წმინდა
ისრაელის ხსნაც შესაძლებელი ყოფილა. ძველ ქართულ თარგმანში ბრწყინვალედ
არის დაცული მეტაფორულიობასთან ერთად მხატვრული პარალელ-
ლიზმის პრინციპი (თუ საწყისი წმინდაა, — მომდევნოც, გავრძე-
ლებაც!), მაშინ. როცა თვით ბერძნულ ორიგინალში დარღვეულია ეს.
ბერძნულს ზუსტი თარგმანია CD-ს იკითხვისი (თუ საწყისი წმინდაა, — ცომიც
[„თბეცა“]). ბერძნული ფრაზა („თბე“, ცომი) არღვევს მეტაფორული და მხატვ-
რული პარალელიზმის სტრუქტურას, მაგრამ ძველი ქართველი მთარგმნელი
თვით ქმნის ისეთ კონსტრუქციას, როცა ცომის მნიშვნელობის ბერძნულ
სიტყვას შემდგომი სიტყვით ცვლის. ეს, ასე ვთქვათ, დედნიდან მცდარი,
საზიანო გადახვევა კი არ არის, არამედ დედნის „გაკეთილშობილება“. ვიმეორებთ
სხვა სომხურ, სირიულ რედაქციებში ამ ადგილის ასეთი გააზრება არა გვაქვს,
მათში არის: ზანგუაწნ („ცომი“), გებნლთნ („ცომის მასა“).

2. „ყოველი კაცი კელმწიფებასა მას უმთავრესა დაემორჩილენ“ (პრომ.
13,1AB). მოციქული აქ ქრისტიანებს მოუწოდებს რომის უმაღლესი ხელის-
უფლებისადმი მორჩილებისაკენ. „ყოველი კაცი“ გადმოსცემს ბერძნული დედნის
πᾶσα ψυχῆ-ს. უკანასკნელის ზუსტი თარგმანია „ყოველი სული“ (CD); სირიულ
ტექსტშიც სულის, „სულიერის“ მნიშვნელობის ნგფეშ სიტყვაა, ხოლო სომხურში
პირის, „პიროვნების“ შინაარსის ანძნ სიტყვა. მართალია, „კაცი“ და
„სული“ გარკვეულ კონტექსტში სინონიმურ მნიშვნელობას ატარებს, მაგრამ
ზემოდასახელებულ ადგილას ძველი მთარგმნელის მიერ ნახმარი კაცი (ადამიანი)
უკეთ გახაზავს, რომ აქ ლაპარაკია გარკვეული სახელმწიფო ვალდებულებების
მქონე მოქალაქეზე და არა საერთოდ სულიერზე.

3. „კაცად — კაცადმან ჩუენგანმან თავისა თვისათჳს სიტყუა — უვოს
ღმერთსა (პრომ. 14,13AB). აქ ლაპარაკია, რომ ყველა ადამიანი თავის საქციელზე

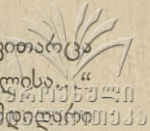
პასუხს აგებს ღმერთთან, განკითხვის დღეს ანგარიშს ჩააბარებს ღმერთს. ^{ქართული} თული „სიტყუს-გების“ ფარდად ბერძნულ წყაროშია *λαγειν δ᾿απει*, რომლის ზუსტი, სიტყვასიტყვითი თარგმანია „სიტყუაჲ მისცეს“ (CD) შდრ. სომხურ ^{სომხურ} ტაქე („ანგარიშს მისცემს“). ძველი ქართველი მთარგმნელი ბერძნული ფრაზის აზრს ბუნებრივი ქართული შესატყვისით გადმოსცემს, მაშინ როცა გიორგი მთაწმიდლისეული ზედმიწევნით ზუსტი თარგმანი გაუგებარს ხდის კონტექსტში ჩადებულ აზრს: „სიტყვის მიცემაში“ ძნელია ქართველმა კაცმა მოიაზროს „ანგარიშის ჩაბარება“, რადგან მისთვის ეს სინტაგმა „დაპირების“, „პასუხის“ შინაარსისაა.

4. „... არა შეამთხვოთ დაბრკოლებაჲ გინასაცთური ძმასა“ (პრომ. 14,13,AB). ბერძნულ დედანში „შემთხვევის“ ფარდად ნახმარია „დადებადდგმის“ მნიშვნელობის *τῆμα* ზმნა: *μη τῆμα παροισμα...* ბერძნულში *τῆμα* ზმნას ორმოცამდე მნიშვნელობა აქვს, რომელთაგან უძირითადესია: დადება, დადგმა, დაგება. გიორგი მთაწმიდელს სწორედ ეს მნიშვნელობა აქვს დანახული: „არა დაუდგათ შესაბრკოლებელი გინასაცთური ძმასა“. „დაუდგათ“ ზმნა ქართულში, ასე თუ ისე, იკუთვნებს პირდ. ობიექტად „შესაბრკოლებელს“, მაგრამ მასთან „საცთურის“ დაკავშირება სტილისტურად შეუწყნარებელია: „არა დაუდგათ... საცთური“ ბუნებრივი სინტაგმა არ არის. ძველი მთარგმნელი კი ბერძნული *τῆμα* ზმნის უამრავი მნიშვნელობიდან ფაქიზად არჩევს კონტექსტისათვის ყველაზე შესაფერას შინაარსს ქართული ფრაზის ბუნებრიობის შეუბღალავად.

5. „ღამე იგი განგუეშოვრა და ნათელი შემოგუეხლა“ (პრომ. 13,12AB). „ნათელ“ სიტყვის ფარდად ბერძნულ წყაროში „დღის“ შინაარსის *ἡμέρα* სიტყვაა. სირიული ტექსტის *ḥmḥm* და სომხურის ტივ ასევე „დღეს“-ს აღნიშნავს, გიორგისეულ რედაქციაშიც „დღე შემოგუეხლა“ იკითხება.

ზემოდასახელებულ ადგილას დამე და დღე ალევორიულად არის ნახმარი: დამედ იკულისხმება ამა ქვეყნის ცოდვებით დამძიმებული ადამიანის სიცოცხლე, ხოლო დღედ — ქრისტეს მეორედ მოსვლის შემდეგ ცოდვებისაგან განთავისუფლებული მორწმუნის სუფევა (I411,505). ამიტომაც ამავე მე-12 მუხლში მოციქული ამბობს: „აწ უკუე განვიშოვრნეთ საქმენი ბნელისანი და შევიმოსოთ საქურველი ნათლისაჲ“. აღსანიშნავია, რომ სამოციქულოს ეფრემ მცირისეული რედაქციის ხელნაწერებში ამ ადგილს აშიაზე ასეთი კომენტარი აქვს (ალბათ, ეფრემისავე): „ღამედ საწუთროსა ამასა ცხოვებასა უწოდს, რომლისა შემთხუევაჲ კეთილთა გინა ჳირთანი არარაჲთ განყოფილ არიან სიხმართაგან“.

ძველ მთარგმნელს მოსალოდნელი ქრისტეს მეორედ მოსვლა დღის მოახლოებად კი არ გაუაზრებია, როგორც ეს არის უცხოენოვან წყაროებში, არამედ ნათლის მოახლოებად. მართალია, დღე სიტყვაში ნათლის შინაარსიც შემოდღის თითქოს, მაგრამ პირველში მინც დროის მონაკვეთის მნიშვნელობაა უმთავრესი. ძველი მთარგმნელი გრძნობს, რომ დღის მოახლოება შთაბეჭდავად ვერ გადმოსცემს მხსნელი ქრისტეს მეორედ მოსვლის გრანდიოზულ სურათს და ამიტომ ის ხმარობს დროით შემოუსაზღვრელ ნათელს, როგორც ღვთის ხატის გამოვლინებას. გამორიცხული არ არის ამასთანავე, რომ აქ, ნებისთ თუ უნებლიედ, მთარგმნელის მსოფლმხედველობის წარმართული სინათლის კულტთან კავშირი ცხადდებოდეს (ამაზე ვრცლად ვმსჯელობთ ქვემოთ „ნათლისცემა“ ტერმინთან დაკავშირებით).

6. „ღმერთმან ჩუენ მოციქულნი უკუანაჲსკენელად გამოგუაჩინნა ვითარცა სასიკუდიენნი, რამეთუ თითის საჩუენებელ ვიქმნენით სოფლისა“ (I კორ. 4,9AB). აქ და მომდევნო მტხლებში პავლე მოციქული ჩივის მღვდართა კორინთელების საკდემელად, რომ მოციქულები მძიმე პირობებში ცხოვრობენ სიკვდილისჯილებივით, ქვეყნის დასაცინად არიან გამხდარი.

ძველი ქართული რედაქციების იკითხვისი „თითის საჩუენებელ ვიქმნენით“ გადმოსცემს ბერძნული ტექსტის *μῆαταιν ἔყενημῆμεν*-ს, რომლის სიტყვა-სიტყვითი თარგმანი მოეპოვება გიორგი მთაწმიდელს: „სახილველ ვიქმნენით“. ასეთი ზუსტი თარგმანი კონტექსტისათვის შეუფერებელია. ასევე შეუფერებლად არის ეს ადგილი გადაღებული სომხურ თარგმანში, სადაც იკითხება: ტესილ ელვაქ („სახედველ-საჩვენებელი ვავხდით“), ხოლო სირიულ ვერსიაში ბერძნული ტექსტის ეს მეტაფორული ადგილი დაუძლეველი ჩანს, ბერძნული *μῆαταιν* უთარგმნელად არის გადასული და ნათქვამია: რადგან შევიქენით თეატრონი, ე. ი. სპექტაკლი [53]. მხოლოდ ძველი ქართველი მთარგმნელი ახერხებს, ჩაწვდეს ბერძნული ფრაზის კონტექსტისეულ მნიშვნელობას და ზუსტად შერჩეული ქართული იდიომით გადმოსცეს ის. ბერძნული *μῆαταιν ἔყενημῆμεν* კონტექსტში გადატანითი მნიშვნელობითაა ნახმარი და რეალურად ნიშნავს: სასაცილო, საჯაროდ გასაკიცხი, ქვეყნის დასაციინი ვავხდით. ზუსტად ამასვე ნიშნავს ძველი რედაქციებით იკითხვისი „თითის საჩუენებელ ვიქმნენით სოფლისა“*. საეჭვო არ არის, რომ ეს მაგალითი კარგი ნიმუშია ძველი მთარგმნელის შემოქმედებითი ძალისა და მხატვრული ოსტატობისა.

აღსანიშნავია, რომ სხვაგან მსგავსივე შინაარსის ბერძნული *μῆαταινῆμενοι* ძვ. ქართულ თარგმანში გადმოღებულა, როგორც „სოფლის სახილველ ვიქმნენით“: „ესე არს, ყუედრებთა და ჳირთა შინა სოფლის სახილველ იქმნენით“ (ებრ. 10,33).

7. „პირველი იგი კაცი ქუეყანისაგან მიწისაჲ, ხოლო მეორე იგი კაცი ზეცით გამო სულიერი“ (I კორ. 15,47AB); რომ ამ ადგილის მნიშვნელობა გასაგები ვახდეს, უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: პავლე მოციქული (I კორ. მე-15 თავში) საგანგებოდ მსჯელობს მკვდრეთით აღდგომის შემთხვევაში როგორი სხეულის მატარებელი იქნება ადამიანი და აღიარებს წარმართული ფილოსოფიისათვის ცნობილ ე. წ. ტრიქოტომიულ თვალსაზრისს, რომლითაც ადამიანის ბუნება სამი ცნაწილის განსახიერებაა: სხეულისა, ხორცისა, (σῶμα-სი) საშუამინველისა (ψυχή-სი) და სულისა (πνεῦμα-სი). სხეული და საშუამინველი არაადამიანსაც აქვს, საშუამინველი (ფსიქე) ასულიერებს სხეულს, გვამს ამოძრავებს, სასიცოცხლო ძალას სძენს მას, მაგრამ სული (პნევმა) უმაღლესი საწყისია მხოლოდ ადამიანის არსებისა, ის გვიან გამოდის სამოქმედოდ ღმრთის ნებით. ადამი და მისი შთამომავალი ქრისტემდე საშუამინველი (მომაკვლავი, ვარწნადი) ხორცის მატარებელ არსებებს წარმოადგენდნენ. მაგრამ ქრისტემ მკვდრეთით აღდგომის შემდეგ შეიძინა სულიერი (უხრწნელი) ხორცი, სხეული. ქრისტეს მეორედ მოსვლის ჟამს მკვდრების აღდგენა მოხდება სწორედ ქრისტესმიერი სულიერი (უხრწნელი) სხეულით. მოციქული ზემოდასახელებულ მუხლში ქრისტეს უპირისპირებს ადამს და ამბობს: პირველი კაცი (ე. ი. ადამი) მიწის მტერისაგან იყო,

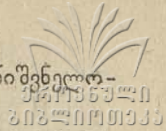
* იდიომი „თითით საჩვენებელი“ დღესაც ნიშნავს დასაციინს, სამარცხინოს, თუმცა საპირისპირო — კარგის, სანიშუოს, — მნიშვნელობითაც იხმარება ([31], 175; [32], 96).

(რომლის განხრწად სხეულს ღმერთმა შთაბერა მხოლოდ მაცოცხლებელი სული (ფსიქე), ხოლო მეორე კაცი (ე. ი. ქრისტე) ზეციდან (ღმრთისაგან) გაუფრთხილდებოდა, (პნევმატიკური), ე. ი. უხრწელი სხეულით ივულისხმება, რომელსაც მოკვდავი ადამიანი იძენს ქრისტეს რწმენით, ნათლს-ღებით. ეს უკანასკნელი გააზრებულია, როგორც ქრისტეს სიკვდილის (ე. ი. განხრწადი სხეულის დატოვების) და კვლავ აღდგომის (ე. ი. უხრწელი სხეულით შემოსვის) მიბაძვა, იმიტაცია, რომლითაც მორწმუნე ქრისტეს თანაზიარი ხდება. ამ აღგილას ძველ ქართულ რედაქციებში ანტონი-მური პარალელი ზმის პრინციპი დაცულია. მაგრამ პირველწყაროში ასე არ არის. ბერძნულში ბოლო ფრაზა ასეთია: ἢ μὲν τῆς ἀπορίας ἐξ ἑσθλασ ἢ ἑσθλασ ἢ ἑσθλασ („მეორე ის კაცი ციდან [არის]“). ე. ი. პირველწყაროში I ფრაზის „მიწისა“ სიტყვას II ფრაზაში ანტონიური მეწყვილე, ქართული „სულიერის“ ფარდი, სეერთოდ, არა აქვს. აღსანიშნავია, რომ როგორც ბერძნული ტექსტის ტიშენდორფისეული გამოცემის კრიტიკული აბრატიდან ჩანს, ბერძნული ვერსიის ზოგ ნუსხას ჰქონია ჯრდის სიტყვა, რაც გათვალისწინებულია კიდევ გიორგი მთაწმიდლისეულ რედაქციაში: „მეორე იგი კაცი უფალი ზეციით“. ასევე მოიპოვება „უფლის“ მნიშვნელობის მწრდ სიტყვა სირიულ ტექსტში და სომხურისაში. ძველი ქართული ვერსიების იკითხვისი „მეორე იგი კაცი ზეციით გამო სულიერი“ ან ისეთი ბერძნული წყაროდან მომდინარედ უნდა ვივარაუდოთ, რომელსაც ჰქონდა, მაგრამ დაჰკარგვია „სულიერის“ ფარდი სიტყვა (ასეთ შემთხვევაში ძვ. ქართულ თარგმანს ბერძნული დედნის პირვანდელი სახის აღსადგენად ექნება მნიშვნელობა), ანდა ქართველი მთარგმნელის შემოქმედებად უნდა მივიჩნიოთ. ასე თუ ისე, ფაქტია რომ ძველ ქართულ თარგმანში უცხოენოვან წყაროებთან შედარებით უკეთ არის მეტაფორული ადგილი გააზრებული და მხატვრული პარალელი ზმის პრინციპი დაცული.

8. ვერვეე წიგნი იტყვს, ვითარმედ: „იყო პირველი იგი კაცი ადამ საშუმინველად ცხოველად, ხოლო მეორე იგი ადამ — სულად განმაცხოველებლად“ (I კორ. 15, 45AB). დედნშია: οὗτος ἦν ὁ ἀρχαρχαίτης..., რომლის ზუსტი თარგმანია გიორგისეული რედაქციის „ვერეცა წერილ არს“. ასევე ზუსტად არის გადაღებული ეს ადგილი სომხურ და სირიულ ვერსიებში: გრეულე ქეთბ ე. ი. წერილ არს“, მხოლოდ ძველ ქართულ თარგმანში გაქვს: „წიგნი იტყვს“, რომელიც კონტექსტისეულ აზრს უფრო გასაგნობრივებულს, კონკრეტულს, გასაგებს ხდის, ვიდრე განუსაზღვრელი შინაარსის „წერილი“: აქ ხომ მითითება ძველი აღთქმის წიგნზე (დაბ. 2, 7), სადაც ლაპარაკია პირველი კაცის — ადამის შექმნაზე.

9. „უკუეთუ ვინ გიხილოს შენ, რომელსა გაქუს მეცნიერებაჲ, საკერპოსა შინა ინაწით-მჯდომარჲ, არა-მეა გონებაჲ იგი მის უძლურისაჲ განჰჰენდეს ნაკერპავისა მის ჰამად?“ (I კორ. 8, 10AB). აქ პავლე ლაპარაკობს, რომ ქრისტიანები უნდა მოერიდონ საკერპოებში სიარულს, თორემ ცოდვები დაუძძიმდებათ: თუ ვინმე განახავს შენ, ცოდნით, რწმენით ძლიერ ქრისტიანს, საკერპოში ფეხმორთხმით ჰამ წარმართებთან ერთად მაშინ განა (შენი მიბაძვით) უძლურის (ე. ი. რწმენით სუსტი, მერყევი ქრისტიანის) გონება არ გაიხსნება (ე. ი. განა არ ჩათვლის საჭიროდ), რომ ნაკერპავი (ე. ი. კერპისადმი შეწირული მსხვერპლის ნარჩენები) ჰამოს?

ძველი ვერსიების „გონებაჲ იგი მის უძლურისაჲ განჰჰენდეს“ არა-პირდაპირი, მაგრამ სწორი აზრობრივი თარგმანია ბერძნული წყაროს ამ ადგილისა: „ἢ ὑπερῆτος ἀπὸν ἀπορίας ἐξ ἑσθλασ ἢ ἑσθλαს ἢ ἑσθλαს...“ გიორგი მთაწმი-

დისეული პირდაპირი თარგმანი კი გაუგებარს ხდის კონტექსტისეულ მნიშვნელო-
ბას: „გონება იგი უძლურისაჲ მის აღეშენოს“.

10. „ქრისტემან გამოგვქსნა ჩუენ წყვეისა მისგან შჯულისა“ (გალ. 3,13AB).
ბერძნულ დედანშია: $\chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma \eta\mu\acute{\alpha}\varsigma \xi\eta\gamma\iota\rho\alpha\sigma\epsilon\upsilon\lambda\omicron\varsigma\dots$, რომლის პირდაპირი თარგმა-
ნია გიორგისეული რედაქციის იკითხვისი: „ქრისტემან ჩუენ მოგვყიდნა“... სირიულ
ტექსტშიც ზაბნან „გვიყიდა“ ზმნა არის ნახმარი, ამავე შინაარსისაა სომხური
გნეაც. ძველი ქართველი მთარგმნელი კი კონტექსტისათვის ყველაზე შე-
საფერ მნიშვნელობას არჩევს, რადგან აქ მორწმუნეთა გამოხსნაზეა ლაპა-
რაკი: შჯულის (ე. ი. მოსეს კანონების) სახელმძღვანელო პრინციპი რწმენა
კი არ არის, არამედ მიღებული წესების შესრულება. ამ წესების შეუ-
სრულებლობას უცილობლად მოჰყვება დასჯა. ქრისტემ თავის თავზე მიიღო
მოსეს კანონების უარყოფელთათვის განკუთვნილი ღმრთის წყევა და სასჯელი
(ჯვარს ეცვა). მოციქული აგრძელებს: თავისი მიწიერი სიკვდილით (ღვთის
სასჯელის მიღებით) ქრისტემ ყველა გამოგვიხსნა მოსეს კანონების შესრუ-
ლების აუცილებლობისაგანო. ვიმეორებთ, ძველი მთარგმნელის მიერ შერჩეული
გამოხსნა სიტყვა უზუსტესად გადმოსცემს კონტექსტისეულ აზრს, რადგან
მხსნელი, მაცხოვარი იესოს უდიდესი კეთილშობილური საქციელის გამო-
ხსნად სახელდება შეუნაცვლებადია, ყიდვა-გამოსყიდვა მას ვერ შე-
ეტოლება.

11. რამეთუ თქუენ ყოველნი ნაშობნი ნათლისანი ხართ და ნაშობნი
დღისანი (I თეს. 5,5AB). ბერძნულ დედანში ნაშობ სიტყვის ფარდად შვილის
მნიშვნელობის ანიძ არის, ასევე სირიული ტექსტის ბუნად და სომხურის (ე)ორდიქ
იგივეა, რაც შვილნი. პავლე მოციქული მიმართავს მორწმუნე ქრისტიანებს:
თქვენ ნათლის, დღის (ე. ი. ქრისტეს) შვილები ხართ, ამიტომ არ შეიძლება,
რომ თქვენ მეორედ მოსვლის უამს არ ცხონდეთ (არ გადარჩეთ) და არ ეზიაროთ
მუღმიე სასუფეველსო. საკითხავია, უცხო წყაროების კვალობაზე მოსალოდნელი
„შვილნი“ ფორმის ნაცვლად ძველ ქართულ რედაქციებში რატომ არის ნა-
შობნი? თითქოს აქ გამოსარკვევი არაფერია, „ნაშობი“ და „შვილი“ სინონი-
მებია, ერთ რედაქციაში ერთია ნახმარი, მეორეში — მეორე; კიდევ მეტო, ორივე
სიტყვა მიმღობაა, ოღონდ პირველს ზმნური შინაარსი შენარჩუნებული აქვს
(ნა-შობ-ი ← *ნა შვ-ობ-ი), მეორეს — არა, უკანასკნელი გასუბსტანტივებულია
(შვ-ილ-ი, შდრ. თხრ-ილ-ი); სინტაგმა „შვილნი ნათლისანი“ და „ნაშობნი ნათ-
ლისანი“ გრამატიკულად საეგზეთ იდენტურია, მაგრამ შინაარსობრივად განსხვა-
ვებული. პირველ სინტაგმაში „შვილნი“ თავისი სუბსტანტიური შინაარსით ისეთ
მიმართებას ქმნის „ნათლისანი“ მსაზღვრელთან, რომ ეს უკანასკნელი კუთვ-
ნილებით შინაარსს იძენს (მსგავსად, ვთქვათ, ასეთი სინტაგმისა: „წიგნი მამი-
სანნი“), მეორე სინტაგმაში კი „ნაშობნი“ თავისი ზმნური შინაარსით მსაზღვ-
რელს (ნათელს, დღეს) მოქმედის, სუბიექტის მნიშვნელობას ძენს (მსგავ-
სად, ვთქვათ, ასეთი სინტაგმისა: „ნაწერნი მამისანი“). უნდა ვიფიქროთ: ძველმა
მთარგმნელმა გაარსებითებულ შვილ სიტყვას იმიტომ ამჯობინა ნაშობ ზმნური
სიტყვა, რომ დღე, ნათელი, იგივე ქრისტე ღმერთი შთამბეჭდავად
წარმოედგინა, როგორც აქტიური, მოქმედი ძალა, დემიურგი. ასე
რომ, ამ შემთხვევაში „ნაშობნი“, როგორც იტყვიან, ერთადერთი სა-
ჭირო სიტყვაა (I42),11), რომელიც ფრანზს ექსპრესიულს ხდის.

12. „გული გეტყვს ხილვად ჩუენდა, ვითარცა-ესე ჩუენ თქუენდა
(I თეს. 3,6AB) ბერძნულ დედანშია: $\xi\pi\lambda\omicron\mu\omicron\iota\sigma\upsilon\upsilon\tau\epsilon\varsigma \eta\mu\acute{\alpha}\varsigma \xi\delta\epsilon\iota\chi\omicron\upsilon\varsigma\dots$ გიორგი მთა-
წმიდელი ამადგილს ასე თარგმნის: „და გსურის ხილვად ჩუენდა“... ბერძნულის

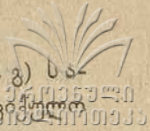
მსგავსად სირიულში სურვილის მნიშვნელობის ვასვენ სიტყვაა ნახშირი, ასევე სომხურში ცანკაცეალ ექ წადილს აღნიშნავს. რა თქმა უნდა, ძველქართული რედაქციების „გული გეტყვას“ მნიშვნელობით დაახლოებით იგივეა „გსურის“, მაგრამ პირველი ქართული იდიომური სინტაგმაა და სურვილის შინაარსს უმატებს უშუალოდის, გულწრფელობის, შინაგანი წადილის ნიუანსს.

13. „ვჰმადლობდით მამასა,... რომელმან-იგი მივსნა ჩუენ ჳელმწიფებისა მისგან ბნელისა და მიმაწინა ჩუენ სასუფეველსა ძისა მისისა საყუარლისასა (კოლ. 1,12—13AB). ძველი რედაქციების „მიმაწინა“ ზმნის ბაღდად ბერძნულ დედანშია *μαρτσησεν*, რომელსაც გიორგი შთაწმიდელი „მიმცვალნა“ ზმნით თარგმნის. ზუსტი თარგმანი არც ერთია და არც მეორე, რადგან *μαρτσησεν* სიტყვასიტყვით ნიშნავს „გადაგვაადგილა“, „გადაგვსვა“ (ამ მხრივ, ზუსტია სომხური თარგმანის ფოხეც ზემეზ), მაგრამ ძველი რედაქციების „მიმაწინა“ შესანიშნავად ვადმოსცემს კონტექსტისეულ აზრს, უფრო ცხოველმყოფელად, ვიდრე ეს დედანშია: ქართულ თარგმანში შთამბეჭდავად ძლიერდება მამა ღმერთის ძალის გრანდიოზულობა, როცა თხრობის მდინარება ქრისტეს სამყოფელს — სასუფეველს საერთოდ მიუწვდომლად სახავს, მაგრამ მორწმუნე ქრისტიანისთვის — მისაწვდომად, მისაწეველად.

მსგავსი მაგალითების მოყვანა ნებისმიერი ბიბლიური წიგნიდან შეიძლება, მაგრამ ნიმუშად, ვფიქრობთ, დასახელებულიც კმარა. მაგრამ ასეთი შემოქმედებითი, თავისუფალი თარგმანების გვერდით, რა თქმა უნდა, მოიპოვება აშკარა შეცდომებიცა და პირდაპირი, კონტექსტისათვის შეუფერებელი სემანტიკური, დერივაციული და სინტაქსური კალკები*. ორივე ტიპის ნიმუშებს ცალ-ცალკე უნდა გამოვლენა და შესწავლა თითოეული ბიბლიური წიგნის მიმართ.

4. **ზოგიერთი ქრისტოლოგიური ტერმინის შესახებ:** ელინიზებულ იდეურ წრეებში შექმნილი ქრისტიანობის საყრდენი ძველი „ახალი აღთქმა“ მეტად დავალებულია „ძველი აღთქმისაგან“. ის ებრაიზმები, რომლებიც ისე ჭარბად არის სეპტანტაში, რომ მკვლევრებს ათქმევინებს: „ბერძნულ აღთქმაში არ არის გვერდიც კი, სადაც არ იყოს ებრაიზმები“ ([42], 17), ახალ აღთქმაში ყველა მთიპოვება ([43], 28). ქრისტიანულმა რელიგიამ ახალი ცნებები შექმნა, მაგრამ მათ ვადმოსაცემად ახალი ბერძნული სიტყვები კი არ შეუქმნია (ასეთი სიტყვები თითზე დასათვლელია), არამედ ძირითადად აიღო არსებული სიტყვები და განსაკუთრებული, მისთვის საჭირო მნიშვნელობებით აღჭურვა ისინი. ასევე უნდა მოხდარიყო ეს ქართულ სინამდვილეში: ბიბლიური ცნებების ვადმოღება მეტწილად ადრე არსებულ სიტყვებს უნდა დაკისრებოდათ. მაგრამ იყო სხვა გზაც: ა) სპეციფიკური ქრისტიანული ტერმინის სესხება, როგორცაა ევანგელე ეპისტოლე, ეკლესია, ანგელოზი, ეპისკოპოსი, კურექსი, ფსალმუნი, დიაკონი, მარტულია, პასქა და ა. შ. ოღონდ ადრევე ცდილან ზოგი ნასესხები ტერმინისათვის ქართული შესატყვისობანი დაემქნათ, რისი შედეგიცაა სინონიმური პარალელიზმები: ევანგელე — სახარება, მარტულია — მებერგასე, პასქა — ვნება. ბ) ლექსიკური თუ დერავაციული კალკი, მაგალითად: ყოვლისმპყრობელი (*παντοκράτωρ*), მრგულიად — დასაწუველი (*ἐλε-*

* ბერძნული სინტაქსური კონსტრუქციის ქართულ თარგმანებში არსებობის შესახებ ([21], 79—90).

χάρισμα), თვითმპყრობელი (ἀπειθαρχία), წინაწარმეტყუელი (προφοΐτης)... გ) სა-
 ქუთარი სიტყვაწარმოებითი საშუალებანი, მაგ., სამოციქულო
 სახარება, ნათლის-ცემა...

ძნელია იმის დადგენა, თუ წარმართული დროის რომელმა სიტყვებმა იცვა-
 ლეს მნიშვნელობა და შეიძინეს ქრისტიანული შინაარსი, ძნელია, იმიტომ, რომ
 წინაქრისტიანული წერილობითი ძეგლების უქონლობის გამო ჩვენ მოკლებული
 ვართ საკონტროლო საშუალებას, თვალი ვადევნოთ სიტყვათა მნიშვნელობების
 ცვლას, წარმართული სიტყვების „გაქრისტიანებას“. მიუხედავად ამისა, ეტიმოლო-
 გიური ძიებითა და სხვა ისტორიული რეალიების გათვალისწინებით მაინც შეიძ-
 ლება ზოგიერთი ქართული ქრისტიანული ტერმინის ისტორიის მიახლოებითი
 გარკვევა.

1. სახარება: ამ ტერმინს ერთბაშად არ მოუკიდა ფეხი ქართულში. მარ-
 თალია, ოთხთავის ძველ ქართულ რედაქციებში ბერძნული εὐαγγέλιον-ის ფარ-
 დალ მხოლოდ „სახარება“ იხმარება, მაგრამ ეს ტერმინოლოგიური უნიფორ-
 მაციის მეორე ეტაპს უნდა ასახავდეს, ადრე მას სხვა სიტყვებიც ეცილებოდა.
 ამას მიგვანიშნებს სამოციქულოს ერთი ადგილი: „უსასყიდლოდ სიტყუაჲ იგი
 გახარე თქუნ“ (II კორ. 11,7 AB). აქ „სიტყუაჲ“ გადმოსცემს ბერძნულ εὐαγγέ-
 λιον-ს. ვიორგი მთაწმიდელს, როგორც მოსალოდნელი იყო, „სიტყუაჲ“ შეუცვ-
 ლია „სახარება“ ერთეულთ. აქვე შეიძლება გავისხენოთ, რომ შუშანიკისა და
 ევსტათი მცხეთელის წამებათა ავტორები ბერძნულ ევანგელე ტერმინს არჩევენ.
 ქრისტიანული ხარების მნიშვნელობით, რომლისაგანაც სახარება ტერმინია
 ნაწარმოები, ძველ ქართულში თხრობაც უხმარიათ (ი. 20,18 DE) და ქადა-
 გებაც (მრ. I, 38 DE).

სახარება იმავე ტიპის სა— მაწარმოებლიან საწყისად მიიჩნევა, როგო-
 რიცაა საარება, აღსარება, საღმობა ([15], 227; [28], 250) მართლაც, საწყის-
 სური შინაარსით არის სახარება ნახმარი ალაგ-ალაგ: „არა მიმავლინა მე უფალ-
 მან ნათლის-ცემიდა, არამედ სახარებად“ (I კორ. 1,17). აქ სახარება ნიშ-
 ნავს ქრისტეს მოძღვრების თხრობას, უწყებ- შეტყობინებას ანუ
 ხარებას, ისე როგორც მისი ფარდი ბერძნული საწყისი εὐαγγέλιον-ს. მაგ-
 რამ ბიბლიურ ტექსტებში საწყისად, ჩვეულებრივ, ხარება იხმარება (ლ. 1,19;
 ლ. 4,43...). რადგან საწყისური შინაარსით ოდენსუფიქსიანი წარმოების
 ხარება იხმარებოდა, პრეფიქს-სუფიქსური წარმოების სახარება-ს ტერმინის
 მნიშვნელობა უნდა მიეღო და გასუბსტანტივებულიყო: მეტაანალიზით სა- პრე-
 ფიქსი დერივაციულ (დანიშნულების მაწარმოებელ) ოდენობად უნდა გა-
 აზრებულიყო. ამისათვის ხელი უნდა შეეწყო სათანადო სომხური ტერმინის ანა-
 ლოგიურ წარმოებას: ავეტარან („სახარება“) ნაწარმოებია ავეტელ ძირიდან
av-pan სუფიქსით; ეს უკანასკნელი, დაახლოებით, ქართულ სა- მაწარ-
 მოებელს უდრის და აღნიშნავს დანიშნულებას ან რისამე შემცველო-
 ბას. ასე რომ, ტერმინად ქცეული სახარება გაგებულია, როგორც დანი-
 შნულების სახელი, კეთილი ამბის, ხარების შემცველი წიგნი,
 ანუ, როგორც საბა განმარტავს, სახარებელი. სირიულში კი ფეხი ვერ მოი-
 კიდა ბერძნული ტერმინის სემანტიურმა ფარდმა სებართონ (მ. 4,23) სიტყვამ,
 რომელიც ბროკელმანის მიხედვით არის მხიარული ამბავი, ცნობა, სახარება
 ([54], 185), და ფეხი მოიკიდა ქადაგების შინაარსის ქარუზონ (← *χρησίζ*)
 ფუძის ქარუზონთ სიტყვამ და პირდაპირ ნასესხებმა 'ევანგელიონ ერთეულმა.

მაშასადამე, სახარება სიტყვის ტერმინად ქცევა IV—VI საუკუნეებში დასრუ-
 ლებული არ ჩანს. საყრდენ ხარება ძირს წარმართულ ხანაშივე უნდა ჰქონოდა

ორი მნიშვნელობა: 1) ცნობება, შეტყობინება ([34], 193—224), 2) კარგი/ამ ბის ცნობება — შეტყობინება. ხარება ძირიდან ნაწარმოებ სახეობებში სიტყვაში მეტაანალიზის შედეგად საწყისური შინაარსი დაჩრდილულად დასწავლა შნულების სახელად გააზრებულია. ამ გზით მიღებული სახარება ორიგინალური სახელდების ქართული ტერმინია, რომლის მარტივი ფუძე მოხდენილად აერთიანებს ერთდროულად სუბსტანტიურ და ატრიბუტულ შინაარსს: ის აღნიშნავს არა მარტო ქრისტეს ცხოვრებისა და მოღვაწეობა-მოძღვრების შემცველ წიგნს, არამედ იმასაც, რომ ეს წიგნი კარგს, საუკეთესოს, სასიხარულსაც შეიცავს.

2. ნათლის-ცემა, ნათლის-ღება: მონათვლა შვიდი ქრისტიანული საიდუმლოდან ერთი უმთავრესთაგანია, რომელიც პრაქტიკაში II საუკუნიდან შემოდის, ხოლო ნიკეის პირველი მსოფლიო საეკლესიო კრების შემდეგ, 325 წლიდან, სავალდებულო ხდება ქრისტეს სჯულის აღმსარებელთათვის.

ნათლის-ცემის რიტუალში უმთავრესი კომპონენტია წყალი, წყლით განბანვა: წყალს მაგიური ძალა მიეწერება — თითქოს ის ღვინის აღამიანის სხეულში დასადგურებულ იმ ავ სულს, რომელიც ცოდვების ჩადენისაქენ უბიძგებს მას. წყლით ნათვლა უძველესი ჩვევაა, რომელიც მიღებული იყო ბევრგან, ძველ (წარმართულ) საბერძნეთსა, იუდეასა თუ ირანში (თვით მითრას ტაძარში სრულდებოდა ეს რიტუალი) ([44], [46], [47]). ქრისტიანულმა რელიგიამ ამ წარმართულ ჩვევას ახალი, სიმბოლური მნიშვნელობა მიანიჭა და ქრისტეს რწმენის განმტკიცების სამსახურში ჩააყენა: წმინდა ემბაზში ჩაძირული აღამიანი ქრისტეს სიკვდილის მოზიარე ხდება: კაცი იძირება წყალში, ე. ი. სიმბოლურად — მოკვდავი, განხრწნადი სხეული ეფლობა სამარეში. ამით იმიტირებულია განკაცებული ქრისტე-ღმერთის სიკვდილისა და დაფლვის სცენა, რომ მოსანათლი თანაზიარი გახდეს ქრისტეს სიკვდილისა ანუ ქრისტეს მსგავსად დატოვოს განხრწნადი სხეული. ხოლო წმინდა ემბაზიდან ამოსვლა სიმბოლურად მოიაზრება, როგორც მკვდრეთით აღდგომა, ქრისტესმიერი უხრწნელი სხეულით შემოსვა. ამ სიმბოლური აქტით შეძლო ქრისტიანულმა რელიგიამ საუკუნეების განმავლობაში ეკვება მორწმუნენი იმის იმედით, რომ ისინი ნათლის-ღებით ქრისტესმიერი უკვდავების თანაზიარნი ხდებოდნენ.

საინტერესოა ეფრემ მცირის „სამოციქულოს“ თარგმანება — კომენტარებიდან ერთი ადგილი ამ ქრისტიანულ სიმბოლოზე (თავად ეს თარგმანება ეფუძნება იოვანე ოქროპირის, ბასილ დიდის, კირილე ალექსანდრიელის და სხვა ღვთისმეტყველთა ნააზრევს) ([19], 27—47). პავლე მოციქული ამბობს; „რამეთუ ქრისტე იესუმს მიერ არცა წინადაცუეთილებად რას შემძლებელ არს, არცა წინადაუცუეთელობად, არამედ ახალი დაბადებული“ (გალ. 6,15). ეფრემ მცირე განმარტავს, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს „ახალი დაბადებული“, წერს: „კუალად მსგე ზემოთ თქუმულსა სიტყუასა იტყუს, ვითარმედ არაა მეტობად არს პურიათავანობად, არცა წარმართთავანობად, არამედ ესე ოდენ საძიებელ არს, რაათა დაძულებად იგი ცოდვათა მიერი ახალ დაბადებულ იქმნა ქრისტეს მიერ საბანელითა წმიდისა ემბაზისადათა, რომელსა შინა ძუელი კაცი ჩუენი დაეფლვის ქრისტეს თანა და განახლებული აღმოვალს მიერ. და კუალად ახალ დაბადებულ არს, რაჟამს ჩუენ ძლით ჩუენ თანა განხრწნილი სოფელი კუალად ჩუენ თანავე ახლად მეორედ დაიბადოს ქრისტეს მიერ განახლებითა საუკუნეთა და კუალად განუხრწნელითა“ (A—390, 38 r).

უნდა აღინიშნოს, რომ ადრეულ ღვთისმეტყველთა ნააზრევი, რომელიც ეფრემს თავის კომპოზიციურად ორიგინალურ თარგმანებაში მოჰყავს, თავად

ემყარება პავლე მოციქულის მოძღვრებას. პავლე სწერს ეფესელებს: „განიშნეთ თქვენ განაპირველისა მისებრ სლვისა თქუენისა ძუელი იგი განხრწნილი იგი გულის თქუმისა მისებრ მის საცთურისა, და განახლებადეთ სულითა მით გონებისა თქუენისაათა და შეიმოსეთ ახალი იგი კაცი, ღმრთისა მიერ დაბადებული სიმართლითა და სიწმიდითა ჭეშმარიტებისაათა“ (ეფეს. 4, 22—24). კოლასელებს კი ასე მიმართავს: „მის (ე. ი. ქრისტეს) თანა დაეკლენით ნათლის-ღებითა მით, რომლისა თანაცა აღსდევით სარწმუნოებითა შეწვენითა ღმრთისაათა, რომელმან-იგი აღადგინა მკუდრებით (კოლ. 2.12).

როგორც აღინიშნეთ, ნათლის-ცემის რიტუალში მთავარი კომპონენტია წყალი, წყალში ჩაძირვა და სწორედ ეს უკანასკნელი მომენტი აღებული ამ ქრისტიანული სიმბოლოს სახელდების მოტივად ბერძნულსა და ბევრ სხვა ენაში. ძვ. ბერძნული *βαπτίζω* ზმნა საზოგადოდ მნიშვნელობით ნიშნავდა წყალში ჩაძირვას, ჩაყურყუმადებას, მაგრამ მან ქრისტიანობის პერიოდში შეიძინა სიმბოლური მნიშვნელობა ქრისტიანული საიდუმლოსი [48], 695). ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვა ხალხებს ნათლის-ცემა სხვა ეტიმოლოგიის მქონე სიტყვებით აღუნიშნავს. დღეს სადავო არ არის, რომ ელინურმა სამყარომ გავლენა მოახდინა იუდაიზმზე. ამის ერთ-ერთი გამოხატულებაა ის, რომ პროზელიტების (არაებრაელების) იდეურ სარწმუნოებაზე მოსაქცევად წინადაცვეთასთან ერთად საჭიროდ მიიჩნეოდა წყალში ჩაძირვა, უკანასკნელის გარეშე წარმართი ვერ გახდებოდა იუდეველი: ებრაული *tabila* ბერძნული *βαπτίζω*-ს ზუსტი თარგმანია, ნიშნავს „წყალში ჩაძირვას“ [45], 283). სირიული ტერმინიც ბერძნულის ლექსიკური კალკია: ‘მდ ნიშნავს: ქვევით, ძირისკენ სვლას, ჩაძირვას; წყლით განწმენდას; ნათვლას ([53], 164).

სომხურში ნათლვა აღინიშნება ორი გინალური სიტყვით, მკატელ ზმნით, რომლის სარწმუნო ეტიმოლოგია დღემდე არ მოიპოვება: ერთნი მას უკავშირებენ რკობის, ჩაძირვის მნიშვნელობის მხრჭელ ან განწმენდის შინაარსის მაქროტელ სიტყვას, მეორენი — ჭრის (წინადაცვეთის) მნიშვნელობის სემიტურ *kr* ძირს, მესამენი — დასველების მნიშვნელობის ისეთ ინდო-ევროპულ ძირს, როგორიცაა ძვ. სლავური *moknъ, moknati, močiti* ([55], 1069).

ძველ სლავურსა და რუსულში ნათლვა გამოხატულია ნასახელარი *крѣстити* (→*крестить*) ზმნით, რომელსაც საფუძვლად უძევს ჯვრის მნიშვნელობის *крест* სიტყვა. ოღონდ თავად საეკლესიო სლავური *крест* (*χрест*) უკავშირდება სიტყვა ქრისტეს (ზღრ. ბულგარული *χрест* „ჯვარი“ და ბერძ. *χριστός*) მნიშვნელობის ასეთი ცვლით: ქრისტე → ჯვარცმული → ჯვარი ([49], 374). აქვე შეიძლება სხვა ენის მასალების მოყვანა, მაგრამ დასახელებულიდანაც კარგად ჩანს ერთი რამ: ნათვლის — ძირითადი ქრისტიანული საიდუმლოს — აღმნიშვნელი ტერმინის საფუძვლად სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა გარემოებაა გათვალისწინებული, უდიდეს შემთხვევაში, თვით რიტუალის ერთ-ერთი კომპონენტის სახელწოდება (წყალში ჩაძირვა, განბანვა, რკობა, ჭრა, ჯვარი, ქრისტე...) მხოლოდ ქართული ტერმინის საფუძველი არც ნათელი. ნათლის-ცემა, ნათლის-ღება, გარკვეული აზრით ქართული ორიგინალური ტერმინია, რადგანაც მას პარალელი არ ეძებნება არცერთ იმ ენაში, რომელთა მატარებელ ხალხთანაც ქართველებს პოლიტიკურ-კულტურული ურთიერთობა ჰქონია I—IV საუკუნეებში (უპირველესად, ეგულისხმობთ ბერძნულ, სომხურ, სირიულ ენებს). თუ რად არის

მოტივირებული ქართული ენის სინამდვილეში ძირითადი ქრისტოლოგიური ტერ-
მინის სახელ დებვის პრინციპის განსხვავებულობა, ეს უნდა იხსნას
ქრისტიანობამდელი ქართული წარმართული რწმენისა და მსოფლმხედველობის
გათვალისწინებით.

ცნობილია, რომ ანტიკური და გვიანანტიკური ხანისათვის საკუთარი მზის
კულტის ძველდროიდანვე თაყვანისცემა და მზის გაღმერთების უძველესი ტრა-
დიცია ქმნიდა პირობებს იმისათვის, რომ წინა აზიის უძველესი მკვიდრი მოსახ-
ლეობისაგან სპარსელების მიერ შეთვისებულ მზის ღვთაებას — მითრას კულტს —
საქართველოშიც ფეხი მოედგა ([24], 679; [32], 179—193). ისიც გარკვეულია,
დღეს, რომ ქრისტიანობამ საერთოდ ბევრი რამ შეითვისა წარმართული კულ-
ტებიდან, მათ შორის მითრანიზმისაგან, კერძოდ, განკაცება, ხსნის იდეა, მკვლრე-
თით აღდგომისა და მეორედ მოსვლის იდეა, ზიარება, ნათლის-ცემა, მირონ-
ცხება და სხვა ([7], 343—350). ამჟამად ჩვენ გვიანტერესებს ერთი მომენტი:
მითრა არის მზე-ღმერთი, რომელიც ქვეყნიერებას ანიჭებს სიცოცხლესა და სი-
ნათლეს. ქრისტეც, ადრეული ქრისტიანული ლიტურატურით, არის „ნათელი ნათ-
ლისაგან“, „მზე სიმათლისა“, ცხოვრების მომნიჭებელი, მაცხოვარი. პავლე
მოციქულს ქრისტეს ხილვა უდიდესი ნათლის ხილვად აქვს
წარმოდგენილი: „იყო უკუე ჩემსა მას სლვასა და მიახლებასა დამასკისასა შუა
სამხრის, მეყსეულად ზეციით გამომიბრწყინდა ნათელი დიდი ჩუენ
ზედა (საქმ. 22,6). მეორეგანაც იმეორებს: „შუადღე გზასა ზედა ვიხილე, მეფეო,
ზედითი გარდამო უბრწყინვალესი მზისა გამომიბრწყინდა მე ნათელი
და ჩემ თანა მოგზაურთა მათ“ (საქმ. 22,13).

ცნობილია: ტაძრებში მითრას ქანდაკის წინ დაუშრეტელი ლამპარი
ენტო; ქრისტიანულ ნათლის-ცემაშიც ნათელი მონაწილეობს: ანთებული სანთ-
ლები უჭირავთ ხელში. ჩანს, ქართველი ხალხის შეგნებაში იმდენად ძლიერად იყო
გამჯდარი წარმართული სინათლის კულტი, რომ ქრისტიანული ნათლის-
ცემის რიტუალის კომპონენტებს შორის გამოჩნდებოდა იქნა დანახული ნათელი,
სინათლე. უკეთ: ძნელად შესაღწეველი სინათლის კულტი ქრის-
ტიანულ სამოსელში იქნა გახვეული და შეფარებული. ვიმეო-
რებთ ქართველი ხალხის მსოფლმხედველობით, ქრისტიანულ ნათლის-ცე-
მაში ტრანსფორმირებული სახით წარმართული სინათლის
კულტი ცხადდება. ამრიგად, ნათლისცემა ორიგინალური სახელ-
დების ქართული წარმართული ტერმინია, რომელსაც მოხდენ-
ილად აქვს მორგებული ახალი ქრისტოლოგიური შინაარსი:
მოაზრება, როგორც მორწმუნის სანუგვარი იდეის — მარადიულ, შემოუსაზღვრელ
ნათელთან — ღმერთთან ზიარების ხორცშესხმა. ამდენად, გადაჭარბებად არ შეიძ-
ლება ჩავთვალოთ, რომ „ქართულ რელიგიურ სინკრეტიზმში ქრისტიანულ ელე-
მენტებს წარმართული სკარბობს. ქრისტიანული წმინდანების სახელით უმრავლეს
შემთხვევაში, უძველესი ხალხური ღვთაებები იგულისხმება, ქრისტიანული უქმე-
დღესასწაულებისათვის განკუთვნილ დღეებში არსებითად წარმართული წეს-ჩვეუ-
ლებები სრულდება ([3], 1—2).

დავძენთ, რომ კოლხეთს იბერიისგან დამოუკიდებლად უნდა მიეღო ქრის-
ტიანობა, რასაც ამტკიცებს კოლხურში (მეგრულ-ქანურში) ქართულისაგან გან-
სხვავებული ქრისტიანული ტერმინოლოგია: შობა — ქირსე (← ქირსე, ქრისტე),
აღდგომა — თანაფა, („თენება“), ეკლესია — ოხვამე („სამლოცველო“)
მღვდელი — პაპა. ქართულის გვიანდელი გავლენაც ჩანს: ნათლის-ცემა, ნათელა
აღინიშნება ქართულიდან შესული ნათუა ფუძით (ნათ-ელ, თენ-ებ-ა და

მ-თ-ი(გ)-ებ ფუძეებში ძირეულად თ მიიჩნევა). კოლხურს ნათელ ფუძის სესხებამდე, შესაძლოა, სხვა ძირი ჰქონდა ამ ცნების მნიშვნელობით. ამ მხრივ ნიშნავია ის ფაქტი, რომ „ნათლულ“-ის ფარდად ქართული ძირის „ნანათა ინბარება, მაგრამ „ნათლის“ მნიშვნელობით კი—„მორდია“ (შდრ. მორდუობა), რომელიც ეტიმოლოგიურად ზრდა ფუძეს უნდა უკავშირდებოდეს: ზრდ-ი-ს /რდ-უნ-ს (ზ, ზა ქართულ ფუძეში მეორეულად კი არა) [16], 309), არამედ კოლხურისაში დაკარგულად უნდა ჩავთვალოთ: კოლხურში აუტანელია თანხმოვანთა დაჯგუფება და ისიც სიტყვის დასაწყისში.

მაგრამ სინათლის წარმართული კულტი უნდა ჩანდეს „აღდგომის“ მნიშვნელობის კოლხურ „თანაფა“ ტერმინში, რომელიც ქართული „თენება“-ს კანონზომიერ შესატყვისობას წარმოადგენს. თავად ქართული „აღდგომა“ ბერძნული ἀναστασις-ის ზუსტი გადმოცემაა და ქრისტიანული წინაარსი მისთვის მეორეულია (მსგავსად მისი ბერძნული ფარდისა).

3. მღვდელი: ეს სიტყვა ოთხთავში სისტემებრ გადმოსცემს ბერძნულ წიგნების, ხოლო მღვდელთ-მოძღუარი — ἀρχιεπίσκοπος-ს. ორიგინალურ ძეგლებში ხმარებული ხუცესი სიტყვა მღვდლის მნიშვნელობით ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანში არ ჩანს. ხუცესი ბიბლიურ თარგმანებში ჩვეულებრივ გადმოსცემს ბერძნულ πρεσβύτερος-ს, ხოლო ეს უკანასკნელი მღვდელთ-მოძღუართა და მწიგნობართა გვერდით იხსენიება, როგორც იუდეური საეკლესიო ხელისუფლების წარმომადგენელი. შემდგომ ეს ებრაული შინაარსის სიტყვა მოციქულთა მოღვაწეობის ხანაში (I—II საუკ.) ძველი საზოგადო მნიშვნელობით (=უფროსს), ხოლო მოგვიანებით (III—IV საუკ.) ქრისტიანული ეკლესიის მსახურის აღმნიშვნელი ხდება: პრესვიტერებად იწოდებიან ეპისკოპოსები და პირიქითაც, თუმცა ამავე დროს ასაკობრივად უფროსის მნიშვნელობაც შენარჩუნებული აქვს (1 პეტ. 5,1; 2 იოან. 1,1), საბოლოოდ კი პრესვიტერი ეკლესიის მეორე საფეხურის მოხელეა ეპისკოპოსის შემდეგ. პრესვიტერის ქართული ფარდი ხუცესი „შუშანიკის წამებაში“ უკვე მღვდელს აღნიშნავს.

ცნობილია, რომ კლასიკური ხანის ბევრმა ბერძნულმა სიტყვამ ბიბლიის ენაში იცვალა მნიშვნელობა. ასე მოხდა აქაც: ბერძნულში ქრისტიანობამდე წიგნების აღნიშნავდა წარმართული მსხვერპლშეწირვის აღმსრულებელს, ქურუმს. ასევე სირიული ქაპანა ქურუმსაც ნიშნავს და მღვდელსაც. ხოლო სომხ. ქაპანა ნასესხებია სირიულიდან. შეიძლება ვთქვათ, რომ ქართული მღვდელიც წარმართული ხანის ტერმინია, მისი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობის გარკვევის საინტერესო ცდაა მოცემული ს. ყაუხჩიშვილის შრომაში, რომლითაც მღვდელი დასაძებნა ფუძეში დაცული დად ჩირისაგან მ-ელ აფიქსებით ნაწარმოები მოქმ. გვარის მიმღეობა უნდა იყოს: *მ-ღ-დ-ელ-ი → მღვდელი ([14], 95). ეს ახსნა, ი. იმნიშვილის აზრითაც „ძალიან ახლოს უნდა იყოს ჭეშმარიტებასთან როგორც შინაარსის, ისე ფორმის მხრივ“ ([29], 30). თითქოს გამორიცხული არ არის სხვაგვარი ახსნაც: შესაძლოა, მღვდელ ფუძეში ხაღ-ა ზმნური ძირი იყოს. რომლის მნიშვნელობაა მოხმობა, დაძახება, მოწოდება („ხუ ჰხადი მეგობართა შენთა, ლ. 14,14): *მ-ხაღ-ელ-ი → მ-ხ-ღ-ელ-ი → მ-ღ-ელ-ი (ზ-ს ასიმილაციური გამჟღავნება და ლ-ში გადასვლა დ-ს გვერდით შეუძლებელი არ უნდა იყოს, თუმცა ქართულში, ჩვეულებრივ, მეღვრთა დაყრუება ხდება). არც ისაა შეუძლებელი, რომ ლად და ხად ერთი ძირის ვარიანტები იყოს. ასეა თუ ისე, ერთი ამკარაა: ქრისტიანობამდე მღვდელ სიტყვა ხმამაღლა მოხმობის, მომწოდებლის, წარმართული რიტუალის მონაწილე შემსრულებლის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მას (ბერძნული ჰიე-

რევისის მსგავსად) მერმე უნდა დაკისრებოდა ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთი მსახურის მნიშვნელობის გამოხატვა.

რაც შეეხება ხუცეს სიტყვას, ის ძველი, ეტიმოლოგიური მნიშვნელობითაც ესადაგებოდა ბერძნულ პრესვიტერს: ხუცესი ც ძირიდან ნაწარმოები უფროობითი ხარისხის ფორმაა, რომელსაც ხ პრეფიქსი რუდიმენტით შეპრჩენია და უფროსს ნიშნავს. მისი კანონზომიერი შესატყვისები მეგრ. უ-ჩ-ამ და სვან. ხ-ო-შ-ა დღესაც უფროსის შინაარსის მატარებელია. ხუცესს სიტყვას გვიანობამ დე (X—XI საუკ.) მკრთალად კიდევ შერჩენილი ჰქონდა ძველი მნიშვნელობა, რაზეც უნდა მიანიშნებდეს გომარეთის ეკლესიის წარწერაში დადასტურებული ხუც-გალატოზი, რომელიც მთავარ-კალატოზს აღნიშნავს ([9], 336).

4. **მოციქული:** წარმოშობით ეს სიტყვა ციქუ ძირისგან მოულ—აფიქსებით ნაწარმოები საშუალო გვარის მიმღობაა (შდრ. ანალოგიური წარმოების: მო-ნატრ-ულ-ი, მო-ხარ-ულ-ი, მო-ყუარ-ულ-ი...). ძველ ქართულში იხმარება მარტივი თემის პირიელი ფორმებიც: ქრისტესთვის ვციქუთ, ვითარცა ღმერთი გლოცავს ჩუენ მიერ“ (II კორ. 5,20). „რაჲთა მომეცეს მე სიტყუჲ აღებასა პირისა ჩემისასა განცხადებულად უწყებად თქუენდა საიდუმლოჲ იგი სახარებისაჲ, რომლისოჲს ვციქუ ჩაჭკუთურთ“ (ეფეს. 6,19—20). ხაზგასმული ზმნის ფორმების ფარდად ბერძნულ ტექსტშია: *πρεσβευται* და *πρεσβευτα*, რომელიც საერთოდ უხუცესობას, უფროსობას ნიშნავს, მაგრამ ახალ აღთქმაში გაგზავნას, წარვლინებას გამოხატავს (შდრ. რუსული თარგმანის *посланики*). ეფრემ მცირეს ვციქუ ზმნა ვით სიტყვით შეუცვლია. თუ პირველი ზმნა წარვლინების მნიშვნელობისაა, მეორე — შუამდგომლობას უნდა გამოხატავდეს (შდრ. მე-იხ-ებ-ა).

მოციქულ მიმღობისგან კვლავ არის ნაწარმოები რთული თემის მოციქულ-ებ-ა, მოციქულ-ობ-ა. ეს საწყისური ფორმები ჩვეულებრივია ძველ ქართულში, მაგრამ შესაბამისი პირიელი ფორმები საქებარია, საშუალო ქართულში კი მოხშერებულა: ესე უთხარ: „ამის მეტსა ჰმოციქულობ ნურას ნუო“ (1482,1; ვეფხ. 1957 წ. გამოც.).

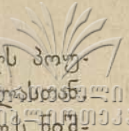
მოციქულ ფუძიდან დანიშნულებების ტიპის ახალი ქრისტოლოგიური ტერმინია ნაწარმოები სა—ო აფიქსებით: სა—მოციქულ-ო — ახალი აღთქმის წიგნები, რომლებშიც მოციქულთა მისიონერული მოღვაწეობა და ნაზრევია გადმოცემული.

ეტიმოლოგიურად ციქუ|ციქვ ძირი უნდა ნიშნავდეს ვინმეს წარვლინებას, რასაც გვაუწყებს ამ ძირის კანონზომიერი კოლხური ფარდი ჩქვ (<—ჩიქუ); ო-ჩქვ-ან-ს („ავზანის ვილაცას“), ვ-ო-ჩქვ-ი („გავავზანე ვილაც“) მოციქულ სიტყვის პირვანდელი მნიშვნელობაა მიგზავნილი, წარვლინებული, რაც მას საშუალოსა და ახალ ქართულშიც არ დაუკარგავს.

„წიგნი წიგნსა ეწეოდა, დედოფალი ოდეს შობდა,

მოციქული—მოციქულსა, ინდოეთი სრულად სცნობდა“ (ვეფხ. 323,2).

მაგრამ ამ სიტყვას ახალი აღთქმის ძველ ქართულ თარგმანებში შექმნილი აქვს მეორე, ქრისტოლოგიური მნიშვნელობა, აღნიშნავს ქრისტეს მოძღვრების განმავითარებელ-გამავრცელებელს, ქრისტეს თითოეულ თორმეტ მოწაფეთაგანს. აღსანიშნავია, რომ ახალი აღთქმის ქართულ თარგმანში მოციქულ სიტყვას მხოლოდ მეორეული, ქრისტოლოგიური მნიშვნელობა აქვს.

ქართული მოციქულ ტერმინის შინაარსის გაფართოება პარალელს პოულობს სხვა ენებში მსგავსივე მნიშვნელობის სიტყვათა სემანტიკურ ცვლასთან. ბერძნული *ἀποστολὴ* ანტიკურ, ქრისტიანობამდელ ხანაში წარვლენილი ნაგა და შემდეგ მიიღო ქრისტოლოგიური შინაარსი. ასევე სომხური არაქელ („მოციქული“) ვალ სუფიქსით ნაწარმოები წარსული დროის მიმღობაა არაქელ ზმნისა, რომელიც უპირველესად წარვლენა-გაგზავნას ნიშნავს. სირიული შგლნზ „მოციქული“ ემყარება წარვლინების მნიშვნელობის შგლას ზმნას. მაგრამ სლავურ-რუსულ და დასავლეთ ევროპის ხალხთა ენებში გზა გაიკაფა ბერძნულმა *ἀποστολὴ* სიტყვამ.

ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში მოციქულ სიტყვა გადატანითი მნიშვნელობითაც იხმარება: აღნიშნავს არა უშუალოდ ქრისტეს თორმეტ მოწაფეთაგანს, არამედ, საერთოდ, ქრისტიანული რელიგიის წინაშე დამსახურებულ პიროვნებას, ე. ი. იმას, ვინც თავისი საქმიანობითა და ღვრსებებით ჰგავს პირველ მოციქულთ. „ნინოს ცხოვრებაში“ ქრისტეს მოციქულების გვერდით წმინდა ნინოც მოციქულად არის მიჩნეული: „წმიდამან ღმრთისმშობელმან... მოიქენა წილხედობამა მისი ქართველთა ნათესავისაჲ, ოდეს-იგი წილ იგდეს მოციქულთა ქუეყანაჲ; და ამისთჳსცა განჰმზადა ღირსი და წმიდაჲ ნინო მოციქულად (135), 218, 29). ასეთივე გაგებით უწოდებს გიორგი მერჩულე გრიგოლ ხანძთელს მოციქულს: „ამისა შემდგომად კაცმან მან მოციქულ მან წარმოთქუა ქებაჲ ხანცთისაჲ (126), 262, 32).

მაშასადამე, მოციქული წარმართული დროის ძველი ხმარების სიტყვაა, რომელიც ქრისტიანობამდე მხოლოდ წარვლინებულს ნიშნავდა. შემდეგ ამ სიტყვამ პირველ მნიშვნელობასთან ერთად შეიძინა ახალი ქრისტოლოგიური შინაარსიც, რასაც ამტკიცებს როგორც თვით სიტყვის ეტიმოლოგია, ასევე მისი ლექსიკურად ფარდი უცხოენოვანი ერთეულების სემანტიკური ევოლუციის ჩვენება-მოწმობა.

ლიტერატურა

1. აბულაძე ილ., ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—XII საუკუნეებში, თბ., 1944.
2. საქმე მოციქულთა, გამოსცა ილ. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1950.
3. ბარდაველიძე ვ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1941.
4. გაჩეჩილაძე გ., მხატვრული თარგმანის თეორიის შესავალი, თბ., 1969.
5. გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი, გამოსაცემად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1946.
6. ქეკელიძე კ., მთარგმნელობითი მეთოდი ძველ ქართულ ლიტერატურაში. ეტ., 1, თბ., 1956.
7. ქეკელიძე კ., ქრისტიანობა და მითრიაზმი. ეტ., II, თბ., 1945.
8. ქეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I, თბ., 1960.
9. ქეკელიძე კ., „ხუც“ ტერმინისათვის სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“. ეტ. I, თბ., 1956.
10. ლომოური ნ., ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბ., 1975.
11. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ. 1951.
12. ჯავახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945.
13. შანიძე აკ., უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო. თხზულება, I, თბ. 1957.
14. ყაუხჩიშვილი ს., აღიშის ხელნაწერის ბერძნოზმები: ენიმკის მოამბე, XIV, 1944.
15. ჩიქობავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942.

16. ჩიქობავა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938.
17. პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძოწენიძემ და ქ. დანელიამ ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1974.
18. დანელია კ., პავლეს ეპისტოლენი, როგორც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ერთი წყარო. თსუ-ს შრ., 8—9, № 155—156, თბ., 1974.
19. დანელია კ., ახალი მასალები ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი მეთოდისა და მისი რედაქციის სამოციქულოს ისტორიის შესწავლისათვის. „მაცნე“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 4, თბ., 1974.
20. დანელია კ., იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები ძვ. ქართ. ენ. კათ. შრ. ტ. 9, თბ., 1964.
21. დანელია კ., უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში „მაცნე“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 4, თბ., 1975.
22. დოჩანაშვილი ე., მასალები აღმის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის. მასალები საქ. დაკავ. ისტორიისათვის, ნაკ. 32, თბ. 1955.
- 22ა. დოჩანაშვილი ე., ტექსტობრივი დამოკიდებულების რამდენიმე შემთხვევა ძველი აღთქმის ზოგ ქართულ ხელნაწერში. „მაცნე“ (ენისა და ლიტ. სერია), № 2, 1971, 77—82.
23. უხტანესი, ისტორია გამოყოფის ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975.
24. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები ტ. I, თბ., 1970.
25. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები ტ. II, თბ., 1973.
26. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედაქციით, I, თბ. 1964.
27. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები..., II, თბ., 1967.
28. იმნაიშვილი ივ., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია: ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971.
29. იმნაიშვილი ივ., სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძვ. ქართულში, თბ., 1957.
30. პეჩი გ., ლინგვისტური შენიშვნები ქართული ბიბლიის ტექსტის ისტორიისათვის. თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანის (საიუბ. კრებ.), თბ., 1969.
31. სახოკია თ., ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი. ტ. I, თბ., 1950.
32. მაკალათია ს., ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში: საქ. მუზეუმის მოამბე, III, თბ., 1927.
33. ონიანი ალ., ქართული იდიომები, თბ., 1966.
34. შატბერაშვილი გ., ხარება, ჭაშნიკი, თბ., 1964.
35. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1946.
36. Р. П. Блейк, О древнегрузинских версиях Ветхого Завета: Изв. Кавк. отд. Моск. арх. общества, вып. VI. Тифлис, 1921.
37. Г. В. Рогова, О некоторых устных заимствованиях из греческого в картвельских языках: Проблемы античной культуры. Тб., 1975.
38. Мз. Шанидзе, Древнегрузинские переводы „Книги Псалмов“ (Автореферат докт. диссертации), Тб., 1974.
39. С. Серебряков, К вопросу об отношении двух древнейших груз. четверо-глава к греческим версиям: ძვ. ქართული მწერლობის საკითხები, I, თბ., 1962.
40. მისივე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქციის ზოგიერთი ფილოლოგიურ საკითხი. ლიტ. ძიებანი, XV, 1963.
41. Толковая библия... проф. А. Лопухина, т. II, С.—Пб., 1914.
42. А Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1955.
43. Н. Н. Глубоковский, Библиейский греческий язык в писаниях Ветхого и Нового Завета. Киев, 1914.
44. А. Ранович, Происхождение христианских таинств. М., 1931.
45. А. Ранович, Очерки истории древнееврейской религии, М., 1957.
46. Л. Емелях, Происхождение христианских таинств, М., 1956.
47. Л. А. Филиппов, Крещение, М., 1967. В. Иванов, Таинство крещения. Минск, 1911.

48. С. Соболевский, *Κοινή* „Общий* греческий язык (по связи (библейским). Правосл. богосл. энциклопедия... Н. Н. Голубковского. т. IX, С.-Пб., 1908.
49. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, II. М., 1967.
50. Н. Марр, *Заметки по текстам святого Писания в древних переводах армян и грузин*: X. В., т. II, вып. II. 1913 (162—174), т. II, вып. III. 1914 (263—274), т. III, вып. III, 1915 (149—262), т. IV, вып. III. 1916 (229—245).
51. Galandius, *Notitia: Patr. Gr. t. 85, 1864, 33. 620—622. Novum Testamentum Graece. Ad antiquissimos testes denno recensuit, apparatus criticum apposuit C. Tischendorf, v. III. Prolegomena, scripsit C. B. Gregory. Lipsiae, 1894, 33. 158. Pauly's Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, B. VI, 1909. 1495—1497.*
52. J. Molitor: а) *Zur Textcharakter der altgeorgischen katholischen Briefe: Or. Chr., B. 51, 1967, 33. 51—66.*
- б) *Die georgische Version des Römerbriefes unter Hervorhebung typisch syrischer Lesarten ins Lateinische übertragen: Or. Chr., B. 57, 1973, 33. 31—56.*
- в) *Die georgische Version des I und II Korintherbriefes ins Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht: Or. Chr., B. 58, 1974, 33. 1—38.*
- г) *Die altgeorgische Version des Calater — und Epheserbriefes ins Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht: Or. Chr., B. 59, 1975, 33. 1—18.*
- д) *Die Eigennamen in der altgeorgischen Übersetzung der Evangelien und der Apostelgeschichte und ihre textkritische Bedeutung... Bamberg, 1962, 33. 3—22.*
53. W. Jennings. *Lexicon to the Syriac New Testament. Oxford, 1926.*
54. С. Brockelman, *Syrische Grammatik, Leipzig. 1962.*
55. *Р. Ц. ფ ა ნ ბ ა ნ ი. უძველესი არქიტაქტური რეკონსტრუქციები, IV, 1930, ბრძან.*

К. Д. ДАНЕЛИА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ПЕРЕВОДА БИБЛИИ

Резюме

В работе выделены и рассмотрены четыре вопроса:

- 1) хронология, 2) происхождение, 3) сущность грузинского перевода,
- 4) семантическое изменение христологических терминов.

1. На основании некоторых письменных источников (как, напр., библейские цитаты в оригинальных текстах, данные Стихотворения Евталия Александрийского...) высказывается мнение, что, если не вся Библия, то, во всяком случае, несколько её книг (Евангелие, Псалтырь...) должны были быть переведены на грузинский язык с 40-х годов IV в. до 60-х годов V в.

2. Комплексное изучение вопроса о происхождении древнегрузинского перевода библейских книг (а) историческое положение, б) литературные сведения, в) сопоставление данных текстуального сравнения) наводит на мысль, что первоисточником грузинского перевода некоторых библейских книг служил греческий оригинал. С этой точки зрения особое значение

имеют происходившие из греческого источника nonsense-ы (Посл. к. Римл. 12—13; I Кор. 16, 1—2; Филип. 2—13; II Тим. 3, 17; Тит. 3,9). Но вместе с тем, до начала VII века древнегрузинский перевод сравнивается с армянским источником, согласно интересам определенных грузинских кругов армянского происхождения. Хотя такой арменизированный перевод не нашел распространения.

3. Ставится вопрос о том, что представляет собой древнегрузинский перевод библейских книг как литературный факт. В чем и как выявляется художественно-эстетическая и языково-стилистическая специфика грузинского перевода.

С этой точки зрения особое внимание уделяется трем факторам: а) точный или свободный перевод обуславливается прежде всего степенью сложности отрывков самого первоисточника; б) происхождение перевода должно быть установлено на основании сравнения с теми иноязычными редакциями, с которыми грузинский текст может иметь связь (таковы греческий, сирийский, армянский версии); в) рядом с наиболее точно переведенными местами в древнегрузинском переводе имеются свободные, творческие примеры перевода, в которых путем сохранения логической и художественной целостности улучшен смысл контекста.

4. Рассмотрено несколько грузинских христологических терминов: სხარება „Евангелие“, ნათლის-ცემა „крещение“, მღვდელი „священник“, მოციქული „апостол“. На основании их этимологии и значения иноязычных лексических эквивалентов показано, как приобрели слова языческой эпохи христологическое значение.

K. DANELIA

EINIGE FRAGEN AUS DER GESCHICHTE DER ÄLTESTEN GEORGISCHEN BIBELÜBERSETZUNG

Zusammenfassung

In der Arbeit werden vier Fragen hervorgehoben und behandelt: Chronologie, Herkunft und Wesen der georgischen Übersetzung, sowie die semantische Veränderung christologischer Begriffe.

1. Auf Grund mancher schriftlichen Angaben (wie z. B. die Bibelzitate in Originalwerken, das Aufzeigen des euthalius'schen Apparats der Apostelgeschichten — der Stichometrie) wird vermutet, daß einige Bibeldbücher (Evangelien, Apostelgeschichten, Psalmen) wenn nicht die ganze Bibel ins Georgische in der Zeitspanne von den 40-er Jahren des 4. Jahrhunderts bis zu den 60-er Jahren des 5. Jahrhunderts übersetzt werden sollten.

2. Die komplexe Erforschung der Frage über den Ursprung der alten georgischen Übersetzung der Bibeldbücher (a) historische Verhältnisse, b) literarische Angaben, c) die Gegenüberstellung von Angaben der Textvergleiche bestätigt eher den Gedanken, daß als Urquelle der georgischen Übersetzung mancher Bibeldbücher der griechische Originaltext

dienen sollte. Von diesem Standpunkt aus sind die aus der griechischen Quelle stammenden "nonsens" (Römer 12, 13; I Korinther 16, 2; Philipper 2, 23; II Timotheus 3, 17; Titus 3, 9) von besonders großer Bedeutung.

Aber schon früher, bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts wurde die alte georgische Übersetzung mit der armenischen Quelle den Interessen bestimmter georgischer Kreise (eher denen der Georgier armenischer Herkunft) entsprechend verglichen. Diese armenisierte georgische Übersetzung verbreitete sich doch nicht.

3. Es wird die Frage aufgeworfen, was die alte georgische Übersetzung der Bibelbücher als ein literarischer Faktum darstellt. Worin und wie äußert sich die künstlerisch-ästhetische und sprachlich—stilistische Spezifik der georgischen Übersetzung. In dieser Hinsicht stehen im Brennpunkt der Aufmerksamkeit drei Momente:

a) Präzise oder freie Übersetzung ist vor allem auf die verschiedenen Stellen der Urquelle selbst zurückzuführen, die textuell mehr oder weniger kompliziert sind; b) Es ist möglich, den Wert der Übersetzung festzulegen, wenn man auf dem Vergleich mit jenen fremdsprachigen Redaktionen fußt, zu denen der georgische Text vermutlich im Verhältnis steht (das sind griechische, syrische, armenische Versionen); c) Neben den aufs genaueste übersetzten Stellen sind in der alten georgischen Übersetzung Beispiele der freien, schöpferischen Übersetzung zu finden, in denen durch die Erhaltung der logischen und künstlerischen Einheit der Sinn des Kontextes verbessert ist.

4. Es werden einige georgische christologische Begriffe behandelt: სახარება — sachareba (das Evangelium), ნათლის-ცემა — nathlis-zema (die Taufe), მღვდელი mgwdeli (der Priester), მოციქული — mozikuli (der Apostel). Auf Grund ihrer Etymologie und der Bedeutung der fremdsprachigen lexikalischen Äquivalente wird gezeigt, wie Wörter der heidnischen Epoche die christologische Bedeutung angenommen haben.

მარიამ დედოფალი XI ს. გეორგი ნახევრის ბიზანტიის პოლიტიკურ ცნობვაში

ირინე ნოდია

დუკათა სავარეულო მაშინ მოვიდა ბიზანტიის ხელისუფლების სათავეში, როდესაც ისააკ კომნენოსმა ორი წლის მმართველობის შემდეგ, 1059 წ., უარი განაცხადა ტახტზე და მის ნაცვლად იმპერატორად არჩეულ იქნა კონსტანტინე X დუკა (1059—1067). კონსტანტინე X მეფობის მერვე წელიწადს გარდაიცვალა, მისი შეუღლე ევდოკია მაკრემბოლიტე¹ დაინიშნა უფროსი ვაჟის, მიხეილის, რეგენტად, რომელიც, კონსტანტინე მანასეს ცნობით, ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში 1067 წ. მის თანამოსაყდრედ იქნა გამოცხადებული (1), (72). ფაქტიურად ხელისუფლება ხელში ჩაიგდო კონსტანტინოპოლის მსახურეულმა არისტოკრატთა, რომელსაც ტონს აძლევდნენ ფილოსოფოსთა იპატოსი, მცირეწლოვანი ტახტის მემკვიდრის აღმზრდელი, მიქელ პსელოსი და ყოფილი მეფის ძმა იოანე დუკა, რომელიც ჯერ კიდევ კონსტანტინე X სიცოცხლეში იყო მისი ნდობით აღჭურვილი პირი და ატარებდა კეისრის საპატიო ტიტულს² ამ ვითარებაში თავი იჩინა პროვინციული არისტოკრატის შეთქმულებამ რეგენტის მთავრობის წინააღმდეგ, სერდიკის დუქის, ცნობილი სარდლის, რომანოზ დიოგენეს ხელმძღვანელობით, მაგრამ აჯანყება დამარცხდა და მის ორგანიზატორს სიკვდილით დასჯის განაჩენი გამოუტანეს. რომანოზი უკვე სიცოცხლეს ემშვიდობებოდა, როდესაც განაჩენი კაპადოკიაში გადასახლებით შეუტევალეს, კონსტანტინოპოლში დააბრუნეს, უბოძეს მაგისტროსის ტიტული და მთავარსარდლის პოსტი. სულ მოკლე ხანში მისმა დაქორწინებამ დედოფალ ევდოკიაზე მას ბიზანტიის იმპერატორის გვირგვინი მოუპოვა 1068 წ. 1 იანვარს³. ტახტის მემკვიდრის, მიხეილ დუკას უფლებები შენარჩუნებულ იქნა.

გართულდა ბიზანტიის სავარეო პოლიტიკური ვითარება: იმპერიის აღმოსავლეთის საზღვრებს სელჩუკები აოხრებდნენ, რომანოზ დიოგენემ გადაწყვიტა გართულებული სავარეო ურთიერთობის მოწესრიგება. მისი ეს ცდა ცნობილი ფაქტით, 1071 წ. 19 აგვისტოს მანციკერტთან ბიზანტიის ჯარის სასტიკი დამარცხებით და რომანოზ დიოგენეს ტყვეობით დამთავრდა. [5]. იოანე დუკას ინიციატივით ევდოკია მისი შვილებიანად სასახლიდან განდევნეს და მონასტერში გაგზავნეს ([1], 41). ასე დაიწყო მიხეილ VII დუკას (პარაბინაქის) მმართველობა (1071—

¹ ევდოკია იყო კონსტანტინოპოლის ყოფილი პატრიარქის მიქელ კერულარიოსის ძმის შვილი.

² კეისარი—*καίσαρ*. ეს ტიტული, ჩვეულებრივ, ებოძებოდა ხოლმე იმპერატორის ძმას ([2], 36, [3]).

³ ევდოკიამ ქმრის სიკვდილის შემდეგ კონსტანტინოპოლის სინოდის და სენატის წინაშე დადო ფიცი, რომ ის ვათხოვებაზე არასოდეს არ იფიქრებდა(4). ეს ფიცი ჩააბარეს კონსტანტინოპოლის პატრიარქს. შემდეგ, ევდოკიას თხოვნით ეს დოკუმენტი მოსპეს.

1078). მისი აღმზრდელი, ფილოსოფოსთა იპატოსი მიქელ პსელოსი, თავის „ქრონოგრაფიაში“ გვაძლევს მიხეილ VII პორტრეტს: „20 წლისა გამეფდა, ჩაფიქრებული თვალებით, კეთილშობილური გამომეტყველებით, მთლიანად ჩაფიქრებული ხუცებულს უფრო წააგავდა, ვიდრე ჭაბუკს. გატაცებული იყო მეცნიერებით, უყვარდა ვარსკვლავთმომრიცხველობა, ისტორია, ლიტერატურა, წერდა ლექსებს. გულჩვილი, მორცხვი, ფაქიზი (6)“.

ქართულ-ბიზანტიური მასალებიდან ცნობილია, რომ მიხეილ VII ბავშვობიდანვე დანიშნული იყო საქართველოს მეფის ბაგრატ IV ასულ მართაზე. სიმონ დვალის წარწერის მიხედვით, მართა კონსტანტინოპოლში გამეზავრა 1066 წ. (7), დანიშნა მიხეილ ღუკაზე, ბიზანტიაში უწოდეს მარიამი და რამოდენიმე ხნის განმავლობაში, გათხოვებამდე იმყოფებოდა სადღეამთილოსთან, ევდოკია მაკრემბოლიტესთან, როგორც ამას ბიზანტიური ადათი მოითხოვდა. ამ ქორწინებიდან მარიამს ეყოლა ვაჟი—კონსტანტინე პორფიროგენეტი, რომელიც, ზონარას მოწმობით, აღრეულ ყრმობის ასაკში იყო გვირგვინკურთხეული და ამის აღსანიშნავად ატარებდა წიაკელ წაღებს ([8], XVIII 21).

მიხეილ VII მეფობის წლები აღინიშნა წარუმატებლობით როგორც საგარეო, ისე საშინაო პოლიტიკის სფეროში.

როდესაც ნორმანდიის ჰერცოგმა რობერტ გვისკარმა 1071 წ. აიღო ბიზანტიელთა უკანასკნელი დასაყრდენი პუნქტი იტალიაში, ქ. ბარი, მიხეილ VII მთავრობისათვის უკვე გასაგები იყო, რომ ბიზანტია ვერ გაუმკლავდებოდა ნორმანდიელებს, ამიტომ მათ გადაწყვიტეს რობერტ გვისკარის გამოყენება დამხმარე ძალად სელჩუკების წინააღმდეგ. ამ პოლიტიკური მოსაზრებით მიხეილ VII ვაჟი, რამდენიმე თვის კონსტანტინე ღუკა პორფიროგენეტი, დანიშნეს რობერტ გვისკარის ქალიშვილზე, ამასთან დაკავშირებით არსებობს მიხეილ VII ღუკას ქრისობული, რომელიც მიქელ პსელოსის მიერ არის გადაწერილი (9). დოკუმენტი გაფორმებულია 1074 წ. აგვისტოში, ნორმანდიის ჰერცოგი, რობერტ გვისკარი, ფიცსა სდებს, რომ არა მარტო არ დაარღვევს ბიზანტიის საზღვრებს, არამედ ყოველგვარ პოლიტიკურ დახმარებას გაუწევს ბიზანტიას.

კონსტანტინეს მცირეწლოვანი ნორმანდიელი საცოლუე ჩამოიყვანეს კონსტანტინოპოლში, გაუმართეს დიდი ოცაიები, უწოდეს ელენე ([1], 39) და აღსაზრდელად დატოვეს დედოფალ მარიამთან, მის სადღეამთილოსთან.

მიხეილ VII დროს ბიზანტიის სამეფოს კარზე დიდი გავლენა მოიპოვა ერთმა მედროვემ, საჭურისმა ნიკიფორემ (ნიკიფორიცად წოდებულმა), რომელიც წარმოშობით მდაბიო წრეს ეკუთვნოდა და ბიზანტიაში ფოსტის ლოგოთეტის პოსტი ეკავა¹. მალე ნიკიფორემ ახალგაზრდა და სუსტი ნებისყოფის მქონე მეფე გავლენის ქვეშ მოიქცია. ჩამოიცილა მეტოქენი და მთავარ ფიგურად იქცა ბიზანტიაში ([10], 180—200).

ნიკიფორიცას მიერ ჩატარებულმა მთელმა რიგმა ღონისძიებებმა, რომლებიც სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზაციას ისახავდა მიზნად, გამოიწვია უკმაყოფილება მოსახლეობის ფართე ფენებში და გახშირდა საპროტესტო გამოსვლები მთავრობის წინააღმდეგ. აჯანყება მოაწყო და ტახტზე პრეტენზია განაცხადა ერთდროულად სამი საგვარეულოს წარმომადგენელმა, სამმა ნიკიფორემ: ნიკიფორე ბასილაკიმ, ნიკიფორე ბრიენიოსმა და ნიკიფორე ბოტანიატემ, გამარჯვება წილად ხედა ანატოლიის თემის სტრატეგოსს მცირეაზიული სამხედრო არისტოკრატის წარმომად-

¹ *λογοθέτης του δειομοσι*—ევალებოდა უცხო სახელმწიფოებთან ურთიერთობის მოწესრიგება და განაგებდა სახელმწიფო ფოსტას ([2], 91).

გენელს ნიკიფორე ბოტანიატეს. ეს წარმატება განაპირობა თურქ-სელჩუკებთან მისმა კავშირმა და ამრიგად, მის ხელთ აღმოჩნდა მცირე აზიის ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო-პოლიტიკური ძალა.

მიხეილ VII იძულებული იყო გადამდგარიყო და მისი ბიძის იოანე დუკას რჩევით, სტუდიონის მონასტერს შეაფარა თავი, შემდეგ მან მიიღო ეფესოს მიტროპოლიტის კათედრა ([1], 69). 1078 წ. 3 აპრილს ბოტანიატე ბიზანტიის ეკლესიის მხარდაჭერით შევიდა კონსტანტინოპოლში და კონსტანტინოპოლის პატრიარქის, კოზმასაგან მიიღო გვირგვინი ([10], 273).

მარიამ დედოფალმა დატოვა სასახლე და თავის შვილთან, კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ერთად თავი შეაფარა კონსტანტინოპოლში მდებარე წმ. პეტრეს მონასტერს ([1], 311).

ახალი ბასილევსი, ნიკიფორე ბოტანიატე, მიხეილ VII დროს ფლობდა კუროპალატის საპატიო ტიტულს და ეკავა ანატოლიის თემის სტრატეგოსის პოსტი. სკილიცეს ცნობით, მისი მეორე მეუღლე ბერდენა, მასთან იყო გვირგვინკუთხეული ([12], 738). მასალებიდან არ ჩანს გარკვევით, რა მოუვიდა ბერდენას, ზოგი ამბობს, რომ ის გარდაიცვალა (12), ბრიენიოსი გადმოგვცემს, რომ ის ცოცხალი იყო ([13] III, 25). მას არ შეეძლო ნიკიფორე ბოტანიატესათვის უზრუნველყო ის სათანადო გავლენა, რომელიც მას სჭირდებოდა გართულებულ შინაპოლიტიკურ ვითარებაში ([14] 131).

იმისათვის, რომ ბოტანიატეს თავისი უზურპირებული ხელისუფლებისათვის კანონიერი სახე მიეცა, მან გადაწყვიტა ცოლად შეერთო ყოფილ დედოფალთან, ან ევდოკია, კონსტანტინე X ქვრივი, შემდეგში რომანოზ IV დიოგენეს მეუღლე, ან მარიამი, ტახტიდან გაძევებული მიხეილ VII მეუღლე. პირველი, ევდოკია გამოიძახეს კონსტანტინოპოლში მისი შვილებიანად და ნიადაგი მზადდებოდა იმისათვის, რომ ის ისევ გამხდარიყო ბიზანტიის დედოფალი, მაგრამ საქმე ის იყო, რომ ნიკიფორესათვისაც და ევდოკიასთვისაც ეს მესამე ქორწინება იქნებოდა, რასაც ბიზანტიის საოჯახო სამართალი კრძალავდა ([15], 83). ევდოკიას საწინააღმდეგოდ, აქტიურად მოქმედებდა კეისარი, იოანე დუკა, რომელიც ცდილობდა არ დაეშვა ეს ქორწინება და მიზნად დაისახა, ხელი შეეწყო ბოტანიატესათვის ცოლად შეერთო არა ევდოკია, არამედ მარიამი, მისი ძმისშვილის, მიხეილ VII ცოლი, რომელსაც ჰყავდა ოთხი წლის ვაჟი კონსტანტინე დუკა პორფიროგენეტი. იოანე ცდილობს მარიამის მხარდაჭერით გზა გაუხსნას ბიზანტიის სამეფო კარზე ისევ დუკათა საგვარეულოს. ამიტომ სჭირო იყო იოანეს სასწრაფოდ შეეთავაზებია ბოტანიატესათვის მარიამის კანდიდატურა, მაგრამ საქმეს აფერხებდა, მისი ქმარი, მიხეილ VII ჯერ ცოცხალი იყო და ეს შეუძლებელს ხდიდა მარიამის გათხოვებას, ეს მესამე ქორწინებაზე უარესი იყო. მაგრამ მიხეილი ხომ ეფესოს პატრიარქის წოდებამდე აღაზრვეს. იუსტინიანეს კოდექსის თანახმად, თუ რომელიმე მეუღლე თავს აფარებდა მონასტერს, მაშინ, ასეთი მეუღლეები გაყრილებად ითვლებოდნენ, მეორე მხრივ, თუ ცოლიანი მღვდელი ეპისკოპოსი გახდებოდა, მაშინ მის ცოლს მასთან გაყრის უფლება ჰქონდა და სამი თვის შემდეგ ეძლეოდა დაქორწინების უფლებაც ([14], 133).

ანა კომნენე მოგვითხრობს, რომ იოანე ურჩევდა ნიკიფორე ბოტანიატეს „ცოლად შეერთო იგი (მარიამი). ამას იმით უსაბუთებდა, რომ მარიამი უცხოელია და გარს არ ახვევია ნათესავების ხროვა, რომელთა გამო მეფეს შეიძლება მოუხდეს სხვადასხვა უსიამოვნება; ამავე დროს, უქებდა გვარიშვილობას და დიდ ქებას ასხამდა მის ხორციელ სილამაზეს. მართლაც, მარიამი იყო მაღალი, ტანადი, როგორც კვიპაროსი, თეთრი როგორც თოვლი პირისახე ჰქონდა არც თუ ძალიან

მრგვალი, მაგრამ გაზაფხულის ვარდით გაფურჩქნელი ვარდისფრად. ანლო თვალების ბრწყინვალებას აღარ იკითხავთ? ვინ შესძლებს მის აღწერას? წამწამები გრძელი და განსაცვიფრებელი, თვლები ცისფერი; მხატვრის ხელი ხშირად ვად-მოგვეცემს ხოლმე იმ ყვავილების ნაირფერობას, რომლითაც ვგასაჩუქრებს წლის სხვადასხვა დრო; მაგრამ დედოფლის სილამაზე და მისი მომაჯადოებელი მიზიდ-ველობა, მისი ზნის სანდომიანობა—ყველაფერი ეს აღემატება ფერწერას და ხე-ლოვნებას. არც აპელესს, არც ფიდიასს, არც რომელსამე სხვა მოქანდაკეს არ დაუტოვებია ამის მსგავსი სხვა ქანდაკება. ამბობენ გორგონას თავი ქვებად აქცე-და ხოლმე იმ კაცებს, ვინც მას შეხედავდა; ხოლო ვინც შემთხვევით დაინახავდა დედოფალს ის რომ სეირნობდა, ან უცაბედად შეხვდებოდა მას სადმე, საზღვარი არ ჰქონდა მის განცვიფრებას, ის გაქცევებული რჩებოდა იმავე მდგომარეობაში, რომელშიც შეხვდა მას, თითქოს წართმეოდა სულიც და გონებაც. ასეთი თანაზო-მიერება ასოთა და ნაკეთობა, ასეთი შეხამება მთელისა ნაწილებთან, და ნაწილე-ბისა—მთელთან, მართლაც რომ არავის არასდროს არ უნახავს ადამიანის სხეულ-ში. ეს იყო ცოცხალი ქანდაკება, რომელიც ხიბლავდა მშვენიერების მოყვარულთ. ეს იყო თვით იმეროსი, რომელსაც ხორცი შეუხსნამს ამ ჩვენს დედამიწაზე“ ([1], 61—69).

მსგავსი არგუმენტები მოჰყავდა იოანე კეისარს იმის გამო, რომ ბოტანიატეში გაღვიძებულიყო ინტერესი მარიაშის მიმართ. ბოლოს, ბოტანიატემ გადაწყვიტა დაქორწინება მარიაშზე და კეისარმა იგი სასახლეში შეიყვანა ([1], 311). ეს ყვე-ლაფერი დიდი საიდუმლოებით იყო მოცული; ნიკიფორე ბრიენისი გადმოგვცემს ამ ქორწინების ცერემონიალს; მზადება ჯვარისწერისათვის და მეფე-დედოფალი უკვე დგანან საკურთხეველის წინაშე, მაგრამ მღვდელს, რომელსაც უნდა შეესრუ-ლებია ეს ცერემონიალი, შეეშინდა, რადგანაც მეფე მიხეილ VII დუკა, მარიაშის ქმარი და ბოტანიატეს მეორე ცოლი, ცოცხლები იყვნენ. ეს რომ გაახსენდა მღვდელს, შეიგნო, თუ რა ცოდვას ჩაიდენდა მეძაობისა და სამცოლიანობის კურთ-ხევით. საკურთხეველიდან არ გამოდიოდა და აგვიანებდა ამ საქმეს. კეისარი იოანე დუკა მიხვდა, რაშიაც იყო საქმე და დაიწყო წუხილი იმის გამო თუ პატრიარქი გაიგებდა მომხდარ ამბავს, ის ჩაშლიდა ჯვრისწერას, ამიტომ იოანემ იქვე მყოფ თავის შვილიშვილს, მიხაელს თვალთ ანიშნა, ის, რისი თქმაც უნდოდა, ხოლო ჭაბუკი მიხვდა, რაც უნდა გაეკეთებინა მყის მეორე მღვდელი მოამზადა ჯვრისწე-რის შესასრულებლად, რომელიც მანამდე დამალული ჰყავდა, ხოლო თვითონ მიუახლოვდა საკურთხეველს და მოუხმო მღვდელს, რომელმაც ჯვრის წერის შე-სრულებაზე უარი თქვა. როცა მან ჰკითხა, თუ რატომ ეძახიან, მაშინ ჭაბუკმა წა-აგლო მღვდელს ხელი ტანსაცმელზე და ჩუმად გაიყვანა იქიდან, ხოლო მის აღ-გილზე დააყენა მეორე, რომელმაც შესასრულა მღვდელთმსახურება ([2], 311—312).

ნიკიფორე ბოტანიატეს და მარიამ დედოფლის დაქორწინება შერისხული იქნა ბიზანტიური საზოგადოების ფართო წრეების მიერ, ვინაიდან იგი აღიქვა, როგორც ბიზანტიური ტრადიციული მორალის შეურაცხყოფა. ეს საქციელი კვა-ლიფიცირებული იქნა, როგორც *μωχελία*.

ჯერ კიდევ 1066 ს. კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა იოანე ქსიფილინოსმა გამოაქვეყნა სინოდის დეკრეტი, რომელიც კრძალავდა არაკანონიერ ნიშნობებს, ქორწინებებს, საზოგადოების დღევა რომ შეენელებინა, ნიკიფორე ბოტანიატემ 1080 წ. გამოსცა ქრისობული, რომლითაც დაადასტურა ეს დეკრეტი. ამით თით-ქოს მან საჯაროდ მოინანია თავისი საქციელი ([14], 135). მარიაშის მხრივ, ბოტა-ნიატეზე დაქორწინება ერთ მიზანს ისახავდა: როგორმე უზრუნველყო ტახტი მისი

ერთადერთი ვაჟისათვის, კონსტანტინესთვის. იქნებ მარიამის ნიკიფორე ბოტანიკოსთან დაქორწინებამ მისცა საბაბი მათე ედესელს, რომ მარიამის შესახებ შემდეგი დაეწერა: „მარიამ დედოფალმა, რომელიც უკმაყოფილო იყო მისი ქმრის ასკეტობით, შეიყვარა ვინმე ბერძენთა იშხანი და აუჯანყა მიხეილს. დანახა რა მიხეილმა, რომ მას მთელი კონსტანტინოპოლი აუჯანყდა, დასწყევლა დედოფალი, მიატოვა სამეფო ტახტი, მონასტერში წავიდა და შეუღდა იქ მოწესეთა ცხოვრებას, რადგანაც ამის სურვილი ჰქონდა მას დიდი ხნის წინ (16)“.

ანალოგიური ცნობა მოაქვს აგრეთვე ვიორგი კოლინეს:—უფალი მიხეილ დუკა... თავის მეუღლესთან, მარიამთან ერთად მეფობდა ექვსწელიწად-ნახევარს. ხლო ტახტიდან ჩამოვდებულ იქნა ბოტანიკოსს მიერ მისი მეუღლის ღალატის წყალობით. მონაზონის სქიმით გამოწყობილი გაიგზავნა სტუდიელთა მონასტერში, უფრო გვიან ეფესოს მიტროპოლიტობა მიიღო ([1], 156).

ასეთი ცნობა მარიამის თანამედროვე არც ერთ სხვა ნარატიულ წყაროში არ ჩანს (სკილიცი, ატალიატე, ზონარა, ბრიენოსი, ანა კომნენე).

ნიკიფორე ბოტანიკოსს ხანდაზმულობის გამო არ შეიძლებოდა რომ ჰყოლოდა შვილი ([1], 51), ბუნებრივი იყო, რომ ტახტის მემკვიდრე უნდა ყოფილიყო მისი მეუღლის, მარიამის ვაჟი კონსტანტინე დუკა პორფიროგენეტი და, ამრიგად, დუკათა საგვარეულო შეინარჩუნებდა იმპერატორის გვირგვინს, ეს იქნებოდა მემკვიდრეობის საკითხის კანონიერი გადაწყვეტა ([1], 52).

ანა კომნენეს ცნობით, კონსტანტინე პორფიროგენეტმა მისი მამის, მიხეილ VII დუკას ტახტიდან გადადგომის შემდეგ თავის ნებით გაიხადა წითელი წაღები და ჩაიცვა უბრალო შავი წაღები, ნიკიფორე ბოტანიკოსემ... თუმცა მაშინვე უბრძანა მას გაეხადა შავი წაღები და ჩაეცვა ფერადი აბრეშუმის ქსოვილისაგან შეკერილები, რადგანაც პატივს სცემდა ამ ახალგაზრდა ჭაბუკს და აფასებდა როგორც მის სილამაზეს, ისე გვარიშვილობას, მაგრამ მაინც შურით უყურებდა, რომ კონსტანტინეს წაღებს ძოწეულის აღმური ასდიოდა და მხოლოდ იმის ნება მისცა, რომ წაღები მართო ალაგ-ალაგ ყოფილიყო წითლად შეფერადებული. იყვნენ კიდევ ტახტის პრეტენდენტები—ყოფილი დედოფლის, ევდოკია მაკრემბოლიტეს შვილები რომანოზ დიოგენისაგან, ამ ორ ქალს შორის ქაშპის თავიდან ასაცილებლად ნიკიფორე ბოტანიკოსემ გადაწყვიტა ტახტის მემკვიდრედ წამოეყენებინა მისი ნათესავი ვინმე სინადინოსი, წარმოშობით მცირე აზიიდან, კეთილშობილი წარმომავლობის, გამჭრიახი გონების, დიდი ფიზიკური ძალის მქონე, შესახედავად ლამაზი ([1], 51).

სკილიცეს ცნობით, როდესაც ნიკიფორე ბოტანიკოსემ ხელისუფლების ხელში ჩაგდება განიზრახა, სინადინოსების მთელმა საგვარეულომ მას დიდი დახმარება გაუწია [12], 726).

კონსტანტინეს ეკუთვნოდა ტახტი პაპისა და მამისაგან, რითაც ბოტანიკოსე მოიპოვებდა დედოფალ მარიამის ნდობასა და მხარდაჭერას ([1] 52). მარიამი ღელავს, ის თვალწინ წარმოიდგენს იმ საშინელებას, რაც მოეწიეს მის ერთადერთ შვილს, კონსტანტინეს—ვანდენა, ან დაბრმავება; მარიამი ეძებს ძლიერ მოკავშირეს და ასეთ პირობებში ხდება მისი დაახლოება კომნენოსების საგვარეულოსთან. ეს საგვარეულო უწინ ფლობდა ბიზანტიის ტახტს და ახლა დუკებისა და დიოგენების პარალელურად ტახტის მძიებლები იყვნენ. მარიამის ყურადღება მიიპყრო კომნენოსთა საგვარეულოს ორმა წარმომადგენელმა: ისააკმა და ალექსიმ, უფროსი ძმა ისააკი მარიამის სიძე იყო, მარიამის ბიძაშვილი (დემეტრე ბაგრატიონის

ასული) ირინე ისააკ კომნენოსის მეუღლე იყო¹, როგორც ჩანს, ირინე მარიამს, ბიზანტიაში ჩამოყვა 1066 წ. ანა კომნენეს მოწმობით, ირინესა და ქორწინება მარიამის ხელის შეწყობით მოხდა (17).

უმცროსი ძმა, ალექსი, სიძედ ეკუთვნოდა მარიამს, რადგანაც ალექსის მეუღლე, ირინე დუკენა, მარიამის პირველი მეუღლის მიხედვით VII ბიძის, იოანე დუკას შვილიშვილი იყო. ალექსი კომნენოსი ნიკიფორე ბოტანიატეს დროს ფლობდა სევასტოსის ტიტულს და ეკავა დასავლეთის დიდი დომესტიკოსის საპატრიო პოსტი.

მარიამი ცდილობს მოაპოვოს ამ გავლენიან პირთა მხარდაჭერა იმისათვის, რომ მისი შვილისთვის, კონსტანტინესთვის, უზრუნველყოს ტახტი. ძებნა კომნენოსებმა, თავიანთი მხრივ, გადაწყვიტეს ისარგებლონ სამეფო ტახტის ირგვლივ შექმნილი თავისებური სიტუაციით, დაუახლოვდნენ მარიამს და იგი გამოიყენონ ხელისუფლების ხელში ჩაგდებას მიზნით.

კომნენოსთა სახლის წევრებს მარიამ ბაგრატიონის ასულთან დაახლოება იმიტომაც აინტერესებდა, რომ ბიზანტიის სამეფო ტახტი მართას შვილს, კონსტანტინეს ეკუთვნოდა, დედოფალსა და ტახტის მემკვიდრეს, ჩანს, საკმაოდ ძლიერი პარტიაც უჭერდა მხარს და ეს გარემოებაც შორსმკვრეტელ კომნენოსებს გამოსაყენებელ და ანგარიშგასაწევ მოვლენად ენატებოდათ (22).

ისტორიკოსი ანა კომნენე პორფიროგენეტი, რომელიც შემდეგში მარიამის ვაჟის, კონსტანტინეს, საცოლოე გახდა და იზრდებოდა მის საღვდამთილოსთან, მარიამთან, რომელსაც ძალიან უყვარდა ანა და უზიარებდა თავის საიდუმლოებებსაც კი ([1], 64), დაწვრილებით ცნობებს გვაწვდის იმის შესახებ, თუ რა ხდებოდა ამ დროს სასახლეში. ძებნა კომნენოსებმა გადაწყვიტეს დააყენონ დედოფლის წინაშე საკითხი, რომ ალექსი ეშვილებინა მარიამს, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ დედოფალი უცხოელი იყო და ბიზანტიაში არავინ ახლობელი არ გააჩნდა ([1], 54).

დანიშნულ დღეს ალექსი და ისააკი გამოცხადდნენ დედოფლის წინაშე და ძველი დადგენილი წესების დაცვით ჩატარდა შვილობის რიტუალი, რაც ბიზანტიური კანონების თანახმად, უზრუნველყოფდა ისეთსავე მტკიცე კავშირს, როგორსაც ქორწინება ან სისხლით ნათესაობა ([15], 116—118). ძებნა დედოფალს ერთვულება შეპატივებს და აღუთქვებს, რომ ისინი ყოველ ღონეს იხმარენ იმისათვის, რომ მცირეწლოვან კონსტანტინეს შეუნარჩუნონ ტახტი.

ამის შემდეგ ძმები კომნენოსები განაგრძობენ უფრო მჭიდრო კავშირს დედოფალ მარიამთან, რომლის შემწეობით დეტალურად იტყობენ, რა ხდება საიმპერატორო კარზე; ნიკიფორე ბოტანიატესთან დაახლოებულ პირებს, ბოროლედ და გერმანეს განზრახული აქვთ ძმების წინააღმდეგ შეთქმულების მოწყობა, მათი შე-

¹ ისააკისა და ირინეს უფროსი ვაჟი იოანე-ადრიანე ბულგარეთის უკანასკნელი არქიეპისკოპოსი იყო. ძირითადი ისტორიული წყარო, რომელშიაც ლაპარაკია იოანეზე, ეს არის ობრიდის არქიეპისკოპოსთა წესხა, რომელიც XII საუკუნეშია შედგენილი ჯერ კიდევ მის სიცოცხლეში. წესხა XII ს. ხელნაწერის მიხედვით პირველად გამოცვა დიუქანემა (18). ბოლო ხანებში იგივე წესხა გამოცვა ბულგარეთში (19). იოანე-ადრიანეზე, რომელიც ბულგარეთის უკანასკნელი არქიეპისკოპოსი იყო, ამ წესხაში შემდეგია ნათქვამი: „იოანე კომნენოსი, ბერა, ერის კაცობაში აღრიანე, პანევასტოსი, სევასტოსი, ძე მარადსასუნებელი დესპოტისა და პირველი სევასტოკრატორის ისააკ კომნენოსის, რომელიც შემდეგ იოანეს სახელით ბერად შედგა და არის ძე პირველი სევასტოკრატორი ქალბატონი ირინესი, რომელიც ქსენიას სახელით მოლოზნად აღიკვეცა. იგი, თავის მხრივ, ასულია ალანეთის თვითმპყრობელისა და არის ბიძაშვილი დედოფალ მარიამ ალანელის, რომელიც იყო ჯერ მიხეილ VII დუკას, ხოლო შემდეგ ნიკიფორე ბოტანიატეს მეუღლე“.

იოანე ადრიანეს ნიკიფორე ბასილაკიმ ენკომიონი უძღვნა, რომელიც 1965 წ. ანტონო ბარსიას მიერ არის გამოცემული ([20], 21).

პყრობა და დაბრმავება. მათი განზრახვა ძმებისთვის დაუყოვნებლივ ცნობილი გახდა მარიამის შემწეობით ([1], 59). ეს ამბავი აჩქარებს განზრახულის განსრულებას. ანა კომნენეს ცნობით, ალექსი ცდილობს თავის შეთქმულებაში ჩააბას გავლენიანი ბიზანტიელი ფეოდალი, წარმოშობით ქართველი, გრიგოლ ბაკურიანის-ძე, რომელიც ჯერ კიდევ რომანოზ დიოგენეს დროს იყო ყარსისა და თეოდოსიუპოლისის დეუკა (23); მიხეილ VII დროს გრიგოლის განკარგულებაში ჩანს ტერიტორიები ანისის მხარეში, ტაოში და არმენიაკონის თემში ([24], 150). ნიკიფორე ბოტანიატეს დროს გრიგოლ ბაკურიანის-ძეს მამულები ჰქონდა ფილიპოპოლში, აგრეთვე, ანატოლიაში ([24], 152).

ალექსი კომნენოსმა ინახულა გრიგოლ ბაკურიანის-ძე და მოლაპარაკების შედეგად იმაზე შეთანხმდნენ, რომ თუ გრიგოლი ალექსის ხელს შეუწყობს ტახტის ხელში ჩაგდებაში, მაშინ ალექსი მიანიჭებს ბაკურიანს ღომესტიკოსის პატისს, რომელიც ამჟამად თვითონ აქვს ([1], 61).

ამ დროს ბოტანიატეს მთავრობის წინააღმდეგ რამოდენიმე ანტიდინასტიურ გამოსვლას აქვს ადგილი. აჯანყდა ტახტის მადიებელი რამდენიმე საგვარეულო, რომელთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო კომნენოსების სიძის, ნიკიფორე მელისინის აჯანყება, იგი შეუთანხმდა თურქებს და უკვე კონსტანტინოპოლს დამუქრა, მაგრამ ამ დროს აჯანყდნენ კომნენოსები. მათ 1081 წ. თებერვალში დატოვეს კონსტანტინოპოლი. გავიდნენ თრაკიის ქ. ცურულში, რომელიც იქცა კომნენოსთა აჯანყების შტაბად. ალექსის ბრძანებით აქ თავი მოიყარეს ჯარის ნაწილებმა და კომნენოსთა მომხრეებმა, დეუკათა საგვარეულოს წარმომადგენლებმა, გრიგოლ ბაკურიანის ძემ და სხვებმა. პირველი საკითხი, რომელიც აქ დაისვა, ეს იყო, ვის უნდა რგებოდა ტახტი, ალექსის თუ ისააკს. ასაკით ისააკი უფროსი იყო ალექსიზე და ამ პრინციპის მიხედვით ტახტი თითქოს ისააკს უნდა რგებოდა, მაგრამ ჯარმა ერთხმად მხარი დაუჭირა ალექსის კანდიდატურას. ამის მიზეზი ისიც იყო, რომ დეუკათა საგვარეულომ ალექსის სახელით დიდი დაპირებები აღუთქვა ჯარს. 1081 წ. 4 აპრილს, აღდგომა დღეს, ალექსი შევიდა კონსტანტინოპოლში და ეკურთხა იმპერატორად. ნიკიფორე ბოტანიატე იძულებული იყო გადამდგარიყო და თავი შეეფარებინა კონსტანტინოპოლში მდებარე პერიბლესტოსის საგანესთვის ([1], 61).

ალექსი კომნენოსის მოსვლა ხელისუფლების სათავეში დეუკათა კლანის დიდი გამარჯვება იყო (25).

ახალი ბასილევსი, ალექსი კომნენოსი, ბუკოლეონის სასახლეში დასახლდა, ძმებით, დედით ანა დალასინათი, იმ დროს, როდესაც მისი 15 წლის მეუღლე ირინა დუკენა, ქმრისაგან ცალკე ცხოვრობდა ქვედა სასახლეში, დედით, დებით და პაპით, იოანე დუკათი ([1], 65).

მარიამ დედოფალი თავის 7 წლის შვილთან კონსტანტინესთან ერთად სასახლეში იმყოფებოდა და ანა კომნენეს ცნობით, ბევრი ეჭვის თვალით უყურებდნენ დედოფლის დარჩენას სასახლეში, ჩურჩულით ამბობდნენ, ახალი ტახტის მპყრობელს განზრახული აქვს, როგორც ჩანს. მარიამის შერთვა ([1], 65—66). ამ ეჭვს ისიც აძლიერებდა, რომ ალექსი იმპერატორად ეკურთხა მეუღლის გარეშე პატრიარქ კოზმას ხელით ([1], 67). ანა კომნენე უარყოფს ამ ამბავს და თვლის მას მონაჭორად. მარიამმა სასახლეში ყოფნა იმიტომ დააყოვნა, რომ მას მისი შვილის „ქერა მენელოსის“ ბედი აწუხებდა, მას არ სურდა და არ გამოდიოდა სასახლიდან, რადგან ემიონდა, რომ მის ვაჟს ცუდი რამ არ შემთხვეოდა, თუ სასახლიდან გამოვიდოდა. ანა კომნენეს ცნობა, ალექსის მიერ მარიამის შერთვის სურვილის შესახებ, განიარებულა ყველა იმ ისტორიკოსის მიერ, რომელნიც იგ-

ლევან ამ პერიოდის ბიზანტიის ისტორიას. გ. ოსტროგორსკი წერს „ამ ჭკვიან და და ლამაზ ქალისადმი ალექსი კომნენოსი ჰეშმარიტი სიყვარულის გრძნობით იყო გამსჭვალული და მზად იყო მისი ცოლი, ირინე დუქენა, მსხვერპლად შეეწირა მარიამისათვის“ (26).

იოანე დუქას აქტიური ზემოქმედების შედეგად 7 დღის შემდეგ ირინე დედოფლად აკურთხა პატრიარქმა კოზმამ ([17], III, 4); „ამის შემდეგ მარიამმა ალექსისგან მიიღო ოქრობეჭედი იმისა, რომ კონსტანტინე დუქა ალექსის თანამართველი იქნებოდა, ჩაიცვამდა წითელ წაღებს, თავზე გვირგვინს დაიდგამდა და ალექსისთან ერთად, მასაც უწოდებდნენ მეფეს. კონსტანტინეს გახადეს მაშინვე აბრეშუმის წაღები, რომლებიც აქამდე ეცვა, ჩააცვეს მთლიანად წითლები; სამეფო სიგელებსა და ოქრობეჭედებში ხელს აწერდა წითელი მელნით, ალექსი მეფის შემდეგ და საზეიმო გამოსვლების დროს სამეფო თავსაბუთრავით შემკული, მას მიჰყვებოდა უკან“ ([1], 71).

ამის შემდეგ მარიამმა იოანე დუქას რჩევით, საპატრიო ამლის თანხლებით დატოვა სასახლე და დასახლდა სამეფო პალატებში მახლობლად მთავარმოწამის გიორგის საფანისა, რომელიც მეფე კონსტანტინე მონომახმა აავო და რომელსაც მღაბიურად განგანა ეწოდება, ამ საფანეში მიაცილა იგი სევასტოკრატორმა ისააკმა ([1], 71—72). ზონარას ცნობით, ცოტა ხნის შემდეგ მარიამი მოლოზნად აღიკვეცა ([18], XVIII, 21).

მალე ირინესა და ალექსის შეეძინათ ქალიშვილი ანა, მომავალი ისტორიკოსი ანა კომნენე პორფიროგენეტი, რომელიც დანიშნეს მარიამ დედოფლის ვაჟზე, კონსტანტინე პორფიროგენეტზე¹, „მშობლებმა მომიძღვნეს გვირგვინი და სამეფო დიადემა. ხოლო რადგან... კონსტანტინე... მეფის, მამაჩემის თანამართველად ითვლებოდა და მასთან ერთად წითელი მელნით აწერდა ხელს სიგელებს, საზეიმო გამოსვლების დროსაც მას ახლდა ტიარით თავზე და წარმოთქმებშიც მეორე ადგილას იხსენიებოდა (მეფის შემდეგ), ამიტომ იმათ, ვისაც ეს წარმოთქმები ეხებოდა საზეიმო შემთხვევებში, ბრძანება გაცევს, რომ მეც ვყოფილიყავი მოხსენებული ამ წარმოთქმების დროს და წარმოეთქვათ: კონსტანტინე და ანა, ეს, როგორც მე გამიგონია, ჩემი ნათესავებისა და მშობლებისაგან, შემდეგაც კარგა დიდ ხანს სრულდებოდა“ ([1], 72—73).

1087 წ. ალექსი კომნენოსს ვაჟი შეეძინა, მომავალი ბასილევსი, იოანე II კომნენოსი. ეს ფაქტი დიდი ზეიმით აღინიშნა ბიზანტიაში. ამ ზეიმში მონაწილეობს 13 წლის კონსტანტინე პორფიროგენეტიც და მას არ ქონდა ნათელი წარმოდგენა იმაზე, თუ რა ხდებოდა მის ირგვლივ, ამ პერიოდში კონსტანტინეს სულ სხვა საზრუნავი ჰქონდა, სპორტული და ინტელექტუალური აღზრდის საკითხები. მისი აღმზრდელი იყო ცნობილი პიროვნება თეოფილაქტე ბულგარელი. მას დედოფალ მარიამის თხოვნით დაუწერია ტრაქტატი „დარიკებები უფლისწულთა აღზრდისათვის“ (27), რომელიც ითვალისწინებდა უფლისწულის ინტელექტუალურ აღზრდასთან ერთად მის ფიზიკურ წრთობასაც.

პირველად მარიამ დედოფლის სასოწარკვეთა, იოანეს დაბადების გამო აცებდა კონსტანტინეს, ხოლო შემდეგ ის მიხვდა, რასაც ნიშნავდა მისთვის ეს ფაქტი, ტახტის ორი პრეტენდენტი, ეს მეტისმეტია ერთი ტახტისათვის ([28], 356).

1090 წ. ალექსი კომნენოსი ატარებს თავისი მცირეწლოვანი მემკვიდრის კორონაციის ცერემონიას, რითაც მან უღალატა მარიამ დედოფლისადმი მიცემულ

¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტისა და ნორმანდიელი ელენეს ნიშნობის ამბავი ანუ ლირებულ იქნა ბოტანიატეს ხელისუფლების სათავეში მოხელისთანავე.

ფიცს. ანა კომნენე თავის „ალექსიადაში“ ცდილობს ამ ფაქტს გვერდი უშაროს, მაგრამ ამის შესახებ ცნობას იოანე ზონარა გვაწვდის ([8] XVIII 23). კონსტანტინე ჩამოაშორეს სამეფო კარს და ამიერიდან იგი აღარ იყო თანაბანდობის სამეფო სიგელებსა და ოქრობეჭდებში ხელს აღარ აწერდა წითელი მელნით ალექსი მეფის შემდეგ.

მომხდარი ამბის გამო მარიამი შეძრწუნებულია, ცდილობს სამაგიერო გადაუხადოს ალექსის იმ შეურაცხყოფისა და ლალატისათვის, რაც მან მის მიმართ ჩაიდინა (29).

ალექსი კომნენოსის მეფობის პერიოდში მრავალ შეთქმულებას ჰქონდა ადგილი, ეს შეთქმულებები მიზნად ისახავდნენ არა მარტო მისი ტახტიდან ჩამოგდებას, არამედ მის მოკვლასაც. შეთქმულთა შორის იყვნენ მისი ყოფილი თანამებრძოლები, ტახტის მაძიებლები, სამეფო გვარის წარმომადგენლები, სენატორები, უმაღლესი სასულიერო პირები. შეთქმულება, რომელშიც მარიამ დედოფალი იღებდა მონაწილეობას, და რომელიც დოგენეს შეთქმულების სახელწოდებით არის ცნობილი, 1094 წ. მოხდა. შეთქმულება მიზნად ისახავდა ალექსი კომნენოსის ფიზიკურ განადგურებას. ამ შეთქმულების ინიციატორი ნიკიფორე დოგენე, იყო რომანოზ IV დოგენეს და ევდოკიას შვილი, ე. ი. მარიამის პირველი მეუღლის მიხეილ VII-ის ძმა დედის მხრივ, შეთქმულება გამოიყვანდა. ექვმიტანილ სახელთა შორის მარიამიც არის, მაგრამ ალექსის კარგად ახსოვს წარსული, ახსოვს, რა დიდი სამსახური გაუწია მას თავის დროზე მარიამმა, სიკვდილსაც კი გადაარჩინა იგი ნიკიფორე ბოტანიატეს დროს; ალექსი მას ტახტის ხელში ჩაგდებასაც უმაღლის (30), ამიტომ, ალექსიმ განკარგულება გასცა, რომ—შეთქმულთა სიაში არ ფიგურირებდეს მარიამ დედოფლის სახელი (1), 92—93).

ზონარას ცნობით, მარიამმა თავისი ცხოვრების მიწურულს მანუელის სავანეს შეაფარა თავი, იქ, სადაც იმყოფებოდა მისი ყოფილი მეუღლე მიხეილ VII დეუკა, რომელმაც თავისი სიკვდილის წინ მარიამს შეუნდო ყოველივე [(8), 229], (31).

მარიამ დედოფლის ვაჟი კონსტანტინე დეუკა პროფიროგენეტი გარდაიცვალა 1094 წ. ზონარას მოწმობით, კონსტანტინე გარდაიცვალა მანამდე, ვიდრე ანნა კომნენე მიიღწევდა საქორწილო ასაკს (8).

ფრანგ ბიზანტინისტს ბერნარ ლიბს წინადადება შემოაქვს გადაისინჯოს ბიზანტიის მმართველთა სია და მასში შესაბამისი ადგილი დაეთმოს მარიამ დედოფლის ძეს, კონსტანტინე დეუკა პროფიროგენეტს, ალექსი კომნენოსის ყოფილ თანამმართველს [28, 341].

ასეთია ის მასალები, რომელთაც მარიამ დედოფლის სინქრონული ბერძნული ნარატიული წყაროები გვაწვდიან, მისი ბიზანტიაში ყოფნის პერიოდის შესახებ.

შ ე ნ ი შ ვ ე მ ბ ი

¹ გეორგიკა VI ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1966 წ.

² G. B. Bury. Imperial adm. system in the ninth century. London 1911.

³ Н. Скаболонович. Византийское государство и церковь в XI в. СПб, 1884, стр. 41.

⁴ N. Oikonomides, La serment de l'imperatrice Eudocie. RE. B. 21, 1963.

⁵ J. Laurent. Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie Occidentale jusques 1081, Nancy, 1913. p. 43.

⁶ Psellos Chronographia. Texte établi et traduit par E. Renaud. II, Paris, 1928, p. 181—182.

⁷ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები I, თბილისი, 1872, 211.

⁸ Johannes Zonaras. Epitome historiarum ed Th. Büttner Wobst 1897.

⁹ П. Безобразов. Хрисовул императора Михаила VII Дуки В. Вр № 6 1899.

¹⁰ Attal „Michaelis Attaliothae historia“ rec. Bekkerus. Bonn 1853.

¹¹ ნიკიტორე ვრიენოსი თარგმანით. ბრეგადის, გეორგიკა V თბილისი, 1963.

¹² Scyl. Georgius Cedrinus. Joannis seylitzae ope ab I Bekkero suppletus et emendatus. II Bonn, 1839.

¹³ Nicephori Bryenii Commentarii Rec. A. Meineke Bonnae 1836.

¹⁴ Leib B. Nicéphore III Botaniates (1078—1081) et Marie d'Alanie, Actes du VIe Cong. intern. d'études byzantines, Paris, 1950.

¹⁵ Zachariä von Lingenthal. Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin. 1892.

¹⁶ შა მქთა მონაქცი, ჭამანსაკაყოლქის, 1898.

¹⁷ Annae Comnenae Alexias rec. Reifferscheid Leipzig, 1894, Im II, 159.

¹⁸ Du Cange. Familiae augustae Byzantinae 1680 p 174.

¹⁹ Fontes graeci historiae Bulgaricae XIV Serdica 1968 p 111.

²⁰ Antonio Garsia Encomio di Adriano Comneno 1965 Napoli

²¹ А. Каждан. К истории византийско-кавказских связей XI—XII вв. Историко-филологический журнал, 1967, № 1.

²² ვ. კობლიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა, 970—1070 წლებში, 1969, გვ. 293.

²³ A. Holweg. Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen. München, 1965 S. 96.

²⁴ გრიგოლ ბაკურიანის-ძის ტიპიკონი. გამოსცა სიმონ ყაუხჩიშვილმა, 1963 წ.

²⁵ История Византии, т. 2. Москва, 1967, стр. 296—297.

²⁶ G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates. 1940, p. 266.

²⁷ Migne Patrologia Graeca. t 126.

²⁸ B. Leib. Un basileus ignore Constantin Doucas B. S. 17. 1965.

²⁹ Chalandon F. Essai sur le règne d'Alexis I-er Comnène. Paris, 1900; p. 151.

³⁰ B. Leib. Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081—1118) B. S. 23 1962. p. 262.

³¹ B. Leib. Nicéphore III Botaniates (1078—81) et Marie d'Alanie. Actes du VI-e congr. int. d'études byzantines 1950, 140.

И. М. НОДИЯ

ЦАРИЦА МАРИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВИЗАНТИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XI в.

Р е з ю м е

Дочь грузинского царя Баграта IV Марфа, в Византии Мария, вышла замуж за императора Михаила VII Дуку (Парапинава). От этого брака у Марии родился сын Ковстантин Порфирородный. После свержения Михаила VII с целью сохранить престол своему малолетнему наследнику Мария вышла замуж за императора Никифора Ботаниата. Когда Марии стало известно, что Ботаниат не намерен сделать Константина своим наследником, Мария заключает договор с Комнинами и всячески содействует Алексею Комнину в овладении византийским престолом. После прихода к власти Алексея I, Мария получила от него хрисовул о том,

что сын Марии Константин является соправителем Алексея. После рождения у Алексея сына Иоанна, он нарушил клятву, данную Марии в шении ее сына Константина: Алексей провел церемонию коронации своего наследника, и Константин был лишен прав на престол.

Мария приняла активное участие в заговоре против Алексея в 1094 г.

I. NODIA

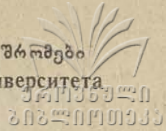
QUEEN MARIA IN THE POLITICAL LIFE OF BYZANTIUM IN THE LATTER HALF OF THE ELEVENTH CENTURY

S u m m a r y

Martha, daughter of King Bagrat IV of Georgia, married the Emperor Michael VII Ducas (Parapinakos) of Byzantium, assuming the name of Maria. Her son by this marriage was Constantine Porphyrogennitos, as, according to Zonaras, he was crowned in his infancy, in honour of which fact he wore red sandals.

After Michael VII had been dethroned, Maria—motivated by the desire to preserve the throne for her young son—married the Emperor Nicephorus III Botaniates. Having learned that Botaniates had no intention of proclaiming Constantine his heir, Maria entered into an agreement with the Comneni and assisted Alexius Comnenus in seizing the throne of Byzantium. Alexius I Comnenus having come to power, Maria obtained from him a chrysebull confirming that her son Constantine was co-ruler of the Empire together with Alexius. However, when Alexius' son Ioannos was born, the father violated his oath to Maria concerning her son Constantine. Alexius crowned his heir and Constantine lost his right to the throne.

In 1094 Maria took an active part in the conspiracy against Alexius Comnenus.

ჰიმნოგრაფიული კანონის რიტმული სტრუქტურისათვის¹

ლიანა კვიციანი

რიტმული აგებულების თვალსაზრისით, გარკვეული მიმართება დგინდება ბიზანტიურსა და ძველ ქართულ ჰიმნოგრაფიულ ძეგლებს შორის, რაც საფუძველს გვაძლევს უფრო ფართო ასპექტით განვიხილოთ საგალობელთა რიტმული სტრუქტურა და ვეძიოთ მასში განსაზღვრული მხატვრული იდეალების ხორც-შესხმა.

თანამედროვე მეცნიერებაში სადავო არ არის, რომ მელოდიის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელია, საგალობლის რიტმული წყობა სრულყოფილად იქნას შესწავლილი; მაგრამ ამ ჭეშმარიტების აღიარება ხელს არ უშლის მკვლევართ, განიხილონ მეტრული დარღვევები ან უზუსტობანი („anomaliae metricae“), რომლებიც ქრება გალობის დროს. მასასადამე, დაკვირვება წარმოებს თავისთავად ლიტერატურულ ტექსტზედაც.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ჰიმნოგრაფიულ თხზულებათა, კერძოდ კანონთა, რიტმულ აგებულებას განსაზღვრავს ისოსილაბიზმი და აქცენტუაციის კანონზომიერება. რას წარმოადგენს სტრუქტურულად ცალკე აღებული ტროპარი ანუ მუხლი? ჩვეულებრივ (გველისხმობთ არა-იამბურ ბერძნულ საგალობლებს), იგი შედგება სხვადასხვა რაოდენობის მარცვალთა შემცველი პერიოდებისაგან. რაოდენობრივი თანაფარდობანი ძალიან იშვიათად არის დაცული. მაგალითად, წმინდა მამანტისადმი მიძღვნილი ერთ-ერთი კანონის პირველ ოღაში ექვსივე ტროპარის პირველი და მესამე მონაკვეთები შვიდმარცვლიანია; მეორე და მეოთხე კი—თერთმეტმარცვლიანი, ე. ი. გვაქვს თანამიმდევრობა: 7, 11, 7, 11². მაგრამ მსგავსი ტროპარები თითქმის გამონაკლის შემთხვევებში გვხვდება. როგორც წესი, პერიოდები არათანაბარმარცვლიანია. გარდა ამისა, ტროპარს არ ახასიათებს მონაკვეთთა ურთიერთშესატყვისობა უკანასკნელი მელოდიური, რიტმული მახვილის ადგილის მიხედვით და არც საერთოდ მელოდიურ-მახვილიანი და უმახვილო მარცვლების კანონზომიერი მონაცვლეობა, ანუ მახვილთა სიმეტრიული განაწილება. ერთი სიტყვით, ტროპარის შიგნით არაპროპორციულობის, ასიმეტრიულობის კანონი მოქმედებს.

¹ წაკითხულია მოხსენებად ბიზანტიანთა საკავშირო სესიაზე ლენინგრადში 1972 წელს. ვაჭვევებთ გადამუშავებულ ვარიანტს.

² об. I. Schirò, *Analecta Hymnica Graeca*, I, *Canones Septembris*, Roma, 1966, გვ. 63—64.

ამ მხრივ ბიზანტიური ჰიმნოგრაფია უპირისპირდება ანტიკურ, კლასიკურ ბერძნულ პოეზიას, რომელიც ზუსტ სიმეტრიებზეა აგებული. სამეცნიერო რატიონალიზმში აღნიშნავენ, რომ სიმეტრიების რღვევა ხდება ბიზანტიურ ბერძნული ხელოვნების სხვადასხვა სფეროში და დისპროპორციულობა მხატვრული მეთოდის ძალას იძენს.

როცა საქმე ეხება ჰიმნოგრაფიული კანონის თითოეული ოდის ტროპართა ურთიერთმიმართებას, — ტროპართა, რომლებიც ერთ ირმოსს მისდევენ, შესაბამის მონაკვეთებში დაცულია ისოსილაბიზმის პრინციპი. რამდენადაც შეგვიძლია ვიმსჯელოთ ადრინდელ (X—XI სს. წინარე პერიოდის) ბიზანტიურ საგალობელთა მელოდიებზე, რომლებსაც აღადგენენ შედარებით გვიანდელი მუსიკალური ტრანსკრიფციების გამიფვრის შედეგად, ტროპართა შესაბამისი რიტმული მონაკვეთები საესეებით ეთანაზომებთან ერთმანეთს მელოსის სტრუქტურის საშუალებით. თვით პოეტურ ტექსტებშიც სილაბური პროპორციები იშვიათად ირღვევა. ნიმუშად დავასახელებთ იოსების კანონს წმინდა ჰერმიონზე¹. ნაწარმოები შედგება რვა გალობისაგან. ექვს ოდაში არ დასტურდება მეტრული ანომალიის არც ერთი შემთხვევა, ოღონდ მათგან მეხუთე ოდის ბოლო ტროპარს სამი მონაკვეთი აკლია. მეორე გალობაში, სადაც თითოეული ტროპარი შეიცავს ათ რიტმულ მონაკვეთს, მხოლოდ მეხუთე მონაკვეთები განსხვავდებიან თითო მარცვლით; მეცხრე გალობის მეხლთა მეოთხე მონაკვეთებში და ერთი ტროპარის მეორე მონაკვეთში სილაბური თანაბრობა ირღვევა აგრეთვე თითო მარცვლის სხვაობით. ერთადერთ შემთხვევაში ჰიმნის გამომცემელი მიუთითებს: „metri causa ꝛi expunximus“, რასაც საესეებით ამართლებს კონტექსტი

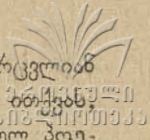
ამასთან, მელოდიური (და ბუნებრივი, ექსპირატორული) მახვილის მქონე და უმახვილო მარცვლების მონაცვლეობა ძირითადად კანონზომიერი ჩანს. მათი თანამიმდევრობა მეორდება ტროპართა შესაბამის პერიოდებში. განსაკუთრებით მკაცრად არის განსაზღვრული უკანასკნელი მელოდიური და ფონეტიკური მახვილის ადგილი. მართალია, სამეცნიერო ლიტერატურაში წერენ: „τοις αἰσιν βῆσται“, მაგრამ ძალდატანება სიტყვის ბუნებრივ მახვილზე და კადენცია მისი გადაადგილების სახით იშვიათია.

ასე რომ, არაპროპორციულობის და ასიმეტრიის პრინციპის საფუძველზე აგებული ტროპარები ქმნიან გალობას, სადაც მთლიანობაში პროპორციები და სიმეტრია დაცულია საკმაოდ ზუსტად, თანამიმდევრულად².

ქართული ჰიმნოგრაფიული თხზულების, სახელდობრ კანონის ან „გალობანის“, რიტმულ კანონზომიერებას განაპირობებს მხოლოდ სილაბიზმი. აქაც, ბიზანტიური ჰიმნების მსგავსად, სილაბური თანაფარდობა მკლავდება არა ცალკეული ტროპარის შიგნით, არამედ თითოეული ოდის ტროპართა ურთიერთკავშირში, რადგან მეორდება ირმოსის რიტმული მოდელი. თუმცა იამბიკოებში, როგორც ბიზანტიურ იამბურ საგალობლებში, ყოველი ტროპარის სტრიქონები თანაბარ-

¹ გამოქვეყნებულია იქვე, გვ. 88—97.

² ძველი ბერძნული წყაროების მიხედვით, სიმეტრიაში იგულისხმება, სხვათა შორის, სიტყვიერი ხელოვნების ძველის რიტმული თანაზომიერება და რიტმთან მიმართება ბუნებრივად გამომდინარეობს ამ სიტყვის (სიმეტრიის) პირველადი მნიშვნელობიდან. იხ. *Thesaurus Graecae linguae*, ab Henr. Stephano constructus, Parisiis, 1848—1854, s. V. *συμμετρία*.

მარცვლიანია (შეიცავს თორმეტ მარცვალს და მეტწილად ხუთ-და შვიდმარცვლიან ნახევარმონაკვეთებად იყოფა (ცეზურით); მაგრამ ეს ფორმა, შეიძლება არ ყოფილა დაკანონებული კლასიკური პერიოდის ქართულ ლიტურგიკულ პოეზიაში (არა-იამბიკოები რიცხობრივად ბევრად აღემატებიან იამბიკოებს). პოეტური მეტყველების მდინარება ტროპარის ფარგლებში არ არის მკაცრად თანაზომიერი. ცალკეულ ტროპარს შეადგენენ არათანაბარი რიტმული მონაკვეთები. მაგალითად, იოანე მინჩხის წმინდა გიორგისადმი მიძღვნილი კანონის მეორე გალობის მუხლებში რიტმული მონაკვეთების მარცვალთა რაოდენობანი შემდეგია: 5, 11, 14, 10, 14, 8, 8, 7, 11¹.

ტროპარის ასეთი აგებულება ცხადი ვახდა ჯერ კიდევ 1913 წელს, როცა პ. ინგოროყვამ გამოაქვეყნა კრებული „ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია“ (1), რომელშიც მკვლევარი იცავს რიტმულ პუნქტუაციას. ტროპარის არათანაზომიერი ხასიათი, შინაგანი პოეტური დინამიკის მიუხედავად, იმდენად აშკარაა, რომ ჩვენი მეცნიერები უკანასკნელ ხანებამდის არ იყვნენ შეთანხმებული — რიტმულ პროზას უნდა მიეკუთვნოს საგალობლები. თუ პოეზიას.

მთავარია ის, რომ არაპროზოპოციული რიტმული მონაკვეთებისაგან შედგენილი ტროპარები თითოეულ ოდაში ქმნიან რთულ კომპოზიციას, რომელსაც ახასიათებს ნაწილთა სიმეტრიულობა, გამოხატული ტროპართა განსაზღვრული მონაკვეთების სილაბური თანაფარდობით. ბიზანტიურსა და ქართულ ჰიმნოგრაფიაში ერთი ძირითადი პრინციპია გატარებული: არაპროზოპოციულად, ასიმეტრიულად აგებული შედარებით მცირე ერთეულების — ტროპარებისაგან მიიღება სიმეტრიაზე დაფუძნებული გალობა. ჩვენ დასაშვებად ვთვლით გამოვლენილ იქნას საგალობლებში სტრუქტურის ტრანსლაციური სიმეტრია. ოდის ყოველი ტროპარი მეტრული თვისებებით ადასტურებს ელემენტარული ფიგურის — ირმოსის — თანხედრას თავის თავთან. სიმეტრიის ოპერაციების შედეგად იგება ეკვივალენტური მონაკვეთები. ვემყარებით რა ა. შუბნიკოვის და ვ. კობაკის ნაშრომს „Симметрия в науке и искусстве“ (Москва, 1972), ვფიქრობთ, რომ საგალობლის ელემენტარული ფიგურა, ასიმეტრიული ტროპარი, გადაიტანება დროითს ლერძზე. გადატანათა პერიოდს განსაზღვრავს ირმოსი. რამდენადაც გადატანათა ლერძი სიმეტრიის ერთადერთ ელემენტს წარმოადგენს, შეიძლება პარალელის გავლება ჰიმნოგრაფიული კანონის ოდასა და ბორდიურს შორის. ცხადია, თითოეული საგალობლის სტრუქტურის კვლევა დაკავშირებული უნდა იყოს შინაარსობრივ ანალიზთან; კანონის ყოველ-ოდაში მუშავდება გარკვეული თემა, ხოლო ფორმალურად იგი სიმეტრიის საფუძველზეა გაშლილი და სწორედ ამაში მდგომარეობს ზოგადი კანონზომიერება. „ღმრთისმშობლისანი“ — გალობათა დასკვნითი ნაწილები, სადაც ვედრების სტერეოტიპული მოტივი ვითარდება, კანონის სტრუქტურული ინვარიანტია.

საგალობელთა რიტმის არათანაზომიერების მიზეზს ხშირად ეძიებენ შესრულების სპეციფიკაში, მელოდიის სტრუქტურისადმი ტექსტის დაქვემდებარებაში. ეს შეხედულება ნაწილობრივ გამართლებულია (მით უმეტეს, რომ თავდაპირველად პოეტი — მელოდოსი ტექსტთან ერთად თხზავდა მელოდიასაც და შესაძლებლობა ჰქონდა მელოდოსის სტრუქტურით დაეფარა რიტმული მონაკვეთების თანაფარდობათა უხესტობანი ან დარღვევები). თუმცა ამ სტრუქტურას (თემ მესოსჯ) ზოგჯერ

¹ იხ. ლ. კვიციანი, ბიზანტიური და ქართული ჰიმნოგრაფიის საკითხები (საგალობლები გიორგი მთავარმოწამეზე), საქანდ. ლხერტ., თბილისი, 1970, გვ. 163—165.

ძალიან ბევრს ვაკისრებთ ხოლმე, იქნებ, იმიტომ, რომ საგალობელთა ტექსტები ასე თუ ისე უკეთ შემოგვეჩანა, მუსიკალური პალეოგრაფიის დარგში, კერძოდ, ართულებს ჩვენი მხოლოდ მიხსლოებითი (უხეში) წარმოდგენა მკველლოდიებზე („a rough notion“, როგორც ამბობს ცნობილი მეცნიერი ტილიარდი¹).

XIX საუკუნეში რუსმა მკვლევრებმა სცადეს ეჩვენებინათ თავად გალობის რიტმის არათანაზომიერება. 1858 წ. პეტერბურგში გამოქვეყნდა ა. ლვოვის ნაშრომი „О свободном или несимметричном ритме“. მაშინ ჯერ უცნობი იყო ის აღმოჩენა, რომელიც შემდეგ ე. პიტრას სახელს დაუკავშირდა, და საგალობლები პროზაულ ნაწარმოებებად განიხილებოდა, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ გალობის რიტმის დაუქვემდებარებლობა ზუსტი სიმეტრიებისადმი სპეციალური კვლევის საგნად იქცა. მელოსის სტრუქტურა აბათილებს მეტრულ ანომალიებს და თანაზომიერს ხდის სწვადასხვა ტროპართა შესაბამის რიტმულ მონაკვეთებს, ხოლო ტროპარი ასიმეტრიული რჩება.

ამასთან, ხომ არსებობდა უძველესი მელოდიები, რომლებსაც საფუძვლად ედოთ როგორც მთლიანი კომპოზიციის თვალსაზრისით, ისე სტროფის ფარგლებში ზუსტ სიმეტრიებზე დამყარებული პოეტური ტექსტები. ძნელია მსჯელობა ანტიკური ეპოქის მელიკურ თხზულებათა მელოდიების შესახებ, მაგრამ თითოეულ სტროფში აშკარად ვლინდება სიმეტრიები, რაც სავსებით შეესატყვისება ძველი ელადის ესთეტიკურ იდეალებს. ამრიგად, ის ფაქტი, რომ ჰიმნოგრაფიული ძეგლი გალობით შესასრულებლად იყო დანიშნული, შესაძლებელია, ერთგვარად განაპირობებდა შემოქმედის თავისუფალ დამოკიდებულებას სიმეტრიისადმი პოეტური ტექსტის თხზვისას, მაგრამ ამით ტროპარის ასიმეტრიული წყობის ახსნა მიუღებელი ჩანს, უფრო ზუსტად, მარტოოდენ მელოდიასთან ტექსტის კავშირით ვერ განვმარტავთ საკითხის არსს. საგალობლების მეტრულ თავისებურებათა დასასაბუთებლად ვადამწყვეტი მნიშვნელობა არ უნდა მიენიჭოს ე. წ. იმპროვიზაციულ ხასიათს, თუ გავიხსენებთ, რომ მოსასმენად, გარკვეული მომენტისათვის იქნებოდა ძველი ბერძნული ლირიკის ნიმუშები².

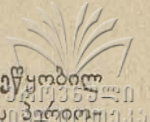
აღვნიშნავთ რა სიმეტრიების ძღვევას, ამავე დროს ანგარიშგასაწევია ტრადიციონალიზმის მეტად მნიშვნელოვანი როლი საზოგადოდ ბიზანტიურ ხელოვნებაში. საგალობლები თავიანთი ფორმით უკავშირდებიან კლასიკური ბერძნული ქორიკის ძეგლებს. აკად. სიმ. ყაუხჩიშვილი იმ აზრს იცავს, რომ ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში აღორძინდა ანტიკური საგუნდო ლირიკის ტრადიციები და განვითარებულ იქნა მისთვის დამახასიათებელი სტროფული სისტემა, რომელიც, საფიქრებელია, შენახული იყო ხალხურ პოეზიაში³.

მიუხედავად იმისა, რომ ბერძნული ენის ბუნებრივი განვითარების პროცესში ისპობა რეალური საფუძველი მეტრული ლექსთწყობის კანონთა მოქმედებისათვის და ბიზანტიური საგალობლები რიტმული სტრუქტურით დიდად განსხვავდებიან ანტიკური პოეზიის ქმნილებებისაგან, მათ მაინც აქვთ საერთო ფორმის მხრივ:

¹ H. J. W. Tillyard, Handbook of the Middle Byzantine Musical Notation, Copenhagen, 1935, გვ. 14.

² იხ. И. М. Тронский, Вопросы языкового развития в античном обществе, Ленинград, 1973, გვ. 164.

³ სიმ. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1973, გვ. 157—159.

თანაზომიერება ახასიათებს ამა თუ იმ მუსიკალურ კილოსა და ჰანგზე შეწყობილ ტროპართა, ისე როგორც სტროფთა (ქორიკულ თხზულებებში) შესაბამისი ელემენტების დებს; მთელი სტროფი ან ირმოსი შეადგენს მოდელს.

საყურადღებოა, რომ, ვ. კრისტის აზრით, განსაკუთრებული სირთულე ახლავს პერიოდებისა და კოლონთა გამოყოფას პინდარეს პოეტურ ნაწარმოებებში და, რადგან არ მოიპოვება მუსიკალური ნიშნები, მეტადრე ჭირს წარმოდგენა შევიქმნათ პინდარეს მუსიკალურ ხელოვნებაზე პერიოდთა შეერთების მიხედვით, ე. ი. პოეტურ ტექსტზე დამყარებით. ვ. კრისტი წერს: „*Multa cum difficilia sint in carminibus Pindari recensendis et illustrandis, nihil difficilius est quam versus et cola stropharum recte dividere et summi poetae musicam artem, quae tantopere plausum hominum aequalium tulit, deperditis notis musicis ex ipsa compagine versuum recognoscere*“¹. ეს სიტყვები ეკუთვნის მეცნიერს, ვინც მ. პარანიკსთან ერთად შეადგინა ქრისტიანული საგალობლების ცნობილი ანთოლოგია (*Anthologia graeca carminum christianorum, Lipsiae, 1871*),— საგალობლებისა, რომელთა კვლევა იმავე სიძნელეებთან არის დაკავშირებული რიტმულ მონაკვეთებად ტექსტის დანაწევრებასა და მუსიკალური მოდელის აღდგენასთან; თუმცა ბიზანტიანოლოგთა შესაძლებლობებს სხვაგვარად გვისახავს თავშენახულობა (მართალია, შედარებით გვიანდელ) ხელნაწერთა, სადაც აღბეჭდილია მუსიკალური ნოტაცია. ბიზანტიური ლიტურგიკული პოეზიის შექმნასა და ჩამოყალიბებაში ძველი ბერძნული ქორიკის ტრადიციათა როლის უგულვებელყოფა არა ნაკლებ დაგვაშორებს მეცნიერული ჭეშმარიტებისაგან, ვიდრე აღმოსავლური კულტურის (ფსალმოდის) მნიშვნელობის შეუფასებლობა.

მაგრამ ბიზანტიური ჰიმნების ფორმა, რომლითაც მკვლავნდება მათი მსგავსება თუ ნათესაობა ანტიკური პერიოდის ქორიკულ ნაწარმოებებთან (ვგულისხმობთ სტროფთა და ტროპართა შესაბამისი პერიოდების სიმეტრიულობას), ქრისტიანობის ეპოქის შესაფერისად გაიზარება; ანალოგიურად ამისა, მრავალხმიანობა ახასიათებდა ჯერ კიდევ ქართულ წარმართულ სიმღერა-გალობას, ხოლო XI—XII სს. ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი მას ახლებურად ასაბუთებს და ტრინიტეტის პრინციპის გამოხატულებად ცნობს².

ასიმეტრიულობა ბიზანტიური და ქართული საგალობლების თითოეული ტროპარის შიგნით კერძო გამოვლენაა მთელი ქრისტიანული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი, ზუსტ პროპორციათა და სიმეტრიათა რღვევის, ტენდენციისა. ზემოთ აღნიშნა, რომ დისპროპორციულობა ბიზანტიელ შემოქმედთა მხატვრულ მეთოდად იქცევა. ასევე XI ს. ქართველ ხუროთმოძღვართა თავისუფალი მიდგომა სიმეტრიისადმი, სწრაფვა ფასადის ასიმეტრიული გადაწყვეტისაკენ ნიშანდობლივია იმ ეპოქისათვის³. ერთი სიტყვით, არაპროპორციული მიმართება ტროპარის რიტმულ მონაკვეთებს შორის არ არის შემთხვევითი მოვლენა ქრისტიანული ხელოვნების მხატვრული პრინციპების თვალსაზრისით. მეორე მხრივ, ასიმეტრიული წყობის ტროპარები კომპოზიციურ მთლიანობაში შეადგენენ სიმეტრიის კანონის საფუძველზე აგებულ საგალობელს; უმაღლესი მიზანი მინც სიმეტრიაა.

¹ W. Christ, *Pindari Carmina, Lipsiae, 1896, Prolegomena*, გვ. XIV.
² იოანე პეტრიწის შრომები, II, შ. ნუცუბიძისა და სიმ. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბილისი, 1937, გვ. 217.
³ სპეციალისტები რ. შმერლინგი, მ. დვალის ასახელებენ სცისის ტაძრის, ლეკნარის ეკლესიის მაგალითებს. იხ. P. Шмерлинг, *Древний Цвиомётский храм близ села Хинси, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, თბილისი, 1955. მ. დვალის, ლეკნარის წმ. გიორგის ეკლესია, „მაცნე“, 1968, № 4.*

ეს ერთიანობა უნდა გავიგოთ, როგორც გარკვეული ასპექტი ყოვლადობის სწორადების, სამყაროს მთლიანობის წვდომის იდეისა.

ანტიკურ ეპოქაში მთელი კოსმიური პარმონიის ამსახველად რაცხლდნენ მსკჳს სიკას. პითაგორას მოძღვრების მიხედვით, ქნარის ხმები გადმოგვცემენ პლანეტების ბგერებს. გნოსტიკოსებს მიეწერებათ შვიდი ბერძნული ხმოვნის გამოყენება ღორიული გამის ტეტრაქორდებზე აწყობილი შვიდსიმიანი ქნარის ხმათა გამოსახატავად; მაშასადამე, აღნიშნული ხმოვნები მიღებული იყო შვიდი პლანეტის მუსიკის მაგიურ სიმბოლოებად¹.

პომეროსული პიმნი ჰერმესისადმი შეიცავს ქნარის შექმნის ეპიზოდს. შემოქმედი ჰერმესი სწორედ ის ღვთაებაა, რომელიც ფილონმა „აღვგორიის წესით“ ლოგოსად წარმოადგინა. საეულისხმოა, რომ იგი ქმნის ქნარს კუსაგან და პოეზიაში (მაგალითად, საფოსთან) *χῆλς, χῆλςγῆ* („კუ“) ამ საკრავის სინონიმად გვევლინება. ზოგი ხალხის კოსმოგონიური შეხედულებების თანახმად, კუ დემიურგია. მ. შახნოვიჩი იმოწმებს ავესტას და სხვ.² *Ζήμψιλον* („Ζήμψιλον ἦδη μὲι μέγ' ὀνήσιμῶν ὀνχ ὀνταζζა“³), ჰერმესი რომ იტყვის კუს დანახვისას, შესაძლებელია, მუსიკის კოსმიურ საფუძველზე მიუთითებდეს. ჰერმესის ქნარის ხმიანობაში გამოძახილს პოეებს კოსმიური მთელის მუსიკა. აქვე გავიხსენოთ, რომ უფრო ადრე ბრაჰმანები საგალობლებს შეიგრძნობდნენ თვით გარემომცველი სამყაროს ხმებში.

ბიზანტიელები გაორებულად აღიქვამენ სოფელს, სამყაროს. როგორც პროფ. ა. კაედანი ამბობს, გაორება იწყება ლანდშაფტიდან, გასდევს სამეურნეო ცხოვრებას და ისახება ქრისტიან მითოლოგემაში—ზეციერისა და მიწიერისა, სრული ღმრთეებისა და სრული კაცებისა⁴. ეს განაპირობებს მხატვრული გამოსახვის რიგ თავისებურებას ხელოვნების სხვადასხვა დარგში, კერძოდ პიმნოგრაფიაში. ანტი-თეზა, რომელიც მოიაზრება ყოველივე ქმნადის სტრუქტურულ საფუძველად, ბიზანტიური პიმნოგრაფიისათვის მეტად დამახასიათებელი პოეტური სახეა. შემოქმედის შემდეგ ნათელი უნდა იყოს, თუ რატომ დაუშვეს საგალობელთა ოსტატებმა ასიმეტრია სიმეტრიასთან ერთად. ქრისტიანობა, სპეციალისტთა განსაზღვრით, მოხსნილი დუალიზმის მსოფლმხედველობა, გამორიცხავდა კიდევ სხვაგვარ მხატვრულ გადაწყვეტას.

იმასთან დაკავშირებით, თუ როგორ ხორციელდება უმაღლესი ქრისტიანული იდეალი ხელოვნებაში, მოვიყვანთ მკვლევარ ს. ავერინცევის ფრიად საინტერესო მოსაზრებას რომანოზ მელოდოსის კონტაკიონების პოეტური სტრუქტურის თაობაზე⁵. რომანოზის სტროფის დინამიკას თითქოს უპირისპირდება და თან ერწყმის რეფრენის გაქვავებულობა. ასეა გაცხადებული წარმავლი დროისა და

¹ იხ. E. Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, Ed. 2, Oxford, 1961, გვ. 65—66.

² М. И. Шахнович, Первобытная мифология и философия, Ленинград, 1971, გვ. 178.

³ Hesiod, the Homeric Hymns and Homeric, with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White, M. A., London, Cambridge, 1967, გვ. 364.

⁴ А. П. Каждан, Византийская культура (X—XII вв.), Москва, 1968, გვ. 9 და შპლ.

⁵ ეს მოსაზრება გადმოცემულ იქნა ბიზანტიოლოგთა IX საკავშირო სესიაზე ერევანში 1971 წ.

მარადისობის კავშირი, — აქედან გამომდინარე, უკვე ამო უამის იდეა (შეგადაროთ უწმინდურთა არამდგრადი და წმინდანთა სიმეტრიული სახეები ფერწერაში დინამიკურის ამგვარი გადასვლა სტატიკურში, უკეთ, მათი ერთიანობა გვეხსნება სიმეტრიულ კომპოზიციებში ასიმეტრიული ტროპარების გაერთიანების პარალელად.

სხვა საკითხია, რამ უმალ იგრძნობა საგალობლის რიტმის არათანაზომიერება, ვიდრე ზუსტი სიმეტრიულობა. ჩვენი ვარაუდით, ჰიმნოგრაფოსნი ისწრაფიან სახიერი ხორცი შესახან იდეას ფარული სიმეტრიების საშუალებით, რომლებიც არ გააბთულებენ მასთან მიახლთებას: იდეას ექვემდებარება ფორმალური წესრიგი. ამავე დროს შინაგანი რიტმული დინამიკა ჰიმნოგრაფიულ ძეგლებს საოცრად გამომსახველს ხდის; რიტმის გრადაციის გზით მიღწეულ უნდა იქნას აღფრთოვანება, სულიერი ეგზალტაცია.

მნიშვნელოვანი ინტერვალები გალობის ტროპართა ეკვივალენტურ რიტმულ პერიოდებს შორის ფარავენ სიმეტრიებს. მხოლოდ ამ პრინციპის გათვალისწინებით შეიძლება აიხსნას ის ფაქტი, რომ რითმები (უმეტესად რითმოიდები) და ასონანსები ჰიმნებში, ჩვეულებრივ, დადასტურებულია არა მთელი პერიოდების ბოლოს, არამედ კოლონებში, ანუ ერთი პერიოდის შიდა კოლონი ერთმეება მეორე პერიოდის ბოლო მონაკვეთს. ქართულ საგალობლებში რითმები ძალიან იშვიათად გვხვდება.

ფარული სიმეტრიები, როგორც ჩანს, უფრო გონებითი აღქმისათვის არის დანიშნული, რაც აგრეთვე ქრისტიანული ხელოვნების ბუნებიდან გამომდინარეობს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ლაპარაკია „ბიზანტიური მხატვრული ხედვის განსჯის ხასიათზე“ (ა. კაქდანი).

საგალობელთა რიტმულ სტრუქტურაში ფარული სიმეტრიების კვლევას ნიადაგს უმაგრებს საიდუმლოს, მისტერიულის დიდი როლი ქრისტიანულ აზროვნებაში და, ბოლოს, „შეუმჩნელობის სიდიადის“ განსაკუთრებული აღიარება ბიზანტიურ ლიტერატურაში.

Л. С. КВИРИКАШВИЛИ

К РИТМИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ГИМНОГРАФИЧЕСКОГО КАНОНА

Резюме

В статье устанавливается соотношение византийских и древнегрузинских гимнографических канонов по ритмической структуре. В каждой песни канона тропари, построенные из непропорциональных ритмических отрезков, вместе с тем повторяющие ритмическо-музыкальную модель, — создают сложную композицию, характеризующуюся симметричностью частей, что выражено, прежде всего, в силлабической соразмерности определенных периодов тропарей. В канонах можно проследить трансляционную симметрию структуры. Период переноса элементарной фигуры (тропаря) по временной оси определяется ирмосом.

Форма византийских гимнов, обнаруживающая сходство с формой хорических произведений античности (мы имеем в виду симметричность соответствующих периодов строф и тропарей), осмысливается сообразно христианской

эпохе. Цельность симметрической композиции канона, сложенного из тропарей асимметрической структуры, надо понимать как один из аспектов идеи постижения целостности мира, единства земного и небесного.

L. KVIRIKASHVILI

TOWARDS THE RHYTHMIC STRUCTURE OF HYMNOGRAPHIC KANONS

Summary

In the present paper the relations between Byzantine and ancient Georgian hymnographic kanons is established on the basis of their rhythmic structure. In every ode of the kanon, troparia composed of portions varying in rhythm, and yet repeating the rhythmic-musical model, create a complex composition characterised by symmetry of its parts; this finds expression, first and foremost, in the syllabic harmony of certain periods in the troparia. A transpositional symmetry of structure is observable in the kanons. The period of transposition of the elementary figure (a troparion) along the temporal axis is determined by the *hirmus*.

The form of Byzantine hymns showing resemblance with that of choral opuses of antiquity (we mean the symmetry of respective periods in strophes and troparia) is interpreted to suit the requirements of the Christian epoch. The wholeness of the symmetrical composition of a kanon composed of troparia of asymmetric structure should be understood as one of the aspects of the idea of comprehending the wholeness of the world, the unity of the terrestrial and the celestial.

ს ა რ ხ ე რ ი კ ა

Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака III—I тыс. до н. э.

Ереван, 1975, Издательство Ереванского университета, стр. 276.

Книга Т. Хачатряна посвящена одной из интереснейших в археологическом отношении частей Армении—Шираку. В этом районе автором был открыт целый ряд замечательных памятников, которые прочно вошли и заняли почетное место в археологии Закавказья и вообще Кавказа. За последнее время автором была проделана большая работа: были открыты более ранние памятники эпохи бронзы, поэтому его новое исследование в основном посвящается бронзовому веку по раннежелезный век включительно.

После краткого введения, в котором освещается цель исследования, автор переходит к первой главе, касающейся истории археологического изучения Ширака, северо-западной части Армении. В этой главе дается физико-географическая характеристика Ширака и история его археологического изучения. Следы пребывания человека хорошо прослеживаются здесь уже с эпохи палеолита. Наиболее широко представлены памятники III тысячелетия до н. э. Автор указывает места нахождения материалов ранней бронзы и особо останавливается на Аричском поселении. Этот многослойный памятник, расположенный на трех террасах, занимает около 12 га. Кроме поселений, здесь обнаружен и могильник этой эпохи.

Хорошо представлены в Шираке и памятники II тысячелетия. Еще акад. Н. Марром в конце XIX столетия был открыт здесь целый ряд памятников, относящихся к первой половине II тысячелетия. За последнее время выявлены интереснейшие памятники этой эпохи (Кети, Арич). Однако наиболее богато в Шираке представлена эпоха поздней бронзы. Здесь были открыты многочисленные поселения и могильники поздне-бронзовой эпохи. Особо надо отметить Артикский некрополь, который изучается Т. С. Хачатряном на протяжении десяти лет. Блестящие результаты этих раскопок хорошо известны благодаря целому ряду работ автора раскопок. Он особо останавливается на Аричском могильнике, а также на других находках из этого района. В данном очерке им привлечен почти весь археологический материал из Ширака.

Вторая глава посвящается эпохе ранней бронзы. Автор детально останавливается на Арическом поселении и прилегающем к нему могильнике, дает полное описание памятника. Особый интерес вызывает дольменообразная могила. Рассматривая этот памятник, автор, к сожалению, не дает соответствующих иллюстраций. Он заостряет внимание на поселении ранней бронзы Ширака. Это — поселения горного типа, характеризующиеся рядом особенностей.

Автор сопоставляет ширакские материалы с другими памятниками Армении. Наибольшие аналоги обнаруживаются с материалами из Косичотер, Гарни, Караза и т. д. Большая близость прослеживается с материалами из Амиранис гора, Озни, Бабадервиш и т. д. Следует отметить, что памятники Ширака автор относит, в основном, ко второй половине и к концу III тысячелетия. Однако, нам кажется, что дата этих памятников несколько занижена.

Далее Т. С. Хачатрян переходит к рассмотрению орудий труда. Он детально описывает каменные орудия (жатвенные ножи, составные серпы, зернотерки и т. д.), дает их аналоги и т. д. Останавливается на орудиях, связанных со скотоводством. Отдельный параграф посвящает автор металлургии. Он отмечает наличие глиняных литейных форм в Армении, а также плавильных печей. По мнению Т. С. Хачатряна, в III тысячелетии Ширак был одним из центров металлообработки, откуда известна целая серия замечательных металлических предметов этой эпохи. Он детально рассматривает топоры из Ленинакана, Кети и др., привлекая обширные аналогичные материалы из различных мест Закавказья. Сопоставляя трубчатообушнные топоры из Грузии с армянскими, автор отмечает определенное различие между ними, что, по его мнению, обуславливается тяготением Армении к шумерским и эламским традициям, а Грузии — к луристанским. Но вряд ли можно согласиться с этим определением автора и разграничивать куро-аракские культурные традиции, шедшие в основном из Месопотамии. Т. С. Хачатрян изучает также другие металлические предметы из Ширака (кинжалы, топоры, топор-клевцо, булавки и т. д.), останавливается и на глиняных формах для отливки металлических предметов, ложек-лячек и др.

Очень удачно написан раздел, посвященный куро-аракской керамике. Материал из Ширака автор рассматривает на общем фоне этой культуры, привлекая огромный аналогичный материал. Глиняные изделия подразделены по группам: карасы, горшки, кувшины и т. д. и каждая из этих групп рассматривается отдельно. Наиболее характерными для керамического комплекса Ширака автор считает кувшины, кубки, украшенные резным орнаментом. Отдельно рассматриваются очажные подставки, глиняные модели повозок и т. д.

Глава третья посвящается эпохе средней бронзы; после краткой характеристики эпохи, автор переходит к детальному изучению Арического поселения и могильника. Он подробно описывает Арические погребения, конструкцию могил, обряд и т. д. Не довольствуясь одним описанием, он рассматривает эти вопросы на обширном материале Армении и вообще всего Закавказья. Интересен раздел, где автором изучены материалы эпохи средней бронзы. В ранних комплексах им прослеживается генети-

ческая связь этой керамики с глиняной посудой ранней бронзы. Большое внимание уделяет Т. С. Хачатрян изучению расписной керамики. Он приводит богатый аналогичный материал из разных мест Закавказья, дает характеристику посуды и т. д. и весьма справедливо отмечает, что расписная керамика Арича относится к древнему типу.

К XVIII—XVII вв. до н. э. относит Т. С. Хачатрян могилы с белоинкрустированной керамикой. Особо заостряет он внимание на сравнительно богатых погребениях с металлическим инвентарем. Подробно изучая эти погребения, он привлекает аналогичные материалы и на основе этого разрабатывает периодизацию аричского могильника. Предложенная автором хронологическая последовательность могил, в основном, приемлема. Как видно, в основу своей периодизации Т. С. Хачатрян берет памятники, как он именует, кировокано-триалетского круга, которые относит почти к концу первой половины II тысячелетия. Однако, по нашему мнению, термин — памятники „кировокано-триалетского круга“, часто употребляемый автором, не совсем удачен. Известно, что в первой половине II тысячелетия до н. э. была распространена т. н. триалетская культура, которая, как выясняется, охватывала обширную территорию Закавказья. Кироваканский курган, как установлено, относится к поздней стадии этой культуры и, по-видимому, автор под термином „кировокано-триалетский круг“ подразумевает именно эту стадию триалетской культуры. В конце главы рассматриваются формы хозяйства в эпоху средней бронзы.

Большее половины всей книги занимает глава IV, посвященная памятникам эпохи поздней бронзы и раннего железа. Автор начинает эту главу с общей характеристики памятников, в частности, с рассмотрения крепостей-поселений. Особо надо отметить Артикский могильник, который по своему значению, как указывает автор, можно сопоставить с такими известными памятниками, как Дашен, Редкин Лагерь, Самтавро, Мингечаур и др. Т. С. Хачатрян детально описывает этот могильник, устройство могил, их расположение, погребальный обряд и т. д. Им привлечен большой аналогичный материал как с Арича, так и с других мест Закавказья. Однако нам кажется преувеличенным заключение о том, что катакомбный тип захоронения является характерным для Армении второй половины II тысячелетия. Этот тип захоронения почти не известен в других частях Закавказья. Автор приводит обширную сводку о катакомбной культуре, но, по-видимому, не связывает с ней более поздние аричские катакомбы. Здесь же автор касается вопроса о преемственности катакомбной культуры из ямной, но это мнение, как известно, не разделяют некоторые ученые. Он допускает, правда предположительно, что могилы с погребальными залами предшествующей эпохи были прототипами могил катакомбного типа. Однако вряд ли можно согласиться с этим предположением автора.

Т. С. Хачатряном, безусловно, проделана большая работа по хронологии Артикского могильника. Им изучено 640 могил, разобраться в этом обширном материале, несомненно, — очень трудная задача. Однако, надо отдать должное автору, он справился с этой задачей и предложенная

им последовательность арктических могил, в основном, приемлема. Устаив вив хронологические рамки арктического могильника и выделив последовательные группы, автор переходит к поэтапному изучению материала. Каждый этап исследуется детально, начиная с предметов вооружения, затем орудий труда, украшений и, наконец керамики. С такой же последовательностью изучает автор и эпоху раннего освоения железа. В конце главы Т. С. Хачатрян исследует основные формы хозяйства эпохи поздней бронзы и раннего железа.

Как уже было отмечено, IV глава — основная часть книги. Именно в ней раскрываются наиболее полно все возможности автора; она, несомненно, наиболее удачная в книге.

В результате многолетних исследований Т. С. Хачатряна древнейшая история Закавказья обогатилась новыми материалами. Труд его „Древняя культура Ширака“ вносит ценный вклад в изучение древнейшей истории Закавказья и вообще всего Кавказа.

О. М. Джапаридзе

Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века.

Москва, 1975, издательство „Наука“, 410 стр.

Важнейшим достижением кавказской археологии за последнее время, несомненно, надо считать открытие и изучение памятников раннеземледельческой культуры; благодаря новейшим исследованиям ряда интереснейших памятников ранней бронзы стало возможным по-иному подойти к кардинальным вопросам древнейшей истории Кавказа. Монография Р. М. Мунчаева „Кавказ на заре бронзового века“, опубликованная издательством „Наука“, посвящена выяснению сложных проблем ранней истории Кавказа. Автором собран и обобщен обширный материал, относящийся к эпохам неолита, энеолита и ранней бронзы, со всего Кавказа. Перед ним стояла трудная задача: по-новому осветить целый ряд важнейших вопросов древнейшей истории Кавказа. И следует отдать должное автору, он смог справиться с этой сложной проблемой.

Ознакомившись с оглавлением книги Р. М. Мунчаева, состоящим из семи глав с введением и заключением, убеждаемся, какая большая и трудоемкая работа проделана автором, как обширен круг его научных интересов. В работе дана история изучения памятников Кавказа от неолита до ранней бронзы включительно.

В книге большое внимание уделено исследованию раннеземледельческих культур Кавказа. Нельзя не согласиться с автором, что уровень изучения этих ранних культур оставляет желать много лучшего; чтобы глубже вникнуть и попытаться выяснить вопросы, связанные с процессом неолитической революции Кавказа, необходимо всестороннее, обобщающее

изучение накопившихся материалов со всего Кавказа. Успешное решение столь важной проблемы без учета всех протекавших процессов неолитической революции Древнего Мира, где за последние годы в связи с данной проблемой достигнуты большие успехи, вряд ли возможно. Именно глубокое знание древневосточных материалов, с одной стороны, и кавказских, с другой,—способствовало успеху данной работы. При освещении того или иного вопроса автором привлекаются обширные материалы как с Кавказа, так и из Старого Света. Он по-существу первым попытался в своем труде показать культурно-историческое значение Кавказа в V—III тысячелетиях до н. э.

Изучению неолита Кавказа посвящает автор вторую главу. Несмотря на то что последнее десятилетие увенчалось рядом важных открытий, появились также работы по неолиту отдельных областей Кавказа, нельзя не согласиться с автором, что эта тема еще — одна из наименее разработанных в кавказской археологии. Р. М. Мунчаев собрал богатый материал этой эпохи как с Закавказья, так и Северного Кавказа. Неолит Кавказа, указывает автор, генетически связан с местным мезолитом и верхним палеолитом. В работе дана характеристика ранненеолитического этапа, затем более обширно рассматривается поздний неолит. Наличие археологических материалов убедительно показывает, по мнению автора, что именно в этот период на Кавказе происходит переход к производящим формам хозяйства—земледелию и скотоводству. Прав исследователь, когда указывает, что на Кавказе, а в особенности в Закавказье, имелись все необходимые условия для развития земледелия и скотоводства. Близкие связи Кавказа с переднеазиатским миром, безусловно, стимулировали зарождение и развитие новых форм экономики.

Третья глава посвящается энеолиту Кавказа. Автором собран большой материал V—IV тысяч. до н. э. Особое место в книге занимают памятники Закавказья. Р. М. Мунчаев дает детальную характеристику каждого памятника. Он правильно отмечает, что в Закавказье представлены две группы раннеземледельческих памятников и несмотря на определенное сходство, между ними наблюдается и совершенно очевидное различие. Однако являются ли они локальными вариантами единой археологической культуры или же двумя различными, но близкими между собой культурами, этот вопрос, по его мнению, пока остается открытым и можно лишь говорить о двух этапах развития раннеземледельческих культур Закавказья.

Р. М. Мунчаев сопоставляет эту культуру с оседлоземледельческими культурами Передней Азии и приходит к выводу, что энеолитическая культура Закавказья имеет определенное сходство с раннеземледельческими культурами Ближнего Востока. Он, после анализа имеющихся данных, пытается показать влияние переднеазиатского мира на энеолитическую культуру Закавказья. В этом вопросе особое внимание автор уделяет расписной керамике.

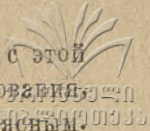
Надо отметить, что никто до него так детально не исследовал этот вопрос, значение же этой, правда, небольшой группы расписной керамики, как справедливо указывает автор, трудно переоценить. Первым долгом

Р. М. Мунчаев устанавливает, что расписная керамика Кавказа не характеризуется полным единством; это дает повод для предположения о различном происхождении и не одновременном появлении ее на Кавказе. В этой связи автор пытается наметить области и пути распространения, откуда эта керамика могла проникнуть на север. Использование соответствующих древневосточных и кавказских материалов дало возможность Р. М. Мунчаеву сделать ряд интереснейших заключений. Хорошо разбираясь в переднеазиатских материалах, он устанавливает наличие в Кюль-Тете и Техуте образцов халафской керамики. Детально исследуя эти материалы, автор пытается установить характер расписной керамики Закавказья. Исходя из соответствующих сопоставлений, он указывает на связь Техутского поселения с Северным Убейдом. Р. М. Мунчаев старается выделить те области, откуда непосредственно могли проникнуть эти влияния в Закавказье. Основываясь на новейших данных, он приходит к заключению, что раннеземледельческие памятники Закавказья проявляют определенную связь с памятниками восточных областей Передней Азии, локализирующихся в северном Иране.

Р. М. Мунчаев не оставляет без внимания энеолитические памятники Причерноморья и центральных районов Северного Кавказа. Им рассмотрены памятники Западного Закавказья — Тетра-Мица, Матарское поселение, селище Гуал-Иху и т. д. и дана их подробная характеристика. В заключение этой главы автор довольно подробно останавливается на Нальчикском могильнике, который, по его мнению, проливает определенный свет на характер энеолитической культуры Центрального Предкавказья. По его мнению, культура, представленная в Нальчикском могильнике, была распространена и в других областях Северного Кавказа. В эту эпоху в Причерноморье и на Северном Кавказе существовала самобытная культура, уходящая своими корнями в местную неолитическую культуру. Она по своему развитию несколько отставала от энеолитической культуры Закавказья.

После глубокого и всестороннего анализа памятников V—IV тысяч до н. э. автор переходит к изучению раннебронзового периода Кавказа. Первым делом он рассматривает т. н. куро-аракскую культуру. Здесь уместно отметить большую заслугу Р. М. Мунчаева в деле изучения этой, несомненно, одной из интереснейших культур Кавказа. Изучению куро-аракской культуры он посвятил не одну работу. Особо надо отметить монографию, появившуюся в начале 60-х годов, где и дан блестящий анализ этой культуры. В рецензируемой работе привлечены новейшие данные. Интерес к изучению этой культуры не ослабел ввиду того, что ее значение не ограничивалось Кавказом, исследование ее тесно связано также и с переднеазиатским миром. Автор дает глубокий и всесторонний анализ куро-аракской культуры. Им привлечен обширный материал из разных областей распространения этой культуры. Исходя из имеющихся на сегодня данных, автор пытается выделить, и довольно убедительно, ряд локальных вариантов куро-аракской культуры.

В заключение главы Р. М. Мунчаев касается вопроса происхождения куро-аракской культуры. Нельзя не согласиться с ним, что эта проблема,

пожалуй, — одна из самых сложных. Несмотря на то, что в связи с этой проблемой за последнее время появились весьма интересные исследования, вопрос происхождения куро-аракской культуры остается не совсем ясным. Вслед за некоторыми учеными, автор предполагает, что родиной этой культуры должно было быть Закавказье.

Без всестороннего и глубокого анализа майковской культуры, как известно, невозможно восстановить древнюю историю Северного Кавказа. Поэтому вся пятая глава труда посвящается изучению этой культуры. Наряду со старыми материалами автор привлекает новейшие данные. Он освещает открытые за последнее время поселения майкопской культуры; дает описание этих поселений, анализирует найденные здесь материалы; обращает внимание на тот факт, что каменный инвентарь, который поражает своим количеством, а также архаичностью форм, восходит к местному неолиту и даже мезолиту.

Особое место автор уделяет изучению погребальных памятников майкопской культуры. Нельзя не согласиться с ним, что хотя до последнего времени эта культура была известна почти исключительно по погребальным памятникам, они до сих пор не были изучены должным образом. Это и побудило автора заострить особое внимание на изучение этих памятников. За последние годы им был открыт, исследован и введен в научный оборот ряд новых памятников. В работе дано описание всех известных в настоящее время погребений майкопской культуры. Р. М. Мунчаев кладет в основу своего исследования не отдельные погребения, подобные майкопскому или новосвободненскому, а целые могильники, недавно открытые на Северном Кавказе; это, первым делом, Усть-Джегутинский и Бамутский курганные могильники.

На основании новейших данных, а также учитывая старые материалы, Р. М. Мунчаев дает вполне удачную и убедительную периодизацию этой культуры. По мнению автора, новые материалы вполне подтверждают установленную еще покойным А. А. Иссенным относительную периодизацию — наличие двух основных этапов майкопской культуры. В абсолютных цифрах майкопскую культуру можно отнести к 2500—2000 до н. э. Прав автор, допуская возможность отодвинуть начало сложения этой культуры в первую половину III тысяч до н. э.

Нельзя не указать особо на тот важный для археологии Кавказа факт, который удалось засвидетельствовать автору на основе материалов Бамутских курганов. Им было установлено, что часть позднемайкопской керамики была изготовлена с помощью примитивного гончарного круга, близкого по своей конструкции с переднеазиатским.

VI глава работы посвящается памятникам Чечено-Ингушетии и проблеме взаимосвязей культур раннебронзового века Кавказа. Для исследования этой проблемы автор не зря выбрал именно памятники Чечено-Ингушетии. Такие поселения, как Луговое и Серженюртовские, которые почти полностью раскопаны, дали смешанные материалы, отображающие связь майкопской и куро-аракской культур. На основании анализа материалов, добытых на этих поселениях, автор приходит к вполне правиль-

тому заключению, что куро-аракская культура проникла на территорию Чечено-Ингушетии из Грузии.

Р. М. Мунчаев детально останавливается на вопросах развития земледелия и скотоводства в эпоху ранней бронзы Кавказа. Все имеющиеся данные убедительно показывают, что ведущей отраслью хозяйства куро-аракской культуры являлось земледелие. Почти все памятники этой культуры, где бы они ни были обнаружены, всегда свидетельствуют о развитии земледельческого хозяйства. Автором привлечены многочисленные материалы, указывающие на подъем земледелия в эпоху куро-аракской культуры.

Наряду с земледелием в III тысячелетии до н. э. на Кавказе важное значение имело также и скотоводство. Фаунистические остатки на куро-аракских поселениях свидетельствуют о наличии почти всех видов домашних животных. По мнению автора, в это время в Закавказье и в Дагестане ведущей формой скотоводства являлось овцеводство. Однако вряд ли можно согласиться с этим положением автора. Наличие костных остатков на поселениях куро-аракской культуры свидетельствует о том, что ведущее место в животноводческом хозяйстве занимало разведение крупного рогатого скота. Лишь на поздней ступени куро-аракской культуры замечается постепенный рост поголовья мелкого рогатого скота.

Автор особо заостряет внимание на вопросе о возникновении коневодства на Кавказе. По его мнению, можно считать, что на Кавказе, в частности в Закавказье, уже в III тысячелетии до н. э. имелась домашняя лошадь. Она уже использовалась для верховой езды. Однако нам кажется, что имеющиеся в настоящее время материалы вряд ли могут указывать на столь раннее появление домашней лошади в Закавказье. Правда, ответить на этот вопрос с полной определенностью пока трудно, но все фактические данные говорят в пользу сравнительно позднего появления лошади на Кавказе. Пока не имеются данные о существовании домашней лошади в триалетской культуре. Лошадь в Закавказье, по-видимому, проникла с Передней Азии не ранее второй половины II тысячелетия до н. э.

Интересен раздел, касающийся вопросов древней металлургии Кавказа. Учитывая все новейшие данные, автор убедительно показывает, что Кавказ — один из крупнейших и самостоятельных центров металлообработки в эпоху бронзы; в III тысячелетии до н. э. он выступает как один из основных центров металлопроизводства всего Старого Света. В работе особо подчеркивается местный характер металлообработки во второй половине III тысячелетия до н. э.

В заключительной части труда Р. М. Мунчаев затрагивает вопросы этнической принадлежности племен — носителей раннебронзовых культур Кавказа. Автор правильно указывает, что эти вопросы все еще являются предметом спора; он освещает взгляды некоторых исследователей, касающиеся этнических вопросов. Сам же Р. М. Мунчаев полагает, что распад общекавказского языка произошел значительно раньше III тысячелетия до н. э. и куро-аракская культура не принадлежала к единой языковой общности.

Можно было бы, конечно, коснуться еще ряда интересных вопросов, выдвинутых автором труда. Однако из сказанного уже видно, какой ценный вклад внес автор своим трудом в дело изучения древнейшей истории Кавказа. С этим исследованием с большим интересом ознакомятся специалисты, работающие по истории древнего Кавказа и древневосточного мира вообще.

О. М. Джапаридзе

Helmut Saake. Zur Kunst Sapphos. Motivanalytische und kompositionstechnische Interpretationen.

München, Paderborn. Verlag Ferdinand Schöningh, Wien. 1971, 280 გვ.

საფოს პოეზიის მიმართ ინტერესი მოყოლებული ანტიკური ეპოქიდან ყოველთვის დიდი იყო. უკანასკნელ ხანებში ახალი ფრაგმენტების აღმოჩენამ შესაძლებელი გახადა უფრო სრულად წარმოგვედგინა ძვ. წ. ა. მე-6 საუკუნის ბერძენი პოეტი ქალის შემოქმედება. ამ ბოლო წლებში საფოს ფრაგმენტთა არაერთი მნიშვნელოვანი გამოცემა განხორციელდა, გამოქვეყნდა საინტერესო კომენტარები და გამოკვლევანი. მათ შორის აღსანიშნავია გერმანელი მეცნიერის ჰელმუტ სააკეს წიგნი „საფოს ხელოვნების შესახებ“, სადაც წარმოდგენილია საფოს ზოგიერთი სიმღერის მოტივ-ანალიტიკური და კომპოზიციური ინტერპრეტაცია. ავტორს მიზნად არ დაუსახავს ჩვენამდე მოღწეული ყველა ფრაგმენტის (მათი რიცხვი ორასს აჭარბებს) მეცნიერულ-მხატვრული ანალიზი, ან სიმღერათა საფუძვლიანი კვლევის შედეგად პოეტის ბურუსით მოცული ცხოვრებისა თუ შემოქმედების გაშუქება. წიგნში წარმოდგენილია საფოს ჩვენამდე შედარებით ვრცლად მოღწეული ათი სიმღერა (ბერძნული ტექსტი), რომელსაც თან ერთვის ტექსტის კითხვის სხვადასხვა ვარიანტი. ბერძნულ ტექსტს მოსდევს თარგმანი (პუკარედული ფორმით) და ინტერპრეტაცია, რომელიც მოიცავს სიმღერათა დეტალურ იდეურ-მხატვრულ და კომპოზიციურ ანალიზს ცნობილ მკვლევართა მოსაზრებების გათვალისწინებით; განხილულია ძნელად გასაგებ ადგილთა თარგმნის სხვადასხვა შესაძლო ვარიანტი, რის საფუძველზეც ავტორი გვთავაზობს ყურადსაღებ მოსაზრებებს.

ს. თავის ნაშრომში ითვალისწინებს მრავალ სამეცნიერო გამოკვლევას. წიგნის შესავალ ნაწილში მითითებულია ვილამოვიცის, ლობელის, ლობელ-პეიჯის, შადეველდტის, მაქს ტროისა და პეიჯის კომენტარებზე, როგორც უმნიშვნელოვანეს წყაროებზე საფოს პოეზიის სხვადასხვა ასპექტით კვლევისას. ნაშრომს თან ერთვის საკუთარ სახელთა საძიებელი, აგრეთვე, საფოს უმნიშვნელოვანეს გამოცემათა და ინტერპრეტაციათა ვრცელი ბიბლიოგრაფია.

ს. საფოს სიმღერებს განიხილავს გენეალოგიური და მოტივ-თემატიკური თანამიმდევრობით. იგი, უპირველეს ყოვლისა, წარმოადგენს არა აფროდიტესადმი მიძღვნილ ჰიმნს, რომელსაც მოყოლებული ანტიკური ხანიდან დღემდე პირველ ადგილას ათავსებდნენ გამომცემელნი, არამედ ფრ. 2 D., რომელშიც ყველაზე მძაფრად აისახა საფოს პოეტური ლტოლვანი. ეს სიმღერა ერთგვარად განაპირობებს მომდევნო ფრაგმენტთა თემატიკას. ჰ. სააკეს აზრით, ამ სიმღერიდან ორგანულად გამომდინარეობს „ჰიმნი აფროდიტესადმი“ (ფრ. 1 D.), რომელიც

ფრ. 2 D.-ის მსგავსად პათოგრაფიული ხასიათისაა. ეს ჰიმნი სათავეში უდგას იმ სიმღერათა იმანენტურ-ნათესაურ ერთობლობას, რომელთაც კლექტიკურ-ჰიმნური ფორმა გააჩნიათ. ამ ორი ფრაგმენტით განისაზღვრება წიგნში წარმოდგენილ დანარჩენ სიმღერათა თემატურ-კომპოზიციური აგებულებაც. აფროდიტესადმი მიძღვნილ ჰიმნს მოსდევს ფრ. 5/6 D. (კიპრიდასადმი), რომელიც თავისი ფორმითა და ხასიათით წინარე განხილულ სიმღერებს მჭიდროდ უკავშირდება.

შედარებით განსხვავდება მთვან თავისი თემატიკით მომდევნო ფრაგმენტი (25 D.), რომელიც კიპრიდასადმი და ნერეიდებისადმი არის მიძღვნილი, თუმცა იგიც ამკარად პათოგრაფიული ხასიათისაა და კლექტიკურ-ჰიმნური ფორმით არის წარმოდგენილი.

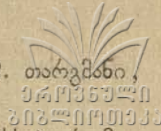
ს. ამ ფრაგმენტთა რიგში ათავსებს ჰერასადმი მიძღვნილ სიმღერას (ფრ. 23 D.), რომლის კლექტიკურ-ჰიმნური აგებულება ნათლად ჩანს, მიუხედავად იმისა, რომ მას ჩვენამდე სრულად არ მოუღწევია.

კლექტიკურ-ჰიმნური ფორმა დამახასიათებელია წიგნში განხილული მომდევნო ფრაგმენტისათვისაც (27 a, b. D.). ეს არის „მითოლოგიური ეკფრაზისი“ ატრიდების ციკლისა (იხ. ფრ. 28 D.), რომლისგანაც უშუალოდ გამომდინარეობს მითი ელენეს შესახებ. ამ სიუჟეტს ოსტატურად იყენებს საფო საკუთარი მსოფლმხედველობისა და გრძნობათა გადმოსაცემად.

აღნიშნული ფრაგმენტები საფოს ალექსანდრიულ გამოცემაში გაერთიანებულიან არიან პირველ წიგნში (როგორც ცნობილია, ალექსანდრიელმა სწავლულებმა საფოს სიმღერები ცხრა წიგნად დაყვეს), ისინი ორგანულად უკავშირდებიან ერთმანეთს. მათ აერთიანებთ აფროდიტესადმი მიძღვნილი ჰიმნის (ფრ. 1 D.) თემატიკა და კომპოზიციური წყობა. პირველ წიგნში გაერთიანებულ დანარჩენ ფრაგმენტებში, ბუნებრივია, აისახა ღმერთქალ აფროდიტეს კულტთან დაკავშირებული პოეტური სამყარო.

ს. მათ გვერდით განიხილავს საფოს ალექსანდრიული გამოცემის მეორე წიგნის 55 a, b, D. ფრაგმენტს, რომელიც აგრძელებს მითურ სიუჟეტთა ციკლს. საფოს ჩვენამდე მოღწეულ ამ ერთ-ერთ უდიდეს ფრაგმენტში წარმოდგენილია ჰექტორისა და ანდრომაქეს ქორწილის მშვენიერი სურათი. ს.-ს აზრით, ეს არის დიდებულად მოფიქრებული ფორმა მითის პოეტური გადმოცემისა. ამ ფრაგმენტში შეინიშნება გამომშვიდობების მოტივი — ანდრომაქეს მიერ თავისი სამშობლოს დატოვება — (გამომშვიდობების სურათები თავს იჩენს ფრ. 27 a, b, D.-ში, სადაც აღნიშნულია ელენეს მიერ თავისი მშობლებისა და შვილის მიტოვება). უფრო მძაფრად გამომშვიდობების სიტუაცია წარმოდგენილია წიგნში განხილულ მომდევნო ფრაგმენტებში (ფრ. 98 D., ფრ. 97 D., ფრ. 96 D.), სადაც საფო საკუთარ ვნებათა და განცდათა გადმოცემით უდიდეს პოეტურ ხელოვნებას აღწევს. ეს სიმღერები თავისი თემატიკით პათოგრაფიულნი არიან და ორგანულად უკავშირდებიან წიგნის დასაწყისში განხილულ ცნობილ პათოგრაფიულ სიმღერას (ფრ. 2 D.). გამომშვიდობების მოტივით გაერთიანებული ამ სამი სიმღერის თანმიმდევრობით (ფრ. 98 D., ფრ. 97 D., ფრ. 96 D.) ს. შეეცადა მკითხველისათვის უფრო თვალნათელი გაეხადა საფოს გრძნობათა სიმძაფრე მათი თანდათანობითი დაძაბვის მეოხებით.

ბოლო ფრაგმენტებში თავს იჩენს სიკვდილისადმი ლტოლვა, რითაც ისინი უკავშირდებიან წიგნში განხილულ პირველ სიმღერას (ფრ. 2 D.). ავტორის აზრით, სიმღერათა ასეთი ჰარმონიული თანმიმდევრობა, მათი მოტივ-ანალიტიკური და კომპოზიციური ინტერპრეტაცია საშუალებას გვაძლევს უფრო ნათლად აღვიქვათ საფოს პოეტური ხელოვნების სიდიადე და სრულყოფილება.

ყოველი სიმღერის ანალიზი სამ ნაწილს მოიცავს: 1. ტექსტი, 2. თარგმანი, 3. ინტერპრეტაცია.

წიგნს თან ერთვის საფოს შემოქმედების მოკლე მიმოხილვა (ესეს), რომელიც ძირითადად ეფუძნება უკვე განხილულ და ინტერპრეტირებულ სიმღერებს. გამოკვლევის ავტორი საფოს სიმღერებს მოტივთა მიხედვით განალაგებს. უპირველეს ყოვლისა, იგი გამოპყოფს საფოს შემოქმედების უმთავრეს ფენომენს — მძაფრ ლტოლვას (*Sehensucht* — *ჰეჲციჲ, პრზიჲ*), რომელიც თავს იჩენს ჩვენამდე მოღწეულ თითქმის ყველა მნიშვნელოვან ფრაგმენტში. მასთან ერთად განიხილავს ე. წ. ესთეტიკურ ფენომენებს — სიყვარულსა (*Liebe*) და გახსენებას (*Erinnerung*). ავტორის აზრით, მოტივთა ამდაგვარი ანალიზის მეოხებით ნათელი ხდება სიმღერათა კომპოზიციური აგებულება. მიუხედავად იმისა, რომ სრულად ჩვენამდე მხოლოდ ერთმა ფრაგმენტმა მოაღწია (ფრ. 1 D.), შესაძლებელია დანარჩენ სიმღერათა კომპოზიციური სტრუქტურის წარმოდგენა. საფოს მრავალრიცხოვან ფრაგმენტებზე დაკვირვების შედეგად დადგენილ იქნა სიმღერათა კომპოზიციური წყობის თავისებურება, რომელსაც მეცნიერებაში „*Resposion*“ (Thomson), ან „*Rondo-Form*“ (Milne), ან „*σχημα σπαιχισ*“ (Lasserre) უწოდებენ. მისთვის დამახასიათებელია ტრიადული სისტემა, რომელიც წარმოდგენილია: 1. შესავლის (*Eingang*), 2. შუა ნაწილის (*Mittelteil*) და 3. დასასრულის (*Ende*) სახით. ამგვარი ტრიადული სისტემა თავს იჩენს არა მარტო ამა თუ იმ სიმღერის მთლიან კომპოზიციაში, არამედ სიმღერათა ცალკეული ნაწილების ურთიერთმიმართებისასაც. მაგალითისათვის განვიხილოთ ფრ. 1 D. მისი კომპოზიციური სტრუქტურა სამ ნაწილს მოიცავს: I.—4 1/2 სტრიქონი (დასაწყისი), II.—19 1/2 სტრიქონი — (შუა ნაწილი), III.—4 სტრიქონი (დასასრული). ამგვარი ტრიადა გამოიყოფა მის შუა (II) ნაწილში, სადაც აფროდიტე მიმართავს პოეტს: 1 ნაწილი — 3 სტრიქონი — ირიბი კითხვები, შესავალი, II ნაწილი 2 სტრიქონი — პირდაპირი კითხვები, შუა ნაწილი, III ნაწილი — 4 სტრიქონი — პირდაპირი მიმართვა, დასკვნა. ს. სიმღერის ამ ნაწილს ასე ახასიათებს: „*Zitation des Zitats im Zitat*“. ტრიადული სისტემის გამოყოფით მკვლევარი ერთგვარად შუქს ჰდენს საფოს ჩვენამდე მოღწეულ უმეტეს სიმღერათა კომპოზიციურ აგებულებას. ფრაგმენტთა დეტალური ანალიზის საფუძველზე ს. გამოთქვამს მეტად საინტერესო მოსაზრებას სიმღერათა შინაარსობლივ-კომპოზიციური ერთიანობის შესახებ, რაც ცხადად ყოფს საფოს უმაღლეს პოეტურ ხელოვნებას.

გამოკვლევის მიმართ შეიძლება ზოგიერთი შენიშვნის გამოთქმაც. ჩვენის აზრით, ს. რიგ შემთხვევაში ძლიერ ანაწევრებს ფრაგმენტთა ცალკეულ კომპონენტებს, რაც ხელოვნურ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასე მაგალითად, ფრ. I D. — შიგვხვდება სიტყვა „*ჭყთ*“ (სტრ. 9) და მისი სხვა დროის ფორმა „*ჭყყ*“ (სტრ. 19). „ისინი, როგორც აღნიშნავს ს., მდებარეობის თვალსაზრისით ერთმანეთის სიმეტრიულნი არიან. ხდება დაბლა დაშვება კოსმიური სიმაღლიდან — ჯერ აღწერილია ღმერთქალის დაბლა მოქცევა (სტრ. 9), შემდეგ კი თავად ღმერთქალის მაერ „ვილაცის“ საფოს შეგობრად მოქცევა (სტრ. 19)“. ჩვენის აზრით, ამგვარი სიმეტრიულობის ძიება ერთობ ხელოვნურია, ზმნათა გამეორება ჩვენ საფოს სხვა სიმღერებშიც გვხვდება, მაგ. ფრ. 2 D. „*φαινετα μι*“ (სტრ. 1) და „*φαισιμ' ξμ*“ (სტრ. 16), მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სიმღერის სიმეტრიულ ჩარჩოში ვერ თავსდებიან.

სასურველი იქნებოდა აგრეთვე, ყოველი ფრაგმენტის ინტერპრეტაციის ბოლოს დასკვნის სახით სიმღერის კომპოზიციის ძირითადი პრინციპების ჩამოყალიბება იმ სახით, როგორც ეს წარმოდგენილია (მართალია, გაფანტულად), ფრ. 1 D. — ის

შემთხვევაში. უნდა აღინიშნოს, რომ გამოკვლევაში ეს ფრაგმენტი ერთობ სრულყოფილად არის გაანალიზებული.

ს.-ს გამოკვლევა საფოს ხელოვნების შესახებ („Σαφώς ἔκ Σαπφύος σαφύου, 13v) მეტად საინტერესო და ყურადსაღები ნაშრომია. მისი გათვალისწინება აუცილებელი იქნება საფოს პოეზიის კვლევისას.

ბ. ტონია

Gottfried Martin. Platons Ideenlehre.

Berlin, 1973, De Gruyter, 296 გვ.

„Учение Платона об идеях“—последняя работа известного боннского философа, бывшего президента Кантовского общества и редактора журнала „Канштудии“ Готфрида Мартина (1901—1972). В 1947 г. он вместе с Гансом Хаймзетом учредил т. н. „Кантовские чтения“, ставшие впоследствии основой для возрождения „Канштудии“, закрытого фашистами.

„Учение Платона об идеях“ напоминает известную книгу П. Наторпа под тем же заглавием, изданную в 1903 г. Совпадение не случайное. На протяжении всей книги Г. Мартин развивает свою интерпретацию в сопоставлении с интерпретацией П. Наторпа. В марбургской школе Платоном занимался не только Натроп. Работа молодого Н. Гартмана—„Логика бытия у Платона“ (1909 г.) в свое время расценивалась как достижение названной школы. Вслед за Г. Когеном марбуржцы хотели доказать, что их интерпретация кантовской философии впервые дает возможность раскрыть историю истинного философского метода. П. Наторп утверждал, что благодаря этому достигается адекватное понимание платоновского идеализма, а именно того, что у Платона „идеи обозначают законы, а не вещи“. П. Наторп, по словам Г. Мартина, исходя из „крайне идеалистической основной позиции“ (стр. 196), пытался доказать, что Платон является логическим идеалистом.

Ученик Н. Гартмана Г. Мартин старается избегать крайностей, благодаря чему ему удастся усмотреть разносторонность исследуемых проблем и ценность противоположных интерпретаций. Это одинаково видно из его интерпретации как Канта, так и Лейбница, Сократа и Платона. Нижеприводимая цитата из рецензируемой книги дает ясное представление об основной цели интерпретации Наторпа и её оценке Г. Мартина: „Наторп делает все, чтобы подчеркнуть логические моменты „Федона“, всякий миф и всякое трансцендентное представление он отрицает любой ценой. Разумеется, нельзя недооценивать значение логического момента, во всяком случае предлагаемая нами интерпретация не ставит такой цели. Суть значения учения об идеях лежит в логическом, но полное устранение мифа и трансцендентного наталкивается на противоречие с ясным содержанием текста. Задачей интерпретации может быть не изгнание из „Федона“ мифа и трансцендентного, а их понимание в „Федоне“

(стр. 92). То, что здесь говорится о „Федоне“, по мнению Мартина, с полным правом можно отнести ко всей философии Платона в целом.

Путь Г. Мартина к Платону был сходен с наторповским. После появления в 1951 г. интерпретации философии Канта, уже ставшей на Западе классической, он в 1960 г. издает книгу о Лейбнице, в которой старается доказать, что основную черту философии Канта — соединение теории науки и онтологии (-метафизики), находим у Лейбница. В 1961 г. выходит в свет исследование — „Учение Платона о числах и его изложение Аристотелем“. Это было время, когда создавались сенсационные в платоноведении работы Г. И. Кремера („Начало метафизики духа“, Амстердам, 1964) и К. Гайзера („Неписанное учение Платона“, Штутгарт, 1963). Исходя из VII письма Платона, названные исследователи пытались доказать, что все оставшееся от греческого философа составляет экзотерическую часть его философии и предлагали реконструкцию эзотерической части платоновской философии. Дискуссия вокруг этой проблемы все еще продолжается. Г. Мартин с самого же начала выступил решительно, и, как нам кажется, вполне обосновано против такой интерпретации. Свою позицию он ясно выразил в маленькой монографии — „Платон“ (Роуэлт, 1969). Её же придерживается он и в рецензируемой книге.

Г. Мартин не отрицает, что именно в VII письме Платон, более чем где-либо в другом месте, подчеркивает трудности, связанные с исследованием и преподаванием своей философии. Истинную философию он сравнивает с искрой, которая, попав в способную душу, разгорается в яркое пламя. Содержат ли эту искру диалоги Платона? Кремер и Гайзер стараются это положение понимать и так: в диалогах Платона не содержится его подлинная философия, свою подлинную философию он преподавал лишь устно. Эта интерпретация страдает внутренним противоречием и расходится с текстом. Никто не сомневается в том, что в диалогах Платон изложил не все, о чем думал или о чем говорил с друзьями и учениками в Академии. Кто может стремиться к этому? Кто может написать все, о чем он думает? Но то, что не мог написать Платон и что не могло быть написано в IV веке, того нельзя написать и спустя 2400 лет, этого не в силах достичь ни Кремер и ни Гайзер. Мне кажется, что это внутреннее противоречивое начинание. Эта интерпретация противоречит и тексту. В тексте ни в коем случае не говорится, что невозможно лишь письменное изложение, а устное якобы возможно. В нем ясно сказано, что невозможным являются оба: и письменное и устное изложения... Но что такое тогда диалоги Платона? Они — не что иное, как стимул возможный и в то же время необходимый, — не что иное, как искра, которая в соответствующих душах разгорится в пламя“ (250—251). Платон дает не догму, а метод. Он учит, как надо и почему надо всегда по-новому ставить вопрос: что такое добро?, что такое красота?, что такое истина? (271).

В таком аспекте видит Г. Мартин философию Платона. Для оправдания своей интерпретации он не считает нужным ни умаление значения

Аристотеля (как это делали Наторп и др.), ни отрицание значения ряда диалогов или отдельных пассажей в них. Он пытается понять Диалог во всем его противоречии и считает, что противоречия по природе присущи философскому исследованию. Философия не может освободиться от противопоставления логического и трансцендентного, допущение значения которого Мартин, по старой марбургской традиции, связывает с проникновением мифологии в философию.

В этом мы не можем согласиться с Г. Мартином. История античной философии позволяет установить, что философия возникла как попытка создания научного мировоззрения, как противоположность мифологии, которая не доказывала исходные положения мировоззрения, а лишь указывала на них как освященных традицией. По-видимому, это и имел в виду Аристотель, когда родоначальником философии считал Фалеса (938 в 20^е). Значение Фалеса Аристотель, по всей видимости, видел не в том, что тот назвал первопричиной, а в том, как он это сделал. Аристотель сам говорит, что воду началом называли и до Фалеса, однако если именно Фалеса считает он родоначальником философии, то, можно полагать, потому, что тот старался доказать необходимость названной первопричины. Ведь сам Аристотель, как философ, искал такое начало, которое не подлежит сомнению (1005 с 13). Во всяком случае уже Диоген Аполонийский (V в. до н. э.), ученик первых ионийских философов, требовал установления такой первопричины, которую невозможно отрицать, которую не могут поколебать противоположные взгляды (*ἀναμφισβήτητος*). Г. Дильс, I, стр. 423). Многие философы осознали это тематически, напр., Прокл приписывает Фалесу попытку доказать положения, которые, впоследствии, Эвклид признавал очевидными. Прокл сам хотел следовать Фалесу в этом (Лейбниц, Новые опыты, М., 1936, стр. 358). Если философию Аристотеля можно считать новым этапом в развитии философии вообще, то это не в последнюю очередь оправдано тем, что Стагирит многое сделал в деле освобождения философии от мифологии.

Для оправдания собственного подхода к платоновской философии Г. Мартин выдвигает новую классификацию произведений Платона, которая отражает развитие взглядов философа начиная с сократовского периода и до VII письма. При этом Г. Мартин опирается на обширную литературу о Платоне и в ряде случаев указывает на свою зависимость от У. Вилламовица-Мелендорфа, Д. Роса, А. Э. Тейлора и др. К сожалению, он не знаком с исследованиями проф. А. Ф. Лосева, скрупулёзный анализ текста и тонкие наблюдения которого ему несомненно оказали бы большую услугу.

С точки зрения учения об идеях все написанное Платоном, пишет Мартин, можно разбить на шесть групп. Первую группу составляют такие диалоги, как „Ион“ и „Лахет“, излагающие содержание сократовских бесед. В них мы не находим учения об идеях. Диалоги, в которых даются определенные начала учения об идеях, составляют вторую группу („Менон“, „Горгий“ и в определенном смысле, „Евтифрон“). „Четыре великих диалога об идеях“ — „Федон“, „Федр“, „Пир“, „Государство“ — входят в третью группу. Они как исторически, так и логи-

101033

чески занимают центральное место во всем наследии Платона. Известно, что большинство исследователей это место отводят „Федону“, оспаривая его у „Федра“ и „Пира“ из-за их мифологического содержания. Мартин уверен, что мифологическое содержание вовсе не умаляет значения этих диалогов.

„Парменид“ и „Софист“ всегда доставляли хлопоты исследователям Платона. Не только потому, что трудно охватить в целостности их сложнейшее содержание, но и потому, что в них подвергается критике учение Платона об идеях. Эти два диалога Мартин выделяет в четвертую группу и считает, что в них Платон критически рассматривает свое учение об идеях, изложенное в диалогах третьей группы. Платон не сумел устранить противоречия своей теории, им же самим указанные, но убедился, что это не под силу никакой философской теории, что их устранение равносильно устранению возможности самого мышления (стр. 186). Г. Мартин согласен в этом с Платоном. Он подробно рассматривает основные аргументы, направленные против учения об идеях, оценивает их роль в истории философского мышления и приходит к выводу, что Платон прав. Напр., аргумент „третьего человека“ пытался разрешить Б. Рассел. По его мнению, трудность была связана с применением понятия на самом себе. „Решение“ проблемы он видел в строгом запрете самоприменения понятий. Ссылаясь на соавтора Б. Рассела, известного американского философа А. Н. Уайтхеда (1861—1947), Мартин указывает, что сама теория типов Б. Рассела не свободна от самоприменения понятий (стр. 183), что существуют понятия, самоприменение которых не приводит к противоречию, „третий человек“ приводит не к противоречию, а к регрессу в бесконечность и теория типов языка будет отрицанием фундаментального свойства языка (стр. 184). В общем, у нас также нет окончательного решения проблемы, как не было его у Платона и нам нечего его винить. То, что „Парменид“ принадлежит Платону и что он направлен именно против диалогов третьей группы, Г. Мартин считает окончательно решенным (стр. 150) после того, как Ф. М. Корнфорд в 1958 г. в труде „Платон и Парменид“— в „Пармениде“ Платона (1030 E) нашел цитату из „Федона“ (102 B). Хотя, нам думается, что защитники нового варианта теории об идеях были все же последователями Платона и цитаты из его диалогов легко могли фигурировать у них как сознательно, так и по привычке.

После самокритики в диалогах „Парменид“ и „Софист“, согласно интерпретации Мартина, учение об идеях стало для Платона чем-то само собой разумеющимся. Этим объясняет Г. Мартин тот факт, что в таких диалогах, как „Теэтет“ и „Филеб“, сравнительно мало упоминается учение об идеях. Эти диалоги составляют пятую группу.

Диалог „Тимей“, „где связь учения об идеях с арифметикой и геометрией получает фундаментальное значение“ (стр. 240), где признается становление и телесный мир (стр. 245), вместе с VII письмом Платона входят в шестую группу. „В этих произведениях учение об идеях еще раз выступает совершенно ясно и с соблюдением всех правил“ (стр. 36).

Проблеме соотношения Платона и Аристотеля Г. Мартин уделяет особое внимание. Он признает, что Аристотель развивает свою философию в сопоставлении с философией Платона, и в особенности с учением Платона об идеях. В работах Стагирита находят свыше 200 цитат и ссылок на Платона (стр. 135). Своей задачей Г. Мартин считает не оправдание одной из полемизирующих сторон, а понимание развития философии, борьбы философских школ, борьбы, в которой борющиеся стороны составляют внутреннее единство. Он руководствуется положением Гегеля о том, что существование различных философий вытекает из самой сущности этой науки. „Если бы между Платоном и Аристотелем не существовало никакой истинной связи,—пишет Мартин,—тогда философия в целом была бы лишь хаосом“ (стр. 133).

Отношение Аристотеля к Платону Г. Мартин оценивает аналогично отношению Канта к Лейбницу. Именно исходя из познания истинной сущности предшественника, они изменили их теории. Они поступали согласно платоновскому положению, гласящему, что „если познавать значит как-то действовать, то предмету познания, напротив, необходимо страдать“ (248 е). Соответствующее „страдать“ греческое слово Г. Мартин передает словом—„изменить“, „переделать“ (стр. 135).

У Платона реальность идей была основным значением реальности, а реальность вещей выводимым и второстепенным. Аристотель же основным считает реальность вещей и впервые тематизирует различие двух видов бытия (стр. 232). Сопоставляя Аристотеля и Платона, П. Наторп видел лишь различие, Д. Рос—лишь согласие между ними, Г. Мартин же и тут следует за Гегелем и это сопоставление старается понимать как диалектику философского познания. Значение критики Платона Аристотелем, говорит он, трудно переоценить (стр. 226).

То обстоятельство, что у Аристотеля не упоминается „Парменид“, Мартин считает в известной мере аргументом против подлинности диалога, так как Аристотель упоминает почти все диалоги Платона. Аристотель не уважал диалектику и этим можно объяснить, почему он не упоминает вторую часть диалога, но в первой части ведь говорится о тех аргументах, которые позже он сам выставлял против Платона. Гипотеза Р. Филиппсона, выставленная им в 1936 г., о том, что указанные аргументы в „Пармениде“ были выдвинуты молодым Аристотелем, когда он вступил в Академию, Мартин не считает вероятной, ибо, по его мнению, диалог был написан раньше (стр. 147).

Значение Платона, первооткрывателя „научного характера наук“, для современной эпохи в том, что платонизм является необходимым элементом научных поисков. Из трех главных школ современной науки—формализма Гильберта, логицизма Рассела и интуиционизма Броуера,—первая связана с Платоном, вторая—с Аристотелем и третья—с Кантом. Бесспорное влияние платоновских идей, по мнению Г. Мартина, испытывают такие ученые, как Г. Кантор, Г. Фреге, А. Н. Уайтхед, Дж. Е. Мур, молодой В. Рассел, Г. Шольц, А. Чёрч и др. Борьба номинализма и реализма продолжается в новой форме и уверенность венского кружка, что они якобы навсегда обесценили проблемы, связанные с пла-

тонизмом, как метафизические, т. е. псевдопроблемы, была весьма **наив-**
ной (стр. 264).

Оценка предлагаемой в книге—„Учение Платона об идеях“—**интер-**
претации дана самим автором, который согласно VII письму Платона
пишет: „Всегда будет необходимо по-новому излагать Платона и в осо-
бенности его учение об идеях, но к каждому изложению должно быть
приложено пояснение Платона, что такое изложение невозможно. Кто
дает такое изложение, какое было распространено в Сиракузах, тот дока-
зывает лишь то, что он ничего не понял в Платоне. Истинным является
лишь такое изложение Платона, которое как автором, так и читателем
всегда снова будет сопоставлено с пояснением Платона о том, что истин-
ное изложение невозможно“ (стр. 252).

Указание интерпретацией на невозможность интерпретации—само по
себе противоречиво. Разум не может расписаться в собственном бессилии.
Понимание Платона в его непонятности очень уж непонимает „ученое
незнание“, объект которого, в данном случае, перенесен с неба на землю.
Несмотря на все заслуги фундаментальной работы Г. Мартина, его интер-
претация оставляет желать новую интерпретацию, которая сумеет одно-
значно объединить все, что написано греческим философом. Такая задача
покажется неразрешимой лишь в том случае, если мы поверим VII пись-
му Платона, где он, в отличие от Сократа, считал, что сам владеет абсо-
лютным знанием и неодолима трудность состоит лишь в изложении или
передаче другим этого знания (345 с). Ведь одна из самых опасных
наших ошибок состоит именно в том, что мы не верим в ошибки вели-
ких людей.

Г. В. Тевзадзе

В. Д. Лихачева. **Искусство книги. Константинополь, XI век**
Москва, 1976, Издательство „Наука“, 184 стр.

Советская искусствоведческая наука пополнилась еще одним ценным
исследованием по истории средневекового искусства — это книга В. Д. Ли-
хачевой „Искусство книги: Константинополь, XI век“.

Общеизвестно, какую огромную роль сыграли культура и искусство
Византии в формировании и развитии искусства христианского мира. Оча-
гом этой блестящей культуры был Константинополь — столица империи.

В искусстве формирования средневековой рукописной книги констан-
тинопольская школа занимает первое место. В книге В. Д. Лихачевой
исследуется деятельность двух основных и самых крупных мастерских
Константинополя — Императорской и знаменитого Студийского монастыря
в период их наивысшего расцвета в XI в.

Несмотря на многочисленные исследования по византийской миниат-
юре и в советской, и в зарубежной искусствоведческой литературе, эта

проблема не находила еще такого широкого и специального изучения, что и определяет большую научную значимость книги В. Д. Лихачевой.

Автор четко разграничивает роль этих скрипториев в развитии искусства соседних стран: богато и изысканно украшенные рукописи императорского скриптория не вызывали такого широкого подражания, как рукописи Студийского монастыря. Эти последние отвечали, по мнению автора, самым разнообразным запросам и вкусам, что и обусловило использование их в качестве образцов далеко за пределами монастырской школы — в Италии, Германии, на Руси, в Грузии.

Таким образом, выявление художественных особенностей украшения константинопольских рукописей имеет важное значение для истории всего средневекового искусства.

В книге рассматривается огромный материал — рукописи, хранящиеся в собраниях Советского Союза, в том числе и в Институте рукописей им. акад. К. С. Кекелидзе Академии наук Грузинской ССР; привлечены также рукописи из собраний Иерусалима, Ватикана, Лондона, Парижа.

Важно отметить, что основной принцип, которым руководствуется автор исследования, — это раскрытие связи текста с миниатюрами и общим декоративным убранством рукописей, что свидетельствует о правильной методологической направленности работы, отвечающей требованиям современной кодикологии. Именно благодаря такому подходу к исследуемому материалу, а также непосредственному знакомству с текстом оригиналов, В. Д. Лихачевой удалось не только обстоятельно осветить проблему исследования, но и по-новому решить ряд вопросов. Особенного внимания заслуживает вывод автора о том, что художник в рукописи выступает в качестве истолкователя текста, и созданные им миниатюры являются своего рода комментарием к нему. На конкретных примерах В. Д. Лихачева убедительно раскрывает роль художника в истолковании этих текстов и достигнутую им органическую связь между декором рукописи и текстом как в смысловом, так и в художественно-эстетическом отношении. Но при этом она показывает, что в этой органической связи литературы и изобразительного искусства ведущая роль принадлежит все же литературе. Большой интерес вызывает глава книги, в которой специально рассматривается вопрос связи искусства с обрядом, на примерах демонстрируется воздействие литургии на выбор миниатюр, согласно их содержанию и иконографии, а также и на общую систему иллюстрирования рукописей различных богослужебных книг (лекционарии, псалтыри, менологии).

Скрупулезное изучение рукописей, их декора дало возможность исследователю датировать, а в других случаях подтвердить время создания некоторых памятников и определить их связь с константинопольскими мастерскими (Литургический свиток собр. Библиот. АН ГССР, Киевская псалтырь и др.). Выявляются характерные для императорской мастерской и Студийского монастыря локальные традиции, а также те черты общности, которые связывают их с единым процессом развития византийского искусства в целом.

В книге затронуты и такие важные для истории средневековой куль-

туры вопросы, как специфика процесса работы художника, организация труда в мастерских.

Обогащает исследование и то, что изучение всех вопросов дается в связи с историческим фоном эпохи и характеристикой среды, в которой создавались исследуемые рукописи. В этой связи дается и общая характеристика византийского искусства того времени — монументальной живописи, мозаики, предметов прикладного искусства, что позволило В. Д. Лихачевой выделить различные художественные традиции, свидетельствующие не только о широком распространении влияния Константинополя, но и об обогащении столичного искусства за счет искусства восточных провинций.

Широкое привлечение и свободное оперирование отечественной и зарубежной специальной литературой позволяют автору книги придать большую убедительность сделанным им в результате исследования выводам и обобщениям.

В книге В. Д. Лихачевой рассматриваются также такие значительные грузинские рукописные памятники, как Синаксарий Захария Валахертского, Второе Джручское четвероевангелие и др.

Специальные исследования в области украшения древнегрузинской рукописной книги (Р. Шмерлинг, Ш. Я. Амиранашвили, Г. Алибегашвили) позволили, с одной стороны, раскрыть самобытность и самостоятельный характер этой отрасли грузинского искусства, а с другой стороны, — показать, что в результате исторической связи Грузии с Византией, искусство грузинской рукописной книги испытывает и некоторое влияние византийского искусства. Известно, например, что украшение некоторых грузинских рукописей заказывалось константинопольским мастерам, а в XI веке в прославленном скриптории монастыря Хора в Константинополе работали грузинские писцы и художники.

Книга В. Д. Лихачевой дает дополнительное, важное для истории грузинского искусства освещение вопроса связи грузинской миниатюрной живописи с Константинополем.

В тексте иногда встречаются кое-где прокраившиеся неточности: на стр. 12 автор отмечает, что в Грузии в XII в. а знаменитом Гелатском монастыре была создана „Византийская Академия“. Это противоречит историческим фактам, т. к. ни в сохранившихся до наших дней древних письменных источниках, ни в современных исследованиях по истории Грузии об этом ничего не сказано. По-видимому, автор имел в виду, что Гелатская академия могла быть типа византийской; это положение требует уточнения.

Рассматривая миниатюры Синаксаря А—648, хранящиеся в Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе АН Грузинской ССР (Тбилиси), автор дает несколько противоречивые указания относительно решения фона в одних и тех же однофигурных композициях: на стр. 121 отмечается подробное изображение в них архитектурного и пейзажного фона(?), но на стр. 122 автор правильно подчеркивает в этих композициях наличие только золотого фона и полосы условно обозначенной почвы.

Однако подобные неточности не умаляют достоинств данного исследования.

Большая эрудиция автора, высокопрофессиональный уровень исследования, как и значимость темы, уникальный характер рассматриваемых памятников определяют научную ценность книги В. Д. Лихачевой.

Особо следует отметить блестящее литературное изложение текста, благодаря которому эта хорошо изданная книга с редким иллюстративным материалом, становится доступной и для более широкого круга читателей — любителей и ценителей искусства прошлого.

Своеобразным дополнением к этой книге В. Д. Лихачевой является недавно изданная альбомного типа книга „Византийская миниатюра“ (издательство „Искусство“, М., 1977), свидетельствующая о том, что ученый успешно продолжает свою научную деятельность по дальнейшему изучению богатого материала по византийским рукописям, хранящимся в библиотеках и музеях Советского Союза. Книга богато иллюстрирована. Продуманный подбор иллюстраций по рукописям с IX в. по XV в. включительно, как и издание их в цвете и в натуральную величину, дают возможность воспринять мастерство и красоту оформления византийской книги, а главное — представить тонкость и благородство красочных сочетаний, составляющих одну из ее характерных особенностей. Лаконично и эмоционально написанный текст ориентирует читателя в необходимом направлении. Предпосланный к иллюстрациям имеющийся библиографический указатель работ представляет весьма полезный материал для исследователей византийской живописи.

Ценность данного издания состоит и в том, что этот альбом позволяет ознакомить мировую общественность с высокохудожественными памятниками культуры прошлого, которые бережно хранятся и изучаются в Советском Союзе.

А. И. Вольская

ა ნ მ ზ ა ს ი ა ბ ი

L. Lupas: *Phonologie du grec attique*, Den Haag/Paris (Mouton)

1972. *Janua Linguarum, Series Practica* 164. 186 გვ.

აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე ლინგვისტიკის მეთოდები, რომლებსაც ძირითადი ადგილი ეთმობა ახალი ენების კვლევაში, ძველი ენების მიმართ მეტად შეზღუდულად გამოიყენება. ეს წიგნი მიზნად ისახავს თანამედროვე ლინგვისტიკის მეთოდების დანმარებით ძვ. წ. V ს-ის ატიკური დიალექტის სრულ და თანმიმდევრულ ფონოლოგიურ ანალიზს. კვლევა ემყარება სამი ტრაგიკოსის, არისტოფანეს 11 კომედიისა და *Inscriptiones Graecae*-ს I ტომის ტექსტებს. ფონეტიკურ ანალიზს მოჰყვება მასზე დაფუძნებული ფონოლოგიური აღწერა. ატიკური ფონემების დისტინქტიური ნიშნების განხილვისა (იაკობსონ-ჰალეს მეთოდით) და ფუნქციონალური კლასიფიკაციის (ტრუბეცკოსის მიხედვით) შემდეგ ავტორი განმარტავს მარცვლებისა და სიტყვების ფონოლოგიურ წარმოქმნას. იგი ამტკიცებს, რომ სიტყვების კატეგორია ატიკურში მკვეთრად განსაზღვრულია. მხოლოდ ზოგი პროკლიტიკა და ენკლიტიკა ქმნის სირთულეს. სხვა შემთხვევაში სიტყვის დეფინიცია ხდება მახვილის მიხედვით.

E. Heitsch: *Die Entdeckung der Homonymie*, Wiesbaden

(Steiner) 1972. *Abh. Ak. Wiss. Lit. Mainz* 1972. Nr. 11.

91 გვ.

ბაჩმა განიხილა ჯერ ბასυμα-ზე თეორიის წარმოშობის წანამძღვრები, ხოლო შემდეგ უკვე შექმნილი თეორიის განვითარება სპევსიპოსიდან გვიანანტიკურობამდე. ყურადღებას იპყრობს ორი ახალი დებულება: 1. სოფისტი პროდიკოსია ბასυμα ს ერთადერთი აღმომჩენი. 2. სპევსიპოსმა ბასυμα-ს სისტემატური დაყოფის საფუძველზე შექმნა ტექსტის ანალიზის ხერხი. ბუნებრივია, რომ პროდიკოსის მიერ ომონიმების აღმოჩენა გულისხმობს მხოლოდ ენაში არსებული ვითარების თეორიულ ფიქსირებას. ამიტომ ავტორს მოჰყავს მაგალითები აღრიხდელი ლიტერატურებიდანაც (ჰესიოდე, ევრიპიდე და სხვ.). პროდიკოსის ვერსია ემყარება, ერთი მხრივ, იმ მოსაზრებას, რომ სინონიმთა აღმოჩენის არ შეიძლება ომონიმების არსებობაც არ შეენიშნა, მეორე მხრივ კი—*Plat. Euthyd.* 277 e, სადაც სოკრატეს პროდიკოსის მოხსენიების შემდეგ ომონიმების მაგალითები მოჰყავს. ყველაზე მნიშვნელოვანი ტექსტი, ჰაჩის აზრით, არის სპევსიპოსის fr 32 L. აქ მოხსენებული ტერმინები იხმარება კონტექსტში შემავალი სიტყვების მორფოლოგიურ სემასიოლოგიურ მიმართებათა აღსანიშნავად. საპირისპიროდ არის-

ტოტელესი, რომელიც მსგავს ტერმინებს იყენებს ἔντα-ზე მსჯელობისას, სპეისბრ/ სის მიზანს წარმოადგენს კონკრეტული ტექსტის ანალიზი.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Xavier Mignot: Recherches sur le suffixe —της-της
(—τας—τατος) des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C.

Paris, Klincksieck 1972. 158 გვ. (Etudes et
commentaires 76).

შრომა ეხება აბსტრაქტულ ზედსართავ სახელთა მაწარმოებელ სუფიქსს—
της, -τητ -ος, რომლის საწყისი ინდოევროპულშია, ხოლო ნაირსახეობები
ინდო-ირანულსა (-tāt- და -tāti-) და ლათინურში (იგივე). I ნაწილში („Inventaire
de la formation“) არის დამოწმებანი, რომლებიც ავტორთა ქრონოლოგიური
თანმიმდევრობითა დალაგებულა.

II ნაწილში „Développement historique de la formation“ განხილულია
ამ მაწარმოებლის ხმარების სიხშირე სხვადასხვა ეპოქაში, ცალკეულ ავტო-
რებსა და ლიტერატურულ ჟანრებში. ეს მაწარმოებელი შედარებით იშვიათად
გვხვდება ადრეულ პერიოდში, რაც, მინიოს აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ის
პროზისათვის, განსაკუთრებით კი მეცნიერული სტილისათვის, არის დამახასია-
თებელი. ყველაზე ხშირად ამ ფორმას იყენებს ჰიპოკრატე, პლატონი, არის-
ტოტელე, თეოფრასტე, ორატორები და ისტორიკოსები. ადრეული პოეზია მნი-
შვნელოვნად დამოკიდებულია ჰომეროსისაგან, რადგან მის პოემებში ხმარებული
ფაίბτης, ბიქითის და გაბრეთის თითქმის ერთადერთი ფორმებია, რომლებიც ადრე-
ული ლირიკიდან არის ცნობილი. ტრაგიკოსებთან ამ მაწარმოებლის ხმარება
თანდათან ხშირდება. კიდევ უფრო ხშირად გვხვდება იგი ისტორიკოსებთან.
ფილოსოფიურ-თხზულებებში კი -τητ-ს უკვე კონკურენციას უწევს სხვა აბსტრა-
ქტული მაწარმოებლები.

M. Wigodsky: Vergil and Early Latin Poetry,

Wiesbaden (Steiner) 1972. Hermes Einzelschriften.

24 X. 168 გვ. DM 30.

თავდაპირველად ვიგოდსკი მიმოიხილავს ანტიკური პერიოდის კრიტიკოსე-
ბისა და კომენტატორების შეხედულებებს ვერგილიუსის პოეზიაში არსებულ ნა-
სესხობებისა და ზოგადად ლიტერატურული მიბაძვის საკითხებზე. ამ აზრთა
გადმოცემა ხელს უწყობს მკვლევარს განასხვავოს მიბაძვის ორი სახე: სტრუქტურის
გამეორება და მინიშნება რომელიმე სტრუქტურაზე. განხილულია ლივიუს ანდრო-
ნიკუსი, ნევიუსი, ენიუსი, პაკუვიუსი, აკციუსი, ე. წ. მცირე ეპიკოსი პოეტები,
ლუცილიუსი, ციცერონი, „ახალი ფრაგმენტები“, კატულუსი და ლუკრეციუსი.
ამას მოჰყვება დამატებითი შენიშვნები და წყაროთა ინდექსი. წიგნში მოყვანილია
ვერგილიუსისა და მასთან დაკავშირებული ლიტერატურის 2000-მდე ფრაგმენტი.

წიგნში განხილულია ბერძნული სამყაროს აღმოსავლეთთან ურთიერთობის საკითხი V ს-ში. პირველ თავში ე. ვილი წარმოგვიდგენს ბერძნულ-მცირეაზიულ სამყაროს პოლიტიკურ ისტორიას, ხოლო მეორეში — კულტურას. ძირითადი ადგილი ეთმობა, ერთი მხრივ, ე. წ. სპარსეთის ომს, ხოლო, მეორე მხრივ, კონფლიქტს ათენსა და პელოპონესის კავშირის სხვა ქალაქ-სახელმწიფოებს შორის. საუკუნის კულტურულ-ისტორიული მიმოხილვა ეხება ლიტერატურულ, რელიგიურ, ეკონომიურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მხარეებს. ყურადღება ძირითადად ათენზეა გამახვილებული. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ მკვლევარი ამ ნაწილს სოკრატეს პროცესის შეფასებით ამთავრებს — ეს იყო კრიზისი, რომლის დროსაც კლასიკური ათენის რელიგიურმა, მორალურმა და სულიერმა კატასტროფამ თავის კულმინაციას მიაღწია.

მკითხველს კარგ სამსახურს უწყევს მრავალრიცხოვანი ბიბლიოგრაფიული ექსკურსებია, რომლებიც წინ უძღვის თითოეულ თავს.

**Fritz Krafft: Geschichte der Naturwissenschaft 1:
Die Begründung einer Wissenschaft von der Natur durch
die Griechen, Freiburg: Rombach 1971. 370 გვ.
26 ილუსტრაცია (Hochschul Paperback 23)**

ეს ნაწილი იწყება ჰესიოდით და მთავრდება პლატონის მოძღვრების გადმოცემით. ნაშრომის ღირსებას წარმოადგენს ანტიკური ავტორების უხვი ციტირება და კომენტირება. ორი შესავალი თავის შემდეგ ავტორი III თავში განიხილავს ჰესიოდესა და თალესს. კრაფტის აზრით, არისტოტელეს და ევდემოსს ნაწილობრივად უნდა შეეცვალათ თალესის ნააზრევი. IV და V თავები ეხება ანაქსაგორასა და ანაქსიმენს, VI და VII — ჰეკათაიოსის დედამიწის აღწერილობას და ჰეროდოტეს კორექტურებს. ჰეროდოტეს ტექსტის ინტერპრეტაციის საფუძველზე რუკების მოშველიებით დადგენილია, თუ როგორ ცდილობდა ჰეკათაიოსი აფრიკისა და აზიის გეოგრაფიის აღწერას უბრალო გეომეტრიული ფორმების გამოყენებით. VIII თავი ძირითადად განიხილავს პითაგორასა და პითაგორაელებს. პითაგორას შესახებ კრაფტი წერს, რომ იგი არ იყო მათემატიკოსი და ბუნების-მეტყველი გვიანი გაგებით, არამედ იყო „ბრძენი“, რომელმაც შექმნა მოძღვრება სულთა გადასახლების, ცხოვრების წესებისა და სასწაულთმოქმედების შესახებ. პითაგორაელთა ჰარმონიის განმარტებისათვის კრაფტი გვიან ანტიკური პერიოდის ცნობებს მოიხმობს. შემდეგი IX და X თავები ეთმობა პარმენიდეს, ემპედოკლეს, ანაქსაგორასა და ატომისტების მოძღვრებებს. XI და XII თავებში განხილულია პლატონის ბუნებისმეტყველური და გნოსეოლოგიური შეხედულებები.

**Nicetae Choniates. Orationes et epistulae. Recensuit
Ioannes Aloysius van Dielen, Berlin: de Gruyter 1972. XXIV,
280 გვ. 2 ტაბულა. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 3)**

ამ წიგნს ერთი წლით ადრე ავტორმა წაუძმდგარა კომენტარები ბიოგრაფიასთან ერთად (Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und

Briefen nebst einer Biographie). ამიტომ ამ გამოცემის წინასიტყვაობაში იგი შემოიფარგლება მხოლოდ ხელნაწერების, გამოცემებისა და თარგმანების ანალიზით. ვან დიტენი ეყრდნობა ძირითადად Codex Marc. gr. X. 122-ის ნაწერს: წიგნის ძირითადი ნაწილი შეიცავს 18 სიტყვისა და 11 წერილის ტექსტს, რომელიც მისდევს მარცხენა ხელნაწერის თანმიმდევრობას. სიტყვები და წერილები მოიცავს ისტორიულ მონაკვეთს 1185 წლიდან 1213 წ-მდე. გარდა ისტორიული მნიშვნელობისა, ეს მასალა ფილოლოგიური თვალსაზრისითაც იპყრობს ყურადღებას: კერძოდ, რიტორიკული სტილით, რომელშიც ჭარბობს რემინისცენციები და ციტატები ანტიკური და გვიანი პერიოდის ავტორებიდან. წიგნის ჭეშმარიტი ღირსებაა მრავალრიცხოვანი testimonia (fontes, loci paralleli, imitationes) ტექსტის კრიტიკისა და ფილოლოგიური შენიშვნების აპარატები. გამოცემას ერთვის ოთხი ვრცელი საძიებელი: index nominum, ბიზანტიურ საგანთა ინდექსი, Index graecitatis, Index locorum (Sacrae Scripturae და aliorum operum).

H. Gottschalk: *Lexikon der Mythologie der europäischen Völker*, Berlin (Safari-Verlag)

1973. 488 გვ.

წინასიტყვაობასა და შესავალ ესეში „Mythos und Mythologie“ ჰ. გოთშალკი მოკლედ წარმოგვიდგენს თავის დამოკიდებულებას მითოლოგიისადმი, რომლის შესწავლა მას თანამედროვე ადამიანისათვის შეგნებული ცხოვრების საწინდრად მიაჩნია. ამ ნაწილს მოჰყვება რომაული, კელტური, გერმანული, აგრეთვე ბალტიისპირეთის, სლავების, უნგრელების, ფინელებისა და ციმბირის ხალხთა მითების განხილვა. თითოეული თავი იყოფა სხვადასხვა მოცულობის შესავალ და ლექსიკურ ნაწილად. მითოლოგიური სახეები, რომლებიც ანბანის რიგზეა დალაგებული, აბოდიქტურად არის განმარტებული, ხოლო თქმულებები — ზოგადადაა გადმოცემული.

Francesco della Corte: *Mitologia Classica. Estratto da: „Introduzione allo studio della Cultura Classica“*, Mailand, Marzorati-Editore 1972. 76 გვ. 1 რუკა.

ნაშრომი იწყება მითებისა და თქმულებების ანტიკურ ტრადიციათა მიმოხილვით, რომელთა შორის ავტორი ყველაზე მნიშვნელოვან როლს მითოგრაფიულ გადმოცემას ანიჭებს. ხაზგასმულია კომპლექსური დამოკიდებულება, რომელიც თავს იჩენს ბერძნული და რომაული ღვთაებების შეპირისპირებისას. ავტორი მოკლედ მიმოიხილავს მითების, თქმულებებისა და მსგავსი მასალის კვლევისა და ინტერპრეტაციის ისტორიას ჰუმანიზმიდან ჩვენს დრომდე. დასკვნით ნაწილში მოცემულია მითებისა და თქმულებების ახალი კლასიფიკაცია (mito teogonico, cosmogonico, antropogonico, antropologico, soteriologico, culturale, escatologico, etiologico, naturalistico). წიგნს ახლავს მითოლოგიურ სახეთა გენეალოგიური ნუსხა.

დასახელებული წიგნი მეორე ნაწილია ვიტრუვიუსის დიდი ფრანგული გამოცემისა. იგი მოიცავს შესავალ ნაწილს, ტექსტს, თარგმანს, გამოყენებული ლიტერატურის სიას, ვრცელ კრიტიკულ კომენტარს, Index rerum et nominum და 5 რუკას. შესავალში მკვლევარი განმარტავს, თუ რატომ გვხვდება ნაშრომში არქიტექტურის შესახებ წიგნი ჰიდროლოგიასა და ჰიდრაულიკაზე. მისი აზრით, ნაშრომის ავტორებმა ლოგიკურია, ნაკლოვანებები იჩენს თავს მხოლოდ გადამეტებულ ექსკურსებსა და შეუსაბამო ადგილას ნახმარ შენიშვნებში. ამ ნაკლოვანებებისა და ზოგიერთი შეცდომის მიუხედავად, ლ. კალება ვიტრუვიუსის შრომას მეცნიერული თვალსაზრისით მაღალ შეფასებას აძლევს. მისი აზრით, იგი იმ ნაშრომთა რიცხვს უნდა მიეკუთვნოს, რომლებმაც განსაზღვრეს სამეცნიერო ლიტერატურის ისტორია.

შეადგინა თინა დოლიძე

მეცნიერების სიბზლენი

L' Année Philologique

მრავალმა ახლად დაფუძნებულმა ჟურნალმა, სულ უფრო ხშირად მოწვეული კონგრესებისა და კოლოკვიუმების აქტებმა, სხვადასხვა სახის კრებულმა და სისტემატურმა გამოცემამ დიდად გაართულა „Année philologique“-ის მუშაობა, რომელსაც მართებს მთელი ამ ურიცხვი მასალის დამუშავება. ამიტომ 1974 წელს მადრიდში გამართულ სხდომაზე la Société internationale de Bibliographie classique-ის მიერ გადაწყვეტილ იქნა ბიბლიოგრაფიაში შემდეგი ცვლილებების შეტანა: რეცენზიები, რომლებიც გამოვა განხილული წიგნის გამოცემიდან ხუთი წლის შემდეგ, ბიბლიოგრაფიაში აღარ იქნება შეტანილი. გამონაკლისი დაიშვება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი რეცენზიებისათვის. ეს ცვლილება გატარდა 1975 წელს გამოსულ 44-ე ტომში. ძველი და ახალი აღთქმის წიგნთა გამოცემებისა და მათთან დაკავშირებული ლიტერატურისათვის იქნება რუბრიკა „Testamenta“. აქ უნდა შემოვიდეს ბერძნულ და ლათინურ ტექსტთა გამოცემები აპოკრიფების ჩათვლით, დამხმარე სახელმძღვანელოები და გამოკვლევები ენის შესახებ. რუბრიკა „Publication relatives aux manuscrits de la Mer Morte“ ამოვარდება. სხვადასხვა სტატიის კრებულები ბიბლიოგრაფიაში აღარ შევა, მაგრამ გამონაკლისები აქაც შესაძლებელია.

ახალი ჟურნალები

ერიკ ლუდეკენსის, ჰაინც-იოსეფ თისენისა და კარლ-თეოდორ ცაუციხის მიერ ახლებურად გამოიცემა დემოტისტისა და კოპტოლოგიის ჟურნალი „Enchoria“ (გამომცემლობა „ო. ჰარასოვიჩი“, ვისბადენი). ჟურნალში უნდა გამოქვეყნდეს დემოტიკური და კოპტური ტექსტები მოყოლებული ე. წ. გვიანი პერიოდის ეგვიპტი-

დან კობტური დამწერლობის დასასრულამდე, აგრეთვე სტატიები დემოტისტი-
კასა და კობტოლოგიაში, რომლებიც შეეხებიან ელინისტური, რომაული და ქრისტი-
ტიანული ხანის ეგვიპტეს. ჟურნალს ახლავს ახალი ლიტერატურის მიმოხილვა და რე-
ცენზიები. თითოეულ ნაკვეთს ბოლოს დაერთვის გაუშიფრავი სიტყვების სია,
რომლებიც გამოქვეყნებულ ტექსტებშია ნახმარი, რათა მკვლევარებმა გამოიყენონ
ისინი ლექსიკაზე მუშაობის დროს. ჟურნალი, რომლის პირველი ნაკვეთი 1971
წელს გამოქვეყნდა, არასისტემატურად გამოდის. გერმანულ, ინგლისურ, ფრან-
გულ და იტალიურ ენებზე დაწერილი სტატიები მიიღება ვურცბურგის უნი-
ვერსიტეტის ეგვიპტოლოგიის სემინარზე: D — 87 Würzburg, Residenz
Südfügel.

* * *

ნიდერლანდების ინსტიტუტის მიერ რომში 1920 წელს გამოქვეყნებული
ჟურნალი „Mededelingen“ (ჰოლანდიურ ენაზე), 1974 წლიდან გამოდის ინსტი-
ტუტის წელიწადეულის სახით ახალი სისტემითა და გაფორმებით. აქ არის ნარ-
კვევები არქეოლოგიაში, ისტორიასა და ხელოვნების ისტორიაში გერმანულ, ინგლი-
სურ, ფრანგულ და იტალიურ ენებზე. პასუხისმგებელი ნაშრომებისათვის ხელო-
ვნების ისტორიაში არის ჰ. შულტე, ისტორიის განყოფილებისა — ვან კესელი,
არქეოლოგიისა — კ. მ. შტიბე. პირველი ტომი (ძველი სათვალავით 36-ე) შედგება
216 გვერდისა და 31 ტაბულისაგან.

ლიდელი და სკოტი

თუმცა ლიდელისა და სკოტის ბერძნულ-ინგლისური ლექსიკონის შემდგომი
გამოცემა ან დამატება დაუყოვნებლივ არ განხორციელდება, მეცნიერებს, რომლებ-
საც სურთ გარკვეული შესწორებებისა ან დამატებების შეტანა, შეუძლიათ
გაგზავნონ ისინი შემდეგი მისამართით: Mr. M. D. Reeve, Exeter College, Oxford
ან Prof. M. L. West, Bedford College, London.

შენიშვნებისას გათვალისწინებული უნდა იქნეს, რომ აღნიშნული ლექსიკონი
არაა თესაურესი, ამიტომ სასურველია მხოლოდ ისეთი დამატებითი დამოწმებები,
რომლებიც ხელს შეუწყობს სიტყვის ისტორიის უფრო სრული სურათის შექმნას.

(ინფორმაცია აღებულია ჟურნალიდან Gnomon)

შინაარსი СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

გიორგი ქავთარაძე — ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ურთიერთობის საკითხისათვის ადრებრინჯაოს ხანაში	5
Г. Л. Кавтарадзе — К вопросу о взаимоотношении Центральной Анатолии и северо-западного Кавказа в раннебронзовую эпоху (Резюме)	17
G. Kavtaradze. On the interrelation of Central Anatolia and north-western Caucasus in the early bronze age (Summary)	18
Г. А. Лордкипანიძე — Фортификация Ванского городища	21
G. Lordkipanidze — The fortification of the city of Vani (Summary)	37
И. Г. Шенгелия — Универсальные и национальные особенности морфологической структуры грузинского народного сказания об Амиране	39
I. Schengelia — Universale und nationale Eigentümlichkeiten der morphologischen Struktur der georgischen Amiranisage (Zusammenfassung)	49
Н. С. Гринбаум — Новые папирусные отрывки произведений Стесихора	51
N. Grinbaum — Les fragments des Papyrus nouveaux Stesichore (Résumé)	62
Н. А. Чистякова — Происхождение сатирической эпиграммы	65
z. Tschistjakowa — Die Entstehung des Spottepigramms (Zusammenfassung)	73
ნანა ტონია — საფოს ორი ფრაგმენტის (I D., 5/6 D.) ინტერპრეტაციისათვის	75
Н. М. Тониа — К вопросу об интерпретации двух фрагментов Сапфо (Резюме)	85
N. Tonია — Zur Frage der Interpretation zweier Fragmente von Sappho (Zusammenfassung)	86
მანანა ფხაკაძე — მენანდრეს ახლად აღმოჩენილი კომედიები	87
М. Л. Пхაკაძე — Новонайденные комедии Менандра (Резюме)	96
M. Pchakadse — Die neugefundenen Komödien Menanders (Zusammenfassung)	97
Г. Ф. Церетели — Папирология в СССР и обзор хранящихся в музеях Москвы, Ленинграда и Тифлиса коллекций папирусов	99
კორნელი დანელია — რამდენიმე საკითხი ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის ისტორიიდან	111
К. Д. Дanelia — Некоторые вопросы из истории древнегрузинского перевода Библии (Резюме)	139
K. Danelia — Einige Fragen aus der Geschichte der ältesten georgischen Bibelübersetzung (Zusammenfassung)	140
ორინე ნოდია — მარიამ დედოფალი XI ს. მეორე ნახევრის ბიზანტიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში	143
И. М. Нодия — Царица Мария в политической жизни Византии второй половины XI в. (Резюме)	152
I. Nodia — Queen Maria in the political life of Byzantium in the latter half of the eleventh century (Summary)	153
ლიანა კვირიკაშვილი — ჰიმნოგრაფიული კანონის რიტმული სტრუქტურისათვის	155
Л. С. Квирикашвили — К ритмической структуре гимнографического канона (Резюме)	161
L. Kvirikashvili — Towards the rhythmic structure of hymnographic kanons	162
რეცენზიები Рецензии Recievs	
О. М. Джапаридзе — Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака III—I тыс. до н. э.	163

О. М. Джапаридзе—Р. М. Мунчаев Кавказ на заре бронзового века 166

ბ. ტობია — Helmut Saake. Zur Kunst Sapphos. Motivanalytische und Konpositionstechnische Interpretationen 171

Г. В. Тевзадзе — Gottfried Martin. Platons Ideenlehre 174

А. И. Вольская — В. Д. Лихачева. Искусство книги. Константинополь, XI век 179

ანოტაციები Аннотации Annotations 183

მეცნიერების სიახლეები Новости науки Scholarly News 187

გამომცემლობის რედაქტორები: ც. ხეთერელი
ბ. მიქაძე

ტექნოლოგიური ი. ხუციშვილი
კორექტორები: ც. კვანტალიანი
ე. სულხანიშვილი

გადაეცა წარმოებას 13.09.77
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7.07.78
ქაღალდის ფორმატი 70×108¹/₁₆
პირ. ნაბეჭდი თაბახი 16,8
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 14,07

შეკვეთა 1669 უე 01647 ტირაჟი 400

ფასი 1 მან. 41 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.

Типография Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.

86-78

78-447

